

84(2-632.93)-44
М 917
С 24317

The background of the cover features a dramatic landscape with a person on horseback in the lower left, galloping across a field. The sky is filled with a large, ethereal face with blue eyes, looking down. The sun is shining brightly in the upper left, creating a lens flare effect. The overall color palette is dominated by blues, greys, and warm tones from the sun.

Мусукаланы
Сакинат

БАРЫП ТУРСАНГ...

МУСУКАЛАНЫ
САКИНАТ

БАРЫП ТУРСАНГ...

НАЛЬЧИК. 2014

C. Myerkaeta

148
Мусукаланы
Сакинат

БАРЫП
ТУРСАНГ...

с 24317
ХАПАРЛА
НОВЕЛЛАЛА
ЭССЕЛЕ
ТАУРУХЛА

НАЛЬЧИК
«ЭЛЬБУС»
2014

Национальная библиотека КБР
им. Т. К. Мальбахова

~~УДК 821.512.142-3~~
ББК 84(2-632.93)-44
М 917

Мусукаева С. А.

М 917   Если все время идти...: Рассказы, новеллы, эссе, легенды. – Нальчик: Эльбрус, 2014. – 272 с.

ISBN 978-5-7680-2610-3

В книгу известной балкарской поэтессы Сакинат Мусукаевой вошли рассказы, новеллы, эссе, легенды. Центральная тема произведений – человек в огромном пространстве, где так мало любви и так много одиночества.

УДК 821.512.142-3
ББК 84(2-632.93)-44

ISBN 978-5-7680-2610-3

© Мусукаевы С. А., 2014
© «Эльбрус» китап басма, 2014

ΧΑΠΑΡΔΑ

ТЮБЕШИУ

ёрю бла атны, эгер ит бла маралны, жиян бла булбул жаратыллыкъ жумуртханы... – игилик бла аманлыкъны араларында баргъан, ёмюрде тохтамагъан кюреш чегинден озду да, уруш башланды. Айырылыуну мингжыллыкъ, тюпсюз мудахлыгъы дуняны аулады. Къолуна сауут алаллыкъ Ата журт урушха тебиреди.

Къызыу эди къазауат. Ёлтюрген ёлгенни ызындан кёп къалмай жете эди. Жете эди да, экиси да бирге бара эдиле Уллу Аллахны аллына. Мукай а бармады. Къалай барсын, аны, кесек-кесек этип, алай ала эди ёлюм сора?! Биринчи – бутун, экинчи – умутун, ючюнчю – суйгенин, аны жанында жашар насыбын... Мукай биле эди тиширыуу аны суймегенин. Суймегенин да угъай, сюялмагъанын. Иги адам эди ол, алай тиширыуу жашчыгъыны атасын сие эди. Таугъа кетип, къайтмай къалгъан учуну...

Тиширыу сакълай эди. Адет алайды: тиширыу хар заманда да кимни эсе да ашырады, кимни эсе да сакълайды. Суймей эди, суюлмай эди баш иесин, ол эди аны насыпсызлыгы, амалсызлыгы, иймансызлыгы да. Сакълаб'а турду, эртте уучуну сакълагъанча.

Тиширыу не бек къараса да, Мукай жолда эс-ленмеди. Жолда уллу къара машинала кёрюндюле. Тюшюнг аман болса, тенгизде кеменг батар дегенча, тынгысыз эдиле кече, танг да, аны ызы бла чыкъгъан узакъ жол да.

Жашчыкъ бла анасы келип тюшген къыргъыз эл тау элге ушай эди, ол да баса эди бир кесек шургулу жүреклени ачыуларын ансы, ёзге уа къырылып да къалыр эди таулу киши жеринде, ташха, таугъа, къаягъа таяныр онгу болмаса. Бийикле – къаяла, таула уа къарындашладыла анда, мында да. Таулула аны ангылай эдиле.

Тиширыу мында да Мукайны сакълап турду. Анда-мында уруш аулагъындан къайтхан адамла, аскер кийимлерин алышындырыр онглары болмагъандан болур, кёзге бек алгъа уруна эдиле. Алай аланы араларында жокъ эди Мукай. Болса уа, тылпыуундан да таныр эди аны тиширыу. Дуняда андан бла алыкъа акъылбалыкъ болмагъан жашчыгъындан сора аны сюер, аны излер, анга къайтыр, анга къайгъырыр, аны жапсарыр адам къалмагъан эди. Сакълай эди кеси. Сакълай эди жашчыгъы. Мукай, келип, мында аланы тапса, тиширыу, аны кёкюрегине къапланып, бир бек жылярыкъ эди. Кёлю толуп, жүрексинип. Жиямукъ не болгъанын унутхан къургъакъ кёзлери быллай бир аурумаз эдиле ол заманда, жыляп, аланы бир сугъарса. Кёзлерине ауруу берген жүреги

болгъанын биле эсе да, тиширыу сагъынмай эди аны. Огъесе ол оюмдан кьоркъгъанмы этеди? Кьоркъур, жангыз баласыны таянчагъы ол болса. Жюрег'а, сейирмиди – тынгылагъан, сакълагъан, ийнанган, кюйген, скойген, ёлген... Бу затланы бирден сыйындыргъан, аурумай не этсин?

Чыгъанагъа къанатын жыртдыргъан къанатлыча, учалгъан да эталмай, атларгъа да юйреналмай, келе эди къум жолну бир бутун къазауатда кьойгъан адам. Келе эди атала жерине. Элин а таныялмай эди. Да, къалай таныгъын – сабий булжумагъан арбазла, мал ышныр этмеген орунла, эрттеден бери, жауун тамычыдан сора, суу тиймеген терезе кёзле...

Жолланы ханс хорлай башлагъанды. Къарай эди дуня бары да, ёпкелеген этгенча, дау этгенча, ыразы болмагъанын билдире: «Келдинг. Андан не хайыр? Не эталлыкъса... энди?» – дегенча.

Келген эди, алай къуру къалгъан, бош къалгъан юйюне кирип, атасы жонган агъач аякъны ау басып тургъанын кёрдю. Юй бийчесини жаулугъу, иесини ызындан учаргъа талпынганча, къанатларын керип, отоу тюбюнде жайылгъанды. Аны ёрге алама деп ийилгенлей, Мукай жашчыкъны сахтиян чурукъчукълары агъач шинтикни тюбюнден къарап тургъанларын кёрдю да, жюрегинде бир зат юзюлгенча болду. Ол сюргюн дегенни акъылгъа сыйынмагъан ачы магъанасын, уллу терслигин да ангылады.

Чегетни бла кюнлюмню айыргъан сууну жагъасына тюшюп, ёксюз болуп къалгъан акъ ташлагъа къарады. Сора, келип, алайчыкъда къая къыйырына олтурду. Суу, кесин Мукайны жангыз аягъына уруп, кюйюн айтады. Былайда ойнаучу сабийле

ишлеп бошамагъан юзmez кьалаланы жел ойгъанды. Суймегенден угъай, ала уятыучу эсгериулден кьоркъгъандан. Аланы аякъ ызчыкъларын да, кётюрюлюп келип, суу кеси жуугъанды.

Суу алыргъа келип, былайда, юзmez бла ышып, жез челеклерин жылтыратыучу кьызланы кёрюрге суйюп, бу къая ташха тигелеучю жашланы мудах куйлерин айта эди суу. Тынчлыкъсыз эди ол да, Мукайча.

Мукай, элни башы бла озуп, Жаммашха чыкъды. Кеси кёп жылланы ишлеген кьойчу кьошха келип тохтады. Анда адам, мал да жокъ эди. Эртте акъ, къара, боз кьойла отлаучу сырт таза эди, къалай эсе да жылы суу бла жууулгъанча, ариу жашил, алай, суратдача, жансыз. Бююн: «Хыррейт!» – деп, жарыкъ ауазы бла уяталмады аны Мукай. Сюрюусюз кьойчу керекмиди бу жашил сыртха, бу кьошха... сау дунягъа да? Ёксюз эдиле экиси да – Ата журту бла кьойчу.

Мудах эди Мукай. «Ярабий, Адыхамны кьошу уа къалай болур?» – деп, тебиреди сыртдан ауаргъа. Жюрег'а биледи – аны анда бир иги зат сакълагъанын Мукай къайда эсе да теренинде сезипми, анга ийнаныпмы, аны жангыз аягъы тирирек атлады. Аны сырт башына чыкъгъаны бла Бойнакъны алайгъа жетгени тенг болдула. Мукайны кьойчу ити, иесини къайтып келгенин сезгенча, чыкъгъан эди аллына. Ол, иесин мылы кёзлери бла ийнакълай, аны артха къайырылгъан бучхагъын, азып, онгуп, тюрленген бетин терк окъуна эслеп кьоялмады. Сынсый-сынсый, атды кесин Мукайгъа.

– Бойнакъ, харип, саумуса?! Не дединг бу ахырзаманнга? – деди Мукай, итни бушуулу кёз-

леринде соруудан кесин кьоруулагъанча, андан алгъа болургъа кюрешгенча.

Арыгъан эди Мукай. Жашил кырдыкга олтурду, Бойнакъ да, энди эслеп, аны урушда кьоюп келген бутун излегенча, тегерегине айлана, ийисгей кетип, хо да дегенча, аякъ жанында тохтады.

Кеп зат эсгерди, кеп хапар айтды Мукай Бойнакъгъа. Ачы урушну, миллетини, тиширыууну, жашчыкъны, алагъа келген къыйынлыкъны юслеринден. Кимге айтсын? Бойнакъдан бла андан сора ким таный эди аланы, ким сюе эди билирге алагъа болгъанны? Экиси да бирча жиядыла, сынсыдыла, бу уллу терсликге, чексиз тансыкълыкъгъа амал эталмай, мадар табалмай.

Адыхамны кьошунда тургъан къабартылыладан бири, Мукайны кюрюп, кеси келди аллына.

Суусап ичди Мукай, не бек кюрешселе да кьошчула, сыйланыргъа уа унамады. Быланы асламысын Мукай таный эди – тюбей тургъандыла жайлыкълада. Ушакъ кьуралмай эди, Мукайны аллында терсликлери болгъанча, тынгылай эдиле кьонакъбайла. Ол а, ала не бек кюрешселе да, не бек жарыкъ болсала да, кезлеринде мудахлыкъны кыстаялмай эди. Биле эди, бу къара танымагъан кьойчу жашла терс болмагъанларын, айталгъан а эталмай эди. Бойнакъ ючюн а ыразы эди алагъа.

Кетип тебирегенде:

– Къайры бараса, кечеге къарап? Мында къал! – деп кюрешдиле кьонакъбайла.

Мукай унамады. Тамбла жолгъа чыгъарыкъ эди да, бу жангыз кечени уа кеси жатмасында къалыргъа суюдю.

Бойнакъ, бир алгъа ёте эди да, иесини кезюне къарай эди, бир артха къала эди да, сейир

эте эди аны жангыз бутуна, нёгерсиз кьалгъан аягына. «Мен да уучума! – деди да ол. – Къарачы, кьалай тутсам да!» – деди да, хансда къачып баргъан къоянны сермеп, къарап-къарагъынчы иесини аллына атды...

Мукай къабартылыла салгъан жол азыкьгъа тиймеди, къошда от этди да, къоян этни къуурду. Ушхуурлары ол болду. Мукай агъач кётюртмеде таянды, Бойнагъ'а – аны аллында.

Эрттенликде экиси да бирге тюшдюле къабарты элге. Алайда уа айырылдыла. Хар нени да ангылай эди Бойнакъ – Мукай миллетин, суйген тиширыуун, аны жашчыгъын излерге керек болгъанын. Аланы табып, ол уллу къара машиналадан тюшюрюп, юйге келтирирге. Анга къолун созуп жиягъан жашчыкъ эсине тюшгени сайын, сынсый эди ит. Бойнакъ ол ачы кюн болушалмагъан эди алагъа – жашчыкъгъа бла аны анасына. Аны ючюн кесинден кёлю чыгъып тургъан сагъатда, къабартылыла келип кьалдыла. Кетген адамлагъа бералмагъан жылыуларын анга берирге кюрешгенча, бир бирге ал бермей, чакъыра эдиле Бойнакъны. Алай бла, кетген эди къошха ол кюн Бойнакъ. Мукай мында болса, экиси да бирге тыярыкъ эдиле къара машиналаны...

– Мен жашчыкъны бла аны анасын излерге керекме.

– Мени да ала бар!

– Алыр эдим, суйюп да алыр эдим, алай ... Сен да биргеме кетсенг, ким айланыр ол биз чыгъыучу сыртлада?

– Энтта кютербиз анда кьойла...

– Ким айтыр бизни юсюбюзден алагъа хапарла?

– Хапарла угъай, таурухла айтырма алагъа. Ол сен айтыучу таурухладан – нартланы юслеринден. Жомакъ айтырма алагъа. Ол сен айтыучу жомакъладан – бир бай кишини юч жашы бар эди деп...

– Кетгенни сакълагъан адетди.

– Сакълай юйренгенме. Сакъларма. Сен жомакъчыса! Къайтырса да, къыш ингирде от къыйырда олтуруп... алгъынча, жашчыкъгъа, манга, айгъа, жулдузлагъа да айтырса жомакъ...

Бойнакъ ангылай эди – бушуугъа, ол кимни болса да, намыс этмей жарамайды. Бютюнда былайда – Мукайны бушуууна. Аны бла ойнагъанда, кюлгени, къонгуроучукъча, узакъгъа эшитилиучю жарыкъ жашчыкъны бла аны анасыны бушууларына.

Иеси кетди. Ит а сакълап къалды. Ол ангылай эди айырылыу дуняда бек уллу къыйынлыкълардан бири болгъанын. Алай Мукай къайтырыкъды, ариу тиширыуну, анга кемикли сюекле атыучу жашилкёз жашчыкъны да алып.

Мукай, тиширыу бла жашчыкъ тургъан элни этегинден киргенде, аны бери сюрюп келген таукеллиги тауусулупму къалды, – экили болду: «Сау заманымда да суймей эди, энди уа бютюнда. Неге керекме мен анга?» – деген сагъышла башын бийлеп, суу жагъагъа энип, олтурду.

Ингир ала, сабийлеге соруп, юйюрю тургъан гытычыкъны тапды. Тапды, эшигин а къакъмады. Жау чыракъны жарыгъында тигиу этген тиширыугъа – жанындан эсе бек суйген адамына, анга къысылып олтургъан, жукъу басхан жашилкёз жашчыкъгъа да къарап турду. Чыракъ ёчюлгюнчю къарады.

Эрттенликде жербаш юйчюкден чыкъгъан тиши-

рыу, кесини узакъда къалгъан оюулу кишмир жаулугъу арбазда терек бутакъгъа тагъылып тургъанын эслеп, кёжюмеми кёрюнеди деп, армау болду.

– Ах кюнюм! Мен муну унутуп чыкъгъан ушай эдим да?! – деп, сейирге къалды.

Жууукъ барса уа, терек тюбюнде, керти атча, баучукъ бла тагъылгъан агъач тайчыкъны кёрдю. Ол къачан эсе да учу жаш таудан келтирген кийик улакъгъа ушай эди. Учучу жаш, аны саугъасы, ол жарыкъ эрттенлик эсине тюшюп, тиширыу ышарды. Сора, ол илляугъа жашчыгъы къалай къууанырыгъы эсине тюшюп, аны чакъырды.

Жашчыкъ, тайчыкъны, «жюгенин» бошлап, кесине къысды да:

– Мукай келгенди! – деп, къууанды.

Анасы ийнанмады:

– Хоу бир да! – деди ол. – Келген эсе, къайдады да?! – деп, тегерекге эслеп къарады. Сора, киши кёрмей, мудах болду.

– Ол манга быллай тайчыкъ жонаргъа айтхан эди...

Мукай насыплы эди. Бек насыплы. Экинчи кече да келди сюйгенине бла жашчыкъгъа къараргъа. Отоу иги да жарыкъ эди – ийнаныу къошулгъан отоу жарыкъ болгъаны сейирмиди?! Алай болмай да, къалай болсун?! Олтура эди ариу тиширыу, ариу оюулу къанатлы жаулугъун да инбашларына атып. Ойнай эди жашилкёз жашчыкъ агъач тайчыгъы бла. Ол анга ат сайлай эди. Акътуякъ да деди, Къаратор да деди, Алакёз да деди. Ненча ат айтханын ким санасын?!

– Ання, мынга Къаратор дейим да? Ушайды да бу Мукайны атына? Ол да Къаратор эди!

– Айт, жаным, айт. Ушайды, – деди анасы, тай-

чыкъны Мукайны атына ушагъанын кёрюрге изле-
генча, къол ишинден башын кётюрюп.

– Уучу атамы уа бармы эди аты?

– Болмай а! – Тиширыу, эндиге дери аны
юсюнден айтмай тургъанына сейир этди.

– Ол анга къалай атагъан эди?

– Гемуда деп.

– Гемудамы? Сора нартмы эди мени уучу
атам?!

– Хау, балам, нарт эди.

– Нарт эсе... сора нек кетген эди да къаядан?

– Нартланы да жыгъадыла бийикле.

– Мукай да нартды да? Аны да жыгъарыкъмы-
дыла?

Тиширыу кеси кесине соралмай тургъанны
жашчыкъ айтып къойгъанына бютюнда абызыра-
ды. Сора, терк окъуна, ол оюмдан къачаргъа кю-
реше:

– Угъай! – деди. – Аллах сакъласын!

Жау чыракъ ёчюлюрге, Мукай да тебиреди
къоншу элге, арыкъны ары жанына. Жолда бара,
жууукъ жулдузлагъа къарай: «Адам быллай кече
къалай жукълайды, суйгенини бетин кёрюп, сиз-
ни бла сёлешип турмай?» – деп, атлай эди ол,
кёчгюнчюлюк къыйынлыгъын, киши жеринде бол-
гъанын да унутуп, жангыз аягъына нёгер болгъан
таянчакъ таягъы къызыл къумда төгерек ызчыкъла
къоя.

Тиширыу а сакълай эди. Ол арыкъны ары жа-
нына ёталмай эди. Аллай эркинлиги жокъ эди
аны. Эркинлиги болса да, къайдан билсин ол Му-
кайны анда болгъанын? Билсе уа, эркинликсиз да
барыр эди, табар эди аны. Барыр эди, суйгенин
бла уучудан туугъан жашчыкъны излей, аллай бир

жол кыдырып, арыгъан жангыз аягын жылы сууда жуууп, тынчайтыргъа...

Жашчыкъ къркъмай эди комендантдан. Къркъакъ туюл эди. Къркъакъ да къалай болсун, аны атасы уучу эди сора?! Нарт уучу, Гемуда деген аты бла! Тиширыу суйген уучу. Суймекликден туугъан сабий а, бютюнда жашчыкъ, батыр, таукел, ариу, акъыллы да болады. Ол кърдю Мукайны арыкъны ары жанында. Кърдю да, мудах юйюне къууанч келтирди.

Экиси бирге кирип келгенде, тиширыу печьге жууукъ келгенин, андан учхан жилтин аны этегине къоннганын да эслемеди. Бирси жилтинле да аны ызындан секирирге болдула да, ол затны биринчи Мукай кърдю. Кърдю да, кесин тиширыугъа атды. Тиширыу, уучу бла Мукай бир бирге къалай ушагъанларын, аланы бир бирден айырыр онг болмагъанын биринчи кере кърюп, жюреги бла сезип, къууанды. Бек къууанды. Жарыды, насыпдан толду.

Мукай а сейир эте эди: «Сакъатла Аллахдан сан тилейдиле. Ол а алагъа къанатла береди...» – деп.

С 24314

СЕН ДА БИЛИРСЕ АНЫ

лтурадыла экеулен агъач шинтикде,
уллу жолгъа къарап. Жолгъа десем
да, дуниягъа къарап. Алай болмаса,
этерми эдиле ала быллай ушакъ?

Бири – иги да къарт, сакъалында къара тюгю
кёрюнмеген. Бири – жаш. Экиси эки тюрлю.
Къарт сабырды. Жашны уа жашаудан къууанч
юлюш излер, ангылар, итинир, эринмез, учар
заманыды. Алай... къанатлары къыркъылгъанча,
мудахды.

– Насып, кесинг да билесе, жашым, адамны
жюрегин саулай толтургъан бир хычыуун сезим-
ди. Анга ариу туберге, аны багъалай билирге
керекди, къорууларгъа, – дейди къарт акъырын,
сёзлерине ол созуу къаллай магъана къошханын
кеси да ангыламай.

Мудах жаш, ачыуун унутургъа кюреше, амалсыз
ышарады: «Хау. «Аны кючюнден жерде гюл чагъа-

ды, мирзеу ёседи, кёкде жулдузла жылтырайдыла», – деп да къош», – дейди ичинден.

– Насыплы адам кёп игилик этеди, – дейди андан ары къарт. – Кимге да.

– Сора аман ишле этгенле насыплы болмагъанданмы этедиле?

– Алай болур деп, анга жарсыйма, – къарт сакъышха кетеди.

Къалкъыб'а къалмагъанды. Къалай къалкъыр, туудугъуну мудах кёзлерин кёре тургъанлай? «Бушуу кимни ариу этеди?» – деп, кючсюнсе да ичинден, тышындан:

– Насыплы адам иги ишлеге тартынады. Игиликден игилик жаратылады, – деп, башха затны юсюнден айтды.

– Ол алай да болур, – деди туудугъу. – Мен тюшюналмагъан бир зат барды ансы: биреу насыплы, биреу насыпсыз некди?

– Насып бла игилик бирге келедиле. Алай, аны билип, танып, алагъа эшик ачаргъа хар ким да бирча чапмайды. Ийнанмайдыла насып келгенине. Суймеклик ауруу жукъгъанын, жарсыу, ачыу тюшгенин жюрек билдирип къояды. Насыпны уа артдагъа аяйды...

«Да, мен а кимге аманлыкъ этгенме? – дейди жаш ичинден. – Сау ыйыкъ болду юйюмде аны ауазы эшитилмегенли...» – биягъы жюреги, жерин къоюп, тамагъына тыгъылады.

– Дайым насыплы болуп тургъан адам жокъду дуня башында, – дейди сора ол кесгин, жюрегин жерине къайтарыргъа кюреше.

Жаш аны биледи. Ма бюгюн аны кеси сынап турады.

– Насып неди? – деп сорады къайтып кимге

эсе да (кесинеми?) къарт. – Бир акъылман да айталмагъанды аны. Мен а билеме.

Къартны базгъынлыгъына сейир этип, жаш ышаргъан окъуна этди. Къалай эсе да букъдуруп, аппаны жанына тиерме дегенча, жашыртын. Аны эслеп, къарт бир кесек тынгылады. Ёпкелеген а этмеди. Сёзюн бошаргъа керек эди да:

– Ол – жокъдан бар болуп, бардан жокъ болуп къалгъан къужур затды.

– Жокъдан бар болупму?! Ол игиди да?

– Игиди. Зауукълу. Кюн таякъла, бирге жыйылып, кюнню къурагъанча, гитче, уллу къууанчла да, бир болуп, алай къурайдыла насыпны.

Жаш аны биледи. Суйгенини къарамы, къагъа-нагъыны ышаргъаны, атасыны ыразылыгъы, анасыны огъурлу бетине къараргъа онгу болгъаны (аны хар ким да бирча танымайды – эртте кетген ана-ланы бетлери унутулуп да къалады, жарсыугъа) ... Бу оюм жашны эсин, биз бла чанчханча, кесине буруп: «Сора, жашчыкъ ариу анасын унутупму къоярыкъды?» – деп, аны ачы сезим къалтыратды. Къарт а айтады андан ары:

– Анга бир ие болгъан излегенлей келеди жашау узуну.

– «Бардан жокъ болуп...» – дегенинг а?

– Ол а жарсыуду – адамны жүрегине киргени бла бирча, сюегине, санына, къарамына ётүп, алада кесини ауурлугъун къойгъан ачыу, – къарт, жашха къараргъа къоркъгъанча, кёзлерин узакъгъа иеди.

Кертисин айтханда, ол анга къарагъан да этмейди, бусагъатда уа нек эсе да абызырады, къоркъду. Анданмы? Айтхан сёзлеринденми? Оюмну кесинденми?

– Анга дарман а жокъмуду?

Къарт иги кесекни тынгылайды. Ызы бла, сакъ-лап тургъанын кёрюп:

– Болмай а! – деп, таукел жууаплайды.

– Да сора, не жарсыр кереги барды?!

– Айхай, ол женгил болушлукъ эталса уа... Заманды дуня жараларын сау этген. Ахлусун, насыбын, суйгенин... тас этгеннге дарман ... Аллах бермесин ансы, адам неге да тёзеди. Насып алдаугъа ушайды.

– Сора жюрегинги кюнча жарытхан, отча жылытхан насып, эрип, тас болуп къалай къалады?!

– Ол тас болуп къалмайды – эсгериулеге кетеди, – сёзюмю къыйырын тас этерме деп къоркъгъанча, ашыгъышлы жууаплайды къарт. – Аладан татлы зат а жокъду дуняда. Сен да билirse аны...

– Билirmeми?

– Билirse. Аякъларынг, ашалып, аурусала... Бек ахырында уа кёзлеринг арыдыла, жашау узуну жарыкъда тургъанлары себепли болур. Жаланда Аллахдан бир затны тиле – эсинги тас этдирмесин. Эси болмагъан адам бла насыпсыз бирча жазыкъдыла... Эсибиз жеринде турса, ёлгенлерибиз да къууанырла. Эсгериуле аланы да жылытадыла. Алай болмаса, эсибиз къалмаса, ким айтыр аланы юслеринден этилген жырланы? Ала да аны биргесине жокъ болурла...

Эрттенликде, юйден чыгъып, жаш ишге ашыгъады. Биргесине эсгериуле атлайдыла. «Бу жолда тюбеген эдик биринчи...», – деп, ол эртте эриген жарыкъ кюнню кёз аллына келтиредиди. Хар заманда да былайчыкъда былай болады. Эрикген а этмейди. Ол насыпды сора, къалай эриксин?!

Ингирде баласы, анасы да сакълап тургъан юйге къайтады.

– Бюгюн жашчыкъ биринчи атламын этгенди! – деп, сыйюмчю айтады ыннасы. – Кёргюзтчю ата-нга, биз къалай атлайбыз!

Ыннасы саулукъда, ёксюзлюк сынарыкъ туйюл-дю жашчыкъ. Ол да насыпды. «Аллах, эсими сакъ-ла! Кёре келген игиликлерим, Сен берген насы-бым тамблагъы кюнюмю, энтта келлик кюнлерими жарытырча эт!» – дейди ол, баласыны бетинде ол дуняда кимден да бек сыйген тиширыуну ышан-ларын излей.

МУРАТ

изни шахарны жарыкъ орамларында
мудахлыкъ кёпдю. Мутхуз кийимли
адамла тегерекни толтуруп, ары-бери
айланадыла, ким – ашыгъып, къай-
гъылы, ким – акъырын, сагъышлы. Алагъа ушаргъа
къоркъгъанча, терекле, кекеллерин, женглерин,
этеклерин жашил чапыракъладан толтуруп, баш-
ларын кёкге буруп, сюеледиле. Аланы тюплеринде
тахталада сары, кызыл, акъ гюлле чагъадыла.

Жол жанында бутсуз адам олтурады. Къарт
да туйюл, жаш да къайдан болсун, акъ ургъан
сакъал-мыйыгъы. Жыл санын айтхан а кыйын-
ды. Ол хар заманда да былайда олтурады. Ингир
алагъа дери туруп, артда уа, къарангы бет алса,
бирле, келип, юйюне алып кетерле...

Жолну энишге кызла озуп барадыла. Бу базар
жанына элтген орамда муштухул жюрюген адам-
лагъа ушамагъан, жарыкъ, ариу кызла.

– Бусагъатдача, кѐп ариу бир заманда болмагъанды, – дейди жаш, жанында жай кюннге ушагъан, сары-къызыл мандаринле сатхан тиширюгъа.

– Энди жашау игиди. Кереклерин табып ёсгенле ариу боладыла. Биз а не, гитчелигибиз урушхатюшюп, сюегибиз къатхынчы, ачлыкъ, жаланнгачлыкъ, ёксюзлюк сынап ёссек, аламатмы боллукъ эдик? Къыйынлыкъ кишини айбатламайды, – дейди ол, къарамы базаргъа элтген жолда баргъанланы кимини бетинде тохтай, кимини сыртындан тюрте.

Алай да болур, ким биледи.

Озуп баргъан къызладан бири, аланы аллары бла ётюп кетип, сора, бурулуп, артха къарап, нѐгерлерине не эсе да айтып, къайтды. Ол, ариу акъ къоллары бла алтын бетли бохчасын чыгъарып, аны баш энишге этип, жашны аллында солдат бѐркге бар ахчасын къуйду. Санамай, ууагъын, уллусун да. Ызы бла, башын кѐтюрюп, жашны мудах къарамы бла тюбешип, аны аллында бир терслиги болгъанча, адыргы этди. Сора, былайдан узагъыракъ къачса, ол сезим аны жеталмазлыгъы башына келгенча, аны сакълап тургъан тенг къызларына ашыкъды.

Жаш кѐп турду аны ызындан къарап. Бютюнда мудах болду аны къарамы. Ол бу ариу къызгъа эрттен сайын гюлле берип туругъа сюе эди. Акъ гюлле неда къызылла – ол суйгенлени. Аны, биргесине алып, сахарны жазда бюркюп чакъгъан орамларында, къышда акъ жабыула жайгъан, кюзде сары, къызыл бояула кѐз къаматхан солуу паркында, жайда уа жылы жауун тюбюнде салкъынлыкъсыз айланыргъа, анга бек иги,

бек багъалы саугъала алыргъа, ышаргъан бетине къарай, ариу хычыуун къолларын къол аязында букъдурургъа сюе эди ... Къызны танымай эди ол. Алай иш анда тюйюлдю: иш аны эсинде жашап тургъан муратдады. Бу мамыр заманда акъылгъа келишмеген уруш жашны санларын къыркъгъанды. «Ала эсенг, бирден алсанг а!» – деп, аз термилмегенди ол! Аланы алгъанды, жашны иги жашауну юсюнден муратын а сансыз этип къойгъанды.

Ол мурат а жашайды узун кюнлени, аладан да узун кечелени, бошала билмеген жылланы, ох-тух эте, тауушсуз кюйле тагъа, тарыгъыула айта. Ёлалмайды, кеталмайды, бугъалмайды. Бусагъат-да да, бу жарыкъ-мудах орамда, жашны узун кирпичкери букъдургъан ала кёзлерине къонуп, бара тургъан къызланы ызларындан къарайды.

Жарыкъ кийимле кийип, ышарып, кюлюп, жашауну ариу этерге суймеген, шургулу адамла уа барадыла базаргъа, вокзалгъа элтген жолланы толтуруп.

БАРЫП ТУРСАНГ...

ошлукъну жаулугъу, къанатлыча, ин-башларына тюшюп, къарт адамны къучакълайды. Жаулукъму ушатады ол тиширыуну къанатлыгъа огъесе тиширыуму ушатады жаулукъну къанатлыгъа – къарагъан адамгъа ангылагъан къыйынды.

Агъач шинтикде, аркъасын кюн къыздыргъан хунагъа тиреп, олтурады Аминат, бирде урчукъ бура, бирде тынчаймагъан къолларын ал ботасыны тюбюне сугъуп, узакъ къарай. Аны кесича, эрттегилиди бу жол.

– Эрттегилиди деб’а, – тиширыу ышарады, – жолну жыл санын ким биледи, ким санайды аны? – Сагъыш эте келеди да, сора: – Экибиз да тенг болурбуз, – деген акъылгъа келеди.

– Суймезенг! – деп, кюледи бир ауаз.

Ол ауаз дайым да Аминат бла даулашханлай жашайды. Аминат анга юйреннгенди да, кёзю

бла излеген да этмейди. Болса да, ачыу тийип:

– Да, мен кѳргенни ол да кѳргенди, – дейди.

Сора ауаз да жумушагыракъ болады:

– Жол дегенинг кюй кибикди. Экиси да бирге ушайдыла. Бири, барып турсанг, суюдюргенден суюдюре барады, бирси, айтып турсанг, куюдюргенден куюдюре барады, – дейди ол сабыр ауаз бла.

– Алайды, – деп жууаплайды Аминат, былайда журт кѳураргѳа, бери жол салыргѳа аууз ачхан баш иесин эсине тюшюре.

Аны ююю элни бийик жериндеди – кюнлюм тѳшюнде. Былайдан уллу эл, кѳол аяздача, ачыкѳды. Уллу жол бла уллу суу, бир бирлерине эришгенча, чабып барадыла энишге. Нек? Кѳайры? Аны ким айталыр? Жолну, сууну да ахырына чыкѳгѳан болурму дунияда? Ол эришиуден хапар айтыргѳа ашыкѳгѳанча, ѳрге айланып, ашыгѳып келедиле тюрлю-тюрлю гитче машиначыкѳла...

Кѳплени аталары табылгѳандыла уруш бошалгѳандан сора, таулула Ата журтларына кѳайтханда да. Кими Германияда, кими Америкада... Ахматны юсюнден да келген эди бир хапар – сауду, ким эсе да Австрияда кѳргенди деп. Алай андан Аминатха бла аны юч жашына не? Унамады, жашларына аны сураргѳа да кѳоймады. Ёхтемен.

– Сизни излей келмегенни кѳалай излеп айланырсыз?! Австрияда угѳай, кѳоншу элде болса да, унамам, – деп кѳойду.

...Бу арт кюнледе Аминатны кѳз аллына Ахмат терк-терк келеди. Эсине бир ууакѳ затла иш да тюшедиле. Аланы унутмай тургѳан эсине сейир этеди ол. Кеси кесинден, ахлуларындан уялып:

«Зат бла жүрегими кыйнаса уа...» – деп кыошады.

«Аминат кыйынды», – деген хапар, айтылайыммы, айтылмайыммы дегенча, мудах тийреде тауушсуз арбазланы жокълайды. Аны эшитип, жарсымагъан жокъду. Тюз, керти адамды Аминат.

– Келин, бир кюзгю берсенг а.

Аминат, төшегинде бир кесек кетюрюлюп, кюзгюге кыарады:

– Ах, кюнюм, энди ол, мени былай кёрсе, не айтырыкыды?

– Ким?

– Эшитмегенмисе? – деп, сейирсинди саусуз. – Кыалай эшитмей тураса? Элде андан сора хапар жокъду да!

– Не хапар, амма?

– Да, «Ахмат келеди!» – деп, бир бирге суйюнчю айтып айланадыла да. Асыры эшитмегенсе, – саусузну ауазында кёлкълды эшитилди.

Келин тынгылап кыйду. Не айтырыкыса эшик кыакыгъан бушуугъа?

– Энди ол, бери жете, ашыгъыр да, машинасын кыаты сюрюр. Жолда тыйып, жашчыкъ анга: «Машинаны былай терк нек сюресе?» – деп, тырман этер. Кыагъытларына кыараса уа, сейирсинир: «Мен да бу тукъумданма!» – дер. «Кимни жашыса?» – деп сорур сабийлени атасы. «Ханапийни», – десе уа, не айтыр? «Мени Ханапийими быллай алапат жашымы барды?!» – деп, аз сейир этмез...

Энди ол эски хуна жокъду. Аминат аркыасы бла тиреп турмагъандан болур, оюлгъанды. Аны орунуна зыбыр ташладан ариу бийик хуна кыала-

гъандыла. Аны жанында агъач шинтик кёрюнмейди. Ол Аминат бла даулашхан ауаз а айланады. «... барып турсанг, суюдюргенден суюдюре... айтып турсанг, куюдюргенден куюдюре барады...» – деп, кимден эсе да, неден эсе да тарыгъады ол. Куюденми? Жолданмы? Ким билсин...

Аминат аны эшитир эди, ангылар эди. Алай ол жокъду. Ауаз, нёгерсиз къалып, мудахды. Жангызды ол.

**«УЧСАНГ,
КЪОРКЪУРГЪА
ЖАРАМАЙДЫ»**

ызчыкъ жукълап турады. Мен аны тюшюню жаны бла ётюр барама. Сабийни тынлыкъсызлыгъын эслеп, тохтайма. Бир кесек къарап турама да, ол ажашдырып айланган тюшден чыгъарып, къызчыгъымы тынчайтыргъа суйюп, жанына таянама.

Аны бурма башчыгъын кесиме къысама да:

– Кече бошалады. Аны бла бирге тюш да кетеди, – дейме, кесим ийнанмасам да ол затха.

– Кетмесин! – дейди сабий. – Мен анда учхан этеме!

– Бийик учаламыса?

– Хау!

– Къоркъсанг а, уяныпмы къаласа?

– Сен аны къайдан билесе?!– деп, сейир этеди къызчыгъым.

– Билмей а! Гитче заманымда, сенича болгъа-

нымда, мен да учуучу эдим, – дейме, жангы бишген гыржынны ариу ийиси, энди сауулган сютно татыуу уятхан жылы эрттенликде намазлыгында, кызыл минчакъларын санай, сабийлерине, тийресине, жамауатына, дунягъа тилек эте турган ыннамы, юй жумушла бла кюрешген ариу, жаш анамы, атам миннген акъ атны арбаздан чыкыган туякъ тауушун эсиме тюшюре.

– Энди уа?

– Энтта да учама. Алай... бек аз.

– Сен да, кьоркьуп, уяныпмы кьаласа?

– Алай болур... Учсанг а, кьоркьургъа жарамайды.

Неден да арып, кюнню, айны, жылны, ёмюрню, суймекликни, жашауну бир кюнде бошаллыкъларын билип турган жаным тюшлеге ийнанганлай кьалады.

Арта жол жокьду. Ол тауусула барады. Неге керекдиле асыралган ахча, букьдурулган байлыкь да, бюгюн ала бирлени бетлерин жарытмасала, кьууандырмасала?

Тюшлерими уа, унутмай, жыя барыргъа сюеме. Ала уа, бери угъай, ары, менден кеннге, тартдырадыла, эрттенлик бла бирге эрип кетерге термиле, юзюк-юзюк болуп, чачылыргъа кюрешедиле. Ала, бир кесек солуп, арта кьайтырларын а билеме. Бир заманда бир кызычыгыма, жашчыгыма кёрююр ючюн.

Мен болмасам, тюшлерим учхан, учундурган сабийлериме кьалырла, мени эслеринде тутхан юйлеге кьайтып, алада жашаганлагъа кёрююрле.

Кызычыкьла, жашчыкьла, кьоркьуп кьалмай, тюшлеринде кёп учуп, уянсала, женгил болуп, кьууанып жашарыкьдыла. Мен анга ийнанам.

АТА ЖУРТ БЛА КЪЫРАЛ

абийлерибизни келлик кюнлери жарыкъ болсун дейбиз. Келлик кюнлери. Айырып, алай нек айтабыз? Бюгюнлери жарыкъ болса, бютюнда иги туйюлмюдю? Бюгюн биз бералмагъанны тамбла алагъа ким берир?

Буз Аппаны керти суннган, жомакъгъа ийнанган, Аллахдан къоркъгъан сабийни дунясы терк тюрленнгенине сейир да, ажым да этеме. «Жомакъны ариу ажайыплыгъы сакъланса, жашау башха тюрлю болур эди», – деп, анга ийнанама. Алай, мен ийнанганлыкъгъа, заман желлеринде тозурай барып, онгуп, бет алышындыргъан дуня ариу къайдан болсун? Аллахны эсимден кетермей, андан сора дуняда бизни къоруулар болмагъанын ангылап, андан тилейме игиликле. Сабийлериме, жууукъ-ахлугъа, шуёхларыма, ол дунягъа кетгенлериме, мен унутуп, менден умут

этгенлеге, элиме, журтума, халкъыма, кыралыма, кесиме...

Аппасыны кьолундан тутуп баргъан сабий, анга айланып, кьаракёз бетчигин ёрге тутуп:

– Ата журт неди? – деп сорады.

Аппа, быллай гитче сабий быллай уллу затны юсюнден сагъыш этгенине сейирсине:

– Ма бу биз жашап тургъан жер Ата журтубузду, – дейди, ангылаталдыммы, ангылаталмадыммы деп, ишекли бола.

– Былайчыгъыдамы?! – дейди жашчыкъ, аякъ тубюне кьарай.

– Хау, былайчыгъы да.

Болсада, тюз ангылаталмагъанча кёрюнюп, кьарт уялады. Сора бу оюмну, сабийге да эшитдирип, тинтеди. Эшитдирмей а! Быллай сорууну сорургъа жетишген жаш тюз жууап сакълайды.

– Ата журт – ол бизни ата-бабаларыбыз жашагъан, кесибиз да туугъан жерди. Тукъум элибиз, ол орналгъан аууз. Ызы бла – саулай Малкъар. Андан ары Россей – кыралыбыз. Ата журтну адам сайлап алмайды, аны кьадар береди. Кимге – кыйыры, чеги болмагъан тюзле, кимге, ма бизгеча, – таула, кимге – тенгиз жагъасын... – дейди кьарт.

– Кырал а?

– Кырал а – кьуралгъан затды. Аны халкъ кеси кьурайды... Ата журтунда.

– Сора Ата журтубуз бла кыралыбыз бирдиле да, аппа?

– Алай да болур, – дейди кьарт, кючсюне.

– Сора биз аланы сюерге керекбиз да?

– Хау.

– Бекми?

– Бек!

– Алай бег'а нек?

Аппа, бир кесек сагъыш этеди. Сора:

– Къайда айлансанг да, балам, мындан татлы жер жокъду да, андан. Ата журт адамны юйю-дю, – дейди. – Таулу деп, халкълыгъынгы билдирген жеринг. Къыйын кюнюнде, къууанч кюнюнде да муну излериксе да, андан. Къайда болсанг да, мынданма дериксе. Тенглеринг да айтырла алай.

– Ахматдамы, аппа?

– Ахмат да, Къайсын да, башха тенглеринг да. Не уллу бийиклеге минсенг да, не сейирлик жашау къурасанг да, Ата журтунг, халкъынг, миллетинг сенден бийикдиле, – деп юйретеди аппа туудугъун. – Бек уллу жигитлик да, аллай кюн келсе, ала ючюн этиледи.

Сабийлерибизге игилик тилейбиз. Ата журтларында, башха жерледе да. Алай ангылаталмайбыз, бу биз суйген къырал бизни нек суймегенин, Ата журтубуз а, сую эсе да, къууандыралмагъанын. Къайдан ангылатхын, кесинг да билмесенг. Къарт, ахтынып, сабийни къолун, ычхындырып иерге къоркъгъанча, жангыдан къатыракъ тутады:

– Ата журтунгу суй! – дейди. – Бек къаты суй!..

Атлаучла этгенбиз, сабийлерибизни насыплы этерик юйлени уа ишлеялмайбыз. Жарыкъ болсунла аланы келлик кюнлери дейбиз. Алай ким, къайда, къачан болдурлукъду аны? – Жокъду бизни аллай онгубуз. Ата журтубузну да – алай.

КЪЫЗЫЛ АРСЛАН

анг жаратыла башлагъанды. Бийик кёкде кызылсуу, кёк бояула, бири бирин хорларгъа кюреше, жайыладыла. Биз бу юйге кёчгенли кёп болмайды. Терезеден жаланда кёкню бир кыйыры кыял келди. «Къалай ариу жаратылады танг!» – деп, ангыдан кёзлерими кысама.

Жукъум жокъ эди бюгече. Къабыргъадан кыйыры арслан къарайды. Кызыл арслан. Кирпич келетли. Нек эсе да жашчыгъым аны аллай бояула боягъанды компьютерде. Арсланны къарамы келетли. Аны бла тюбешсенг, ол къарам, акъылында не болгъанын ангылап, сени оюмларынга келетли. Бюсюремегенин, этгенинги жанын жаратмагъанын билдиреди. Бюгюн да болду. Мен анга:

Жюз доллар кёпмюдю? – деп сорама.

– Болмаса – кёп, болса – аз, – дейди ол сансыз.

Керти айта болур, къарамын бир жанына бурмайды.

Сюймеклик андан учузмуду?

«Аны къалай сордунг?!» – дегенча, сейир къарады манга арслан. Жууаб'а этмеди.

Да, сора, сюймеклик жюз доллардан багъа эсе, нек къысмадыкъ биз бюгече кёз?

Арсланны акъыллы кёзлери олсагъат арыдыла, мудах болдула.

Кече узунуна къабыргъаны ары жанында тиширыу жиляп чыкъды. Биргесине алтыжыллыкъ жашчыгъы да. Сёз жюз долларны юсюнден баргъанын эшите эдим. Эрттенликде, юй тамата эшикни уруп кетгенин эшитип, къоншума бардым. Босагъадан:

– Не болду? – деп сордум.

– Мен аны жюз долларын жойгъанма. – Тиширыу жангыдан жүрексинди. – Кесине сормай, артда жерине салырма деп.

– Неге?

– Жашымы атасыны жууукъларына жиберген эдим. Бир ыйыкъгъа, солуу кюнлеринде. Атасы ёлгенде, Русланга жаланда эки ай бола эди. Къарт анасын таныса сие эдим да... Ол башха шахарда жашайды.

– Ол сени сюемиди?

– Билмейме... «Сюеме», – дейди.

– Ийнанамыса?

Тиширыу инбашларын жыйырды.

– Сен а?

Аны былай терк жууап этип къоялмагъаны, тынгылагъаны кеси аллына жууап болуп тургъанлай, эси башха затха бёлюнюп:

– Мен а... – деди, къатына келген мудах ба-

ласыны жумушакъ сары башчыгына эки къолун бирден салып: – Сюеме... жашчыгымы! – деди да, жаш тиширыуну бети жарыды. – Мени бек уллу насыбым Русланды! Ма бучукъ! Атам, анам эртте кетип дуниядан, мени ыннам ёсдюргенди. Алай ол да ёлгенди. Ол ёлгенде, жангыз эдим. Энди уа Руслан бла! Руслан жашаууму магъанасыды. Насыбым!

– Насыбынги сакъла, – дедим.

Къоншум ышарды, жашчыгы, аны тюбюнден ёрге къарап, ол ышарыугъа ийнанаиммы, ийнанмайыммы дегенча, адыргы этди, аны мудахлыкъ келишмеген бетчиги ачыла башлады. Бир кесекден а, мен анга узакъ шахарда окъугъан жашым сабийлигинде ишлеп, къабыргъагъа тагып къойгъан къызыл арсланны суратын бердим. Руслан къуанды, жарыкъ болду. Бек жарыкъ.

– Энди бу мени шуёхумду! – деп, жашчыкъ, чабып барып, суратны ол тангнга дери дауур этип, кишини тынчайтмагъан къабыргъагъа такъды.

Хар не да тюрленди юйде. Кёз кёре, жарыды жашчыкъны кюлкюсю жайылгъан отоу. Биз экибиз да, анга къошулуп, бирден кюлдюк. Бюгечели мында орналыргъа кюрешген жияуну, къайгыны, дауурну къыстап, юйге къуанч къайтды.

АНА

Тиширыу сескенип уянды. Эшикле-ни ким эсе да кьагъа эди. Акъырын, тауушун да бек эшитдирмей. «Киш-тикми болур?» – деди тиширыу кеси кесине. Сора, дагъыда тынчаялмай, жанында жукълап тургъан жашчыгъын уятмазча, акъырын кьобуп, эшикге жанлады. Керти да, эшикни ары жанында ким эсе да бар эди. Экиси да тынгыла-дыла. Ызы бла кьагъанакъ жилигъан таууш эши-тилди да, сагъышлары, кьоркьуулары да эсинден кетип, тиширыу, ачхычны арсарсыз бурду. Боса-гъада кеп болмай анга темир эшик салгъан жаш сюеле эди. Кьолунда уа – бир чулгъам: кьагъа-накъ.

Тиширыу кьалай эсе да, кеси да билмегенлей, кьолларын ол чулгъамгъа узатды да, сабийни кьо-луна алып, кесине къысды. Жюрегине жууукъгъа. Андан сора чакъырды кьонакъны юйюне. Уянып,

отоудан башчыгын созуп къарагъан юч-тёрт жыл-лыкъ жашчыгъына ышарып:

– Келчи, бир къарайыкъ, бизге къаллай саугъа келтиргенди къонакъ, – деди да, тиширыу чулгъамны тахта юсюне салып, ачды.

Тиширыуну жүрек тебиуюн эшитмей, аны жылы ёшюнүнден айырылгъанын сезген болур эди, сабий жангыдан жиляды. Бек жиляды. Ачы. Жашчыкъ бир кесекге абызырады. Ол тынчайгъандан сора, жууукъ келип, сейир этди:

– Анам, къарачы, бучукъну къаллай гитче къолчукълары барды, аякъчыкълары да! – деп къууанды ол.

Эшик жанында сюелип тургъан мудах жашха къарап, тиширыу:

– Ач болур, – деп, сабийни ауузуна эмизик салып, аш юйге кирди да, терк окъуна сют билямукъ этди.

Насыпха, юйде сабий болгъанына, анга керек не да бар эди. Къагъанакъны тойдурду да, кесине къысды. Ол къалкъыгъанлай, жаш да мудах хапарын башлады:

– Бу сабий мени жашымды. Муну анасы башха миллетден болгъаны себепли, жууукъларым аны суймегендиле. Биз мында хаух фатарда жашап тургъанбыз. Анам, эгечлерим, къарындашларым мени ючюн къазауатларын бир кюн да къоймагъандыла. Ол тиширыуну кёп кере жанына тийгендиле. Ол жарлы да, бу сабий туугъунчу сакълап туруп, аны да мени къолума тутдуруп, бу шахардан кёчюп кетгенди.

– Сен аны сюе болмаз эдинг, – деди тиширыу.

– Билмейме. Ол тегерекден эшитилген сёзле

суймекликни ёлтюрюп кьоймагъан эселе.. Анам бусагъатда андан келеме: «Аны сабийи бизге рек тьойюлдю!» – деп тохтагъанды. Жангызлай лукъда, сабийни ёксюзле тургъан юйге уа берейим? – деди жаш. – Кесим атасыз ёс да боллукъду.

Экиси да тынгыладыла. Бир кесекде тирек лирек болуп:

– Къыйналсанг да, манга болуш, бу сабийни къара, аякъ юсюне сал, – деп тиледи къагъан аны атасы. – Жангызлай сабий ёсдюрген санг тынч болмагъанын кёрюп турама. Къыйыны унутмам, болушурма. Онгум болгъанлай а

Алайды, сабийини атасы дуниядан кеттили, тиширыу жангызды. Атасы, анасы, баши болмагъан тиширыу. Алай аны келлик кюнн ады – жашы! Тиширыу аны бир заманда да магъанды.

Атасы кетгенден сора, ыйыкъ болмагъан гъанакъны экиси да – жашчыкъ бла анасы, жууундурдула.

– Энди бу мени къарындашчыгъымды

– Хау.

– Энди мен бир илляууму да сынды тьойюлме. Къарындашыма асырарыкъма бучукъ уллу болса, экибиз да бирге ойнарары. Мен муну къоруулап турлукъма...

Къагъанакъ, суймеклик тегерегин аула чайды.

«Былай башланган жашауу мынга насир тирирми?» – деп сагъышланды тиширыу. Жангызлай жандауурлу, халал адам болгъанын билмей эди. Аны жаланда бу къагъан аны сы кёрдю саулай дунияда. Андан къакъды

жууугъу, къаршы танышы болмагъан адамны эшигин да кече арасында.

Къагъанакъны быстырлары, эртте аны жашчыгъыны быстырларыча, татлы ийис этгенлерине къууана, аны биринчи кюнлерин эсине тюшюре, тиширыу аланы бетине къысып сюелди. Жукълап тургъан къагъанакъны алыкъа къызаргъаны кетмеген бетчигине ышарып къарады.

Алай аны насыбын жарты этген бир зат а бар эди – поездде, бетин башхаладан букъдуруп, жиляй баргъан жаш тиширыу – къагъанакъны анасы. Ол къоймай эди бу ананы тынчайыргъа. Алыкъа кеси да сабий, ол узакъдан-узакъ кетип бара эди баласындан. Къаллай бир узая барса, аллай бир ачы жилягъанча эшитиле башлады да:

– Къоркъма, – деди ана, анга айланып. – Мен сени жашчыгъынгы ёсдюрюрме, ариу юйретирме. Ол, сен суйгенча, иги адам болур... Темир жолла уа... ашалып, тауусулупму кетерикдиле? Ары, бери да созуладыла... Биз сени бирге сакълап турурбуз, – деп да къошду.

НАСЫП ИШЛЕГЕНЛЕ

ялмагъан кёзлери бла къарап тургъан тизгинсизлик жангыз жашагъан эр кишилени юйлеринде тохтаргъа бек сюеди. Ол, отоугъа ким кирсе да: «Ма, мен былайдама!» – деп, келгенни аллына чыгъып, кёзюне илинип тохтайды. Андан-мындан къарагъан китапла ол тизгинсизликни бир жанына этип, къарамым алада тохтады. Мен китап тапканы алында сюелгинчи, нёгер къызым, насып бетин жарытхан келинчикни да болушдуруп, эр кишини шинтик, диван юсюнде атылгъан кийимлерин жыйып, юйде халны, чыракъ жарыкъны окъуна, жумушатды. Келинчик кёлеклени ариу къоллары бла сылап, бир тап тагъа эди эски шифоньерге.

Андан бери иги кесек заман озгъанды. Эски журтну орунуна эки къатлы юй сюеледи. Алыкъа иш кёп болса да, бир отоуну уа, къонакълагъа деп, шуёхларым терк хазырлагъандыла. Алай

болмай амалы да жокъ эди – къайры сыйынырыкъ эди быланы жарыкълыкълары, лакъырдалары, кюлкюлери, быллай жарыкъ да, уллу да, бийик да отоу болмаса?! Ала бары да, бу жылы, бийик, алапат отоуну къоюп кетерге кёзлери къыймай, мында орналып къалгъандыла да, андан тартады бу юй кесине. Ол къонакъсыз болмайды.

– Нечик ариу юй ишлегенсиз! – дейди жашым, юйню иелерин ыразы эте.

– Ол муну хайырынданды, – деп, юйню иеси бийчесин кёрюзтеди.

– Угъай, угъай, мен тиширыу башым бла не эталлыкъ эдим? Кюрешген сенсе ансы! – деп, ышарады келин. – Ашачыгъыз! Бир аууз тийиригиз. Ма сизни келлигигизни сезип, къууанып тура эдим, – деп, жылы хычинлени аллыбызгъа тюртеди.

Стол башында олтургъан жашауу келген тиширыу киеуюн махтайды:

– Иги адамды. Тынгылы, огъурлу адам. Эндиге дери, бу къызгъа тубегинчи, насыбы тутмай тургъанына бек сейир этеме.

Алайды, бу эки адам жашагъан юйде хар не да кюннге ушайды, стол юсюн жапхан жабыу, табакъдан къарагъан алма, аны жанында жатхан кертме, къызылын ачып тургъан харбыз, хычинле, терезе жабыула, отоу кеси да...

– Мен да аллай юй ишлерикме, – дейди, къайтып келе, жашым.

– Ишле. Мен да болушурма.

Жашымы умуту гитче болмагъанына къууанама. Базынмаса, адам ууакъ затлагъа термиледи. Бу уа, кёп къонакъ сыйынырча, уллу, ариу юй ишлерге сюеди. Тышымдан жукъ айтмасам да, ичим-

ден а: «Ала юй бла бирге насып да ишлегенди-
ле. Сен да аллайладан бол!» – деп кьошама, нек
эсе да ол келинчик бери кирген кюн, анга къарап
тынгылагъан шошлукъну арсарлыгъын ёчюлтеме
деп, тобукъ туююп тепсеген тойчу жаш эсиме тю-
шюп.

АННЯ

Гочияланы-Журтубайланы Аминатны эсгере

ёп зат бла танышлыкъ тутады адам. Сен а эсинг бла тута эдинг. Хапар айтаса. Суююп айтаса, хар эрттен сайын узакъдан-узакъ кете баргъан жыллагъа, ариулугъун, татлыгъын тас эт-меген Схауатха къайтып.

– Ол бизни элден туююл эди – жашчыкъны атасы. Окъуп, устаз болуп келген эди. Манга ол заманда, жашчыкъ, онтёрт жыл бола болурму эди? Ол а бек ариу эди. Аныча жаш сау Къарачайда да болмаз эди...

– Анам, биягъы сен башлагъанса... Къайтарып бир затны айтып турма. Бу адамны да эрикдиргенсе, – дейди жашынг.

– Угъай, угъай, айтсын!

Мен бу хапарлагъа суююп тынгылагъанымы ангыламайды ол. Жангы зат эшитеме деп угъай, сени бетинг къалай жарыгъанын кёрюр ючюн,

сени бла бирге ол узакъда къалгъан тойлу, ажымлы да Схауат элге къайтыргъа суююп.

– Бизни элден ариу эл болмаз эди дуняда! Терекледен топпа-толу! Алты къарындашым бар эди да, мен а бек багъалы къызгъа саналыучу эдим. Тойгъа барсам, кёз тиймей къайтмагъанма.

Сен ышараса, ариулугъун тас этмеген бетинге ингилик чабады. Экибиз да тынгылайбыз.

– Жашчыгъ’а атасы урушха кетгенден сора туугъан эди. Тамата къарындашымы бир иги шуёху болуучу эди Шерийланы Сагид-Герий деп, жашчыкъгъа аны атын атагъан эдиле. Атасына былай-былай деп жазгъанымда, къайгъы этип: «Ол гитче къагъанакъчыкъ аллай ауур атны къалай кётюрюп айланыр?! Жартысын къойсагъыз да боллукъ эди», – деп жазгъан эди. Къагъыт жазыб’а, мангамы жазарыкъ эди, анама жаза эди ансы.

«Анам, менден салам айт

Гитче жашынг Сагид-Герийге.

Картчыгъын алып жиберсегиз а,

Бир бек термилеме кёрюрге», – деп тилеген эди да, къарындашым Бештаудан суратчы алып келип, ол бир ариу картчыкъ этген эди. Жиберген эдик. Алгъан болурму эди? Сауму эди ол заманда, ким билсин.

– Алмай а!

– Жашчыкъ, Брестде уруш къачан баргъанды? – деп сораса сен. Сора, манга айланып: – Жашчыкъны атасы андады, – дейсе. – Къарындашларым барып келгендиле. Жашчыкъ да баргъанды. Мен а барайым дерге уялып къойдум. Кел деп была да айтмадыла. Энди уа ким элтсин мени ары?..

– Анам, жарсыма, сени ючюн да мен баргъанма.

– Анам а Алийладан эди. «Мен апчарны кызыма!» – деп кьоюучу эди жукъ айтханнга. Къарт атам орус патчахха кьуллукъ этген эди да, андан. Анам харип Сталиннге къарачай хычин да ашатханды. Ийнанмаймыса?

– Ийнанама.

– Да, сора нек кюлесе? Къайдан билсин ол аны аман адам болгъанын? Анам бла эки къарындашдан туугъан Алийланы Омар алып келген эди Схауатха Сталинни. Уллу Омар, Баблашны жашы угъай, уллу Омар. «Сау бол, эгечим», – деген эди Сталин анама... – дейди. Сора, эсине къайдан да тюшдю: – Жашчыкъ, бу кыызгъа бир сау-гъа этсенг а? Жашла кыызланы кьууандыргъан адет да бар эди алгъын дунияда.

– Да, этейим, анам, не сюеди? Бир сорчу кесине, – деп, ышарады жашынг.

– Жукъ да угъай! – дейме терк окьуна.

– Аллай затны ким сорады тиширыугъа? Телимисе сен, жашчыкъ!

– Охо, сора, анам, бир ариу чурукъла алайым.

– Къой-къой, жашчыкъ, бир да билмейсе тиширыуну кьууандыра. Эр киши тиширыугъа чурукъ алгъан адет да къайдан чыкъды?! Ёзденнге тийишли кылыкъ тьуйюлдю ол! Жаулукъ ал. Бир бек ариу жаулукъ.

– Бир бек ариу а къаллайды?

– Жаны болгъан.

– Аллай жаулукъдамы барды – жаны болгъан?!

– Болмай а! Герхана жибекден, жылтырауугъу бла. Мен базаргъа жюрюген заман болса эди... Нек таный болмазем мен сени ол кезиуде? Башдан-аякъ алтын этип кьояр эдим!

– Сау бол, ання, сау бол.

– Анам, бу аллай затха алданмайды, кәресе да?

– Көрген а этеме, аны ючюн артыкъ да сюеме. Алай жаулугъ'а ал, алмай къойма, жашчыкъ...

«Тилегенни, излегенни жолу къайры да элтир, ёмюрлюкге уа жаланда бериучюню къолу элтеди», – дейме ичимден, ариу бетинге къарап. Аны билип, халал эдинг сен. Тынгылайса. Халы кесген къолларынгы сыйдам этерге кюрешгенча, сылайса бармакъларынгы.

– Мени дагъыда тилеген эди бир адам, жашчыкъны атасыны хапары келгенден сора. Америкадады бусагъатда. Ох деп жашай болур анда. Алай... Жашчыкъны атасы аны суймеучую эди. Мени къачырыргъа умут этген эди да бир заманда. Суу алыргъа баргъанымлай... Немислиле келгенде уа, бизни къабакъгъа жулдуз сурат ишлеген эдиле белгиге – жашчыкъны атасы къуллукълада ишлей эди да, власть жанлыласыз деп, ёлтюрюрге деп. Анда да насыбыбыз тутду. Ёлтюрюрге элтселе, жашчыкъны букъдурурма да, олду деп, къолума бир чулгъам алып чыгъарма деп турдум. Эрттенликге уа немислиле къачып кетдиле. Ол да ала бла бирге. «Америкагъа кетеме, кел мени бла», – деп, бир адамдан айтдырып, мени да чакъыргъан эди... Ол да къуллукъчу эди урушха дери. Кесин кётюрген, гынттылы. Бир кере, иги ишлегени ючюн саугъа берирге, биреуню Нарсанагъа чакъырадыла да уруш аллы жыллада, ол жарлы уа, аягъына киери болмай, андан тилейди эки сапог. Береди. Къайтып келгенде уа, бир бек тырман этеди ол мен хапарын айтхан. Америкадагъы. Жашчыкъны атасы, аны тырманын, ол

ишчи адамны жунчугъанын да кётюралмай, ол эки сапогну алып, арбазгъа чыгъады да, балта бла-балта бла туурап, келтирип, аллына атады. Алай да болгъан эди. Бек жигит адам эди жашчыкъны атасы, жукъдан кьоркъа билмеген...

Минг-минг ёмюр ётсе да, адамланы атлары, сыфатлары тюрленселе да, жүрекге тюшгенни аты унутулмайды. Жигитликми этди ол, таукелликми жарытды аны алгъасыннган бетин, суймекликми салды жан айтхан сёзюне – сураты кезде къалады ... Ала биргедиле – жашчыкъны атасы бла анасы – манга хапар айтычу ання. Биринчи жашчыкъ бла атасы тюбешдиле. Ала бир-бирлерин бир кесек таныгъан болурла деген заманнга уа ання да кетди.

Энди ала – анняны ата-анасы, кьарындашлары, баш иеси ол узакъ, тойлу, жарыкъ, мудах, ариу, бийик терекли Схауатны юсюнден бир бирге, жашчыкъгъа да хапар айта болурла, бири унутханны башхасы эсине тюшюре.

МЕНСИЗ ОКЪУНА ЖАША

олгъа къарагъанча кёрюнсе да ол, алай туююлдю. Терезе аллында олтургъанлыкъгъа, эсгериулеринден эсин айыралмай, ётдюреди магъанасыз кюнлени, хар не да анда, артда къалгъаны сейир этдире.

– Ол бирси орамда жашай эди. Энтта да жашайды, ёлмегенди. Алай... сау а туююлдю...

– Сора суймеклик ёлген болур?

– Ким билсин? Мен аны да ангылаялмайма. Къартдан болур.

Тиширыу бир кесек тынгылады. Бир къолу болмагъан билегин женгинде букъдуругъа кюреше, андан ары:

– Хау, ёлгенди. Къызчыкъ бла бирге, – деди. – Биз Азиядан къайтханда, менден насыплы болмаз эди. Менден дейме – барыбыз да насыплы эдик. Эгечим бла мен къалгъан эдик уллу юйюрден.

Эгечими да эр бла насыбы тутмады. Алай, Аллах, бирин алса, бирин береди – юч алакат сабийчиги бар эди. Мен а жангыз. Сюе эдим юйюрю, сабийли болургъа. Алай, кимге керек эди бир тюрлю бир тутуругъу болмагъан чолакъ ёксюз? Алай бла, жылла ётдюле. Колхоз ишни аямай баргъан заманы. Халкъ эки къолу бла этгенни бир къолум бла этерге кюреше келдим. Эринчексе, мытырса деб' а кишиге да айтдырмагъанма. Аякъ тюпде чёп сынмай ишлей эдик. Бригадир а – ариу адам, къызчыгъы, жашчыгъы, ариу юйдегиси. Къызчыкъны атасына айтама...

– Сора алай тюбешдигиз?

– Хау. Биринчи, кёргенлей окъуна, сабийлерине кёзюм къарады. Бир бурмабаш жашчыкъ, кёк кёзчюклери бла. Сора къызчыкъ. Ол а анасына ушай эди. «Я Аллах, манга шо быллай бирчик берсенг, Санга къор бола, ёлюр эдим!» – деп аз тилемегенме. Берген да этди. Къызчыкъны. Ол да бек ушай эди атасына – сары шинли, бурмачач къызчыкъ. Дауум жокъ эди. Жаланда къууанчым. Ол жарытды жашаууму. Аны жарыгъында, кёзлерим къамапмы къалгъан эдиле, не билейим, зат эслемедим. Сёзюмю этген да тохтап къала эди, насыбымы кёргенлей.

– Къыйналгъанса.

– Хоу бир да! Ол къыйынлыкъмы эди, насып эди ансы – суйген адамынга ушагъан сабий ёсдюрген! Бютюнда менича адамгъа. Ма аллай насып берген эди манга къадар. Атасы сурама-са да, экибиз да сакълап турдукъ. Бирси орамда жашай эди, айтхан эдим, тюбеп зат къалса, бир жанына бурулуп кетиучю эди. Бизни арбазда, къызчыкъ туугъандан сора, бир да кёрюмеди.

Къызчыкъ ёсдю, киши юйюне чыкъды. Кеси кибик бир жангызгъа. Кесинги къоймайма деп, киеую да бери келтирди. Бек сакъ эди манга. Алай, сабийлери ууакълай, бир аман ауруу тийип, кёз кёре, эрип кетди. Мен ол кюн къалай сау къалдым, андан башха бир затха сейир этмейме. Аны жуугъан суугъа къапланып, андан уртлагъаным эсимдеди. Къалгъаны – тюшюмдеча. Дууагъа да келмеди атасы. Тийре аны бирден алып, бирге салсала да, къошулмадым алагъа. Юйюрю болгъаннга не дау? Жюрегими теренинде, тыкъырт деп, бир зат юзюлдю ансы. Энди сагъыш этеме да, бизни – къызчыкъны атасын бла мени – бирге байлагъан зат болур эди ол.

– Суймекликми?

– Ким билсин – суймекликми, къызчыкъ ючюн, аналыкъ насыбын таныгъаным ючюн ыразылыкъмы? Сабийлени кичиси – энди атлап башлагъан къагъанакъ, таматасы – алты жыл толмагъан...

– Сабийлеринден эсе туудукъларын бек сюедиле дейдиле.

– Алай айтадыла ансы... Энди аланы да сюеме, Аллах кёредиди! Алай, къызчыкъны суйгенча уа, бу дуняда бир кишини да сюялмам. Киеуюм да сыпхарылды, жунчуду, къаралып къалды къысха заманны ичине. Да сейирмиди, кеси – ёксюз, сабийлери да алай болса. Кёп сагъыш этгенме, ол оюмгъа келгинчи. Бир кюн, былай жаныма олтуртуп, айтдым анга: «Энди биз аны къайтаралмакъ. Сабийлеге ана, санга уа адам керекди. Оноунгу эт». Жиляп къалды киеуюм. «Жаланда мени атып кетмегиз», – деп тиледим.

Айлана эди юйде жаш тиширыу. Тамата къызчыгъын школгъа хазырлай, сары бурма чаш-

чыгъын эше. Аны портфелин кётюрюрге кюрешген жашчыкъны башын сылай: «Эндиги жыл сен да барлыкъса школга. Кёрюрге атанг санга къаллай ариу китапла, ариу портфель алса да!» – деп, къуандыра. Гитчегиги уа, къонакъдан уялып, анасыны – жангы анасыны этегине бугъаргъа кюреше эди.

– Бир сейирим, – дей эди къарт адам, – не этсе да, жүрегим къатмай эди къызчыкъны атасына. Хыйны этген кибики. Жаланда къызчыкъ кетгенден сора ангыладым, ол да аны биргесине ёлген кёре эдим. Ары дери уа хар эрттен-ингир тилек этиучю эдим: «Менсиз окъуна жаша, жашап тур ансы, бир бек керексе сен бизге!» – деп. Узакъдан эслесем окъуна, жүрегим дып-дып эте, адамла эшите болурла деп, тегерегиме аз кере къарамагъанма.

– Сейирди...

– Аны не сейири барды – ол мени суймеклик бла танышдыргъан эди сора. Жангыз андан бла къызчыкъдан кёргенме бу дуняда суймеклик... Алай ушай эди къызчыкъ атасына! Атамы, анамы сыфатлары уа сабийликде окъуна унутулгъан эдиле...

Насып бла суймеклик. Къадар тонагъан, дуня игиликlege ийнаныуун тас этген адамгъа насып сынатхан къыйын болур. Алай а башханы насыплы этген адамны заты да къорамайды. Сейир туюлмюдю? Къызчыкъны атасыны да къорагъан болмаз эди заты. Къошулгъан а этди дунягъа ол суймекликден жан – къызчыкъ.

– Кечгенмисе? – деп сордум нек эсе да, ишекли бола.

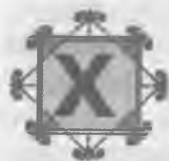
Тиширыу тынгылады. Сора былай айтды:

– Мен кечгенме. Аллах а... не билейим. ...Ол мен сукъланыучу, мен хапарын айтхан атасына алай бек ушагъан бурмабаш жашчыкъ да къызчыкъ ауругъан ауруудан ёлюп кетгенди кёп болмай. Ала энди анда биргедиле. Биз а – мында. Ол – аргъы орамда, мен – берги. Алай... сёз да, кюй да къычырып да жеталмаз кибик, узакъ. Мен анга къайгъы сёзюмю да айталмадым. Жарсыгъан а этеме, бек жарсыйма къызчыкъны къарындашына. Жарсымай а ол сары бурмачач жашчыкъгъа. Сюйюп къалгъанма да, атасына ушагъаны ючюн... Хар кече сайын окъугъан суураларымы сууаплыкъларындан анга да бер деп тилейме Аллахдан. Къызчыгъ’а терк-терк келиучюдю тюшюме. Со-рама дейме да, унутуп къояма къарындашыны юсюнден.

Олтура эди жыл саны келген тиширыу, кызыл минчакъларын жангыз къолунда ары-бери жюрюте. Жаш тиширыу, эшикден кирип, аны юсюнден учхалап тюшген ботаны жерден алып, къарт адамны тобукъларына жапды.

ЖАНГЫЗ ТЮЙЮЛМЕ

ансла бла, къуртла бла бакъгъан доктор тиширыу, эшик ачылса, кёрюне, орта женгил жаулугъун да терен кысып олтурады. Бети ариуду, нюрлю, ауазы да – жумушакъ. Алай болмаса, жүрюмез эдиле бери адамла. Сагъышлы олтургъанла, кезиулерин ашыкъдыргъанла, аны сакъламай кирирге суйгенле да кёп.

– Анам ауруйду, – дейди арыкъсуу кыыз.

– Болушамыды?

– Болушмай а, къобуп башлагъанды, – кызыны бетине ыразылыкъ ауанасы тюшюп, жарыйды.

– Игиди, – дейди жашауу келген тиширыу, атасын, анасын эсине тюшюре. – Атам харип, бирда берекетли адам болуучу эди. Азны кёп эте, жокъну бар эте билген. Кёп ишлеген, иги да жашагъан. Атла ёсдюрюп, ол заманлада окъуна болмагъанча кёп хайыр этиучю эди. Ол заман-

дача намыс-сый кьайда ата-анагъа? Атам алай айтхан эди аппама бла ыннама деучюдюле: «Мен сизни алтын аякъдан ашатырма», – деп. Ашатхан да этген эди.

Олтургъанла, сюелгенле – кезиулерин сакълагъанла барысы да бирча тынгылагъанлыкъгъа, хауада: «Къалай?!» – деген, ала ийнанмагъанларын кёргюзтген соруу тохтап:

– Хау, – дейди тишируу, ол затны сезип. – Ашатхан эди, алай жаннетледе жатсынла барысы да. Артда, ол урушха кетип, бизни Орта Азиягъа кёчюргенлеринде, аппам ол аякъны да алып базаргъа чыкъгъан эди, бир саулукъ малгъа алышалсам деп. Ой, бизде бир къууанч бар эди, ол арбазгъа ийнекни башындан тартып кийиргенде.

– Да уллу байлыкъ эди ол заманда ийнек, сора сейирмиди.

– Хау, жаныбызны къалдыргъан эди. Ыннабыз а: «Узакъдан да жарагъан жашым!» – деп къууаныучу эди, эрттен-ингир сайын, ийнегибизни сыртын сылай.

– Къайтдымы да урушдан атанг?

– Аллай насып кьайда! Алай, тоба-тоба, Аллахны чамландыра турама. Къайтхан эди, бизге угъай, Тюркге.

– Ол заманда кёпле кетгендиле ары.

– Жесирликге тюшгенле. Артда билдик, тыш къыраллагъа жол ачылгъанлы. Бери келирге да Сталинден къоркъуп, ёлтюрлюкдю деп. Да, кеси жашын аямагъан, мени атамымы аярыкъ эди? Анда да жюреклери эрий...

Сейирди адам, быллай жерде, не жолоучулукъда, поездде, самолётда, автобусда болсун, ичин башха, аны танымагъан адамгъа ачаргъа къалай

сюеди! Хапарына скойюп тынгылагъаныбызны кёрюп, тиширыу андан ары айтады:

– Жууукъларын излей келгенди бу тиширыу деп кёргюзтедиле да телевизор бла бир-эки жыл мындан алгъа, анам харип, тёшек эди, мен да аш юйде жубана тургъанымлай, чакъырады да мени:

– Ий, сен анга не да айт, – дейди, – жюрегим бир бек къутуруп тура эди эрттенли, атанг да эсиме тюшюп... Бу жууукъ-ахлу излей айланган тиширыуну бет къаны сизникине ушайды.

– Къой, анам, болмачы затла бла кесинги къыйнама, – деп къояма, жастыгъын тюзетип.

Бир-эки кюнден а, юч нёгери да бар, ол телевизордагъы омакъ тиширыу кирип келеди тюзюнлей бизни арбазгъа.

– Рамазанны юю бумуду? – дейди нёгерлеринден бири.

– Хау, – дейме, атамы эрттеден бери айтылмагъан атын сагъыннганына сейирсинип.

– Сора бу адам сизни излейди.

– Атам урушда тас болгъанды, – дейме. – Аны ким сурайды?

– Аны сурамайма, сени сурайма, эгечим, – деп, ол тиширыу кесин манга атханда, къоншутийре да жыйылгъан эди, бары да армау болуп къалдыла.

Тюркю эгечим атамы суратларын чыгъарып кёргюзтгенде уа, бютюнда. Анам да къууанды. Кёп жашамагъан эди андан сора. Атам эртте ёлгенин, дайым бизни сагъыныучусун айтханда Сюзан, эгечими аты алай эди: «Тансыкъдан ёлгенди», – деп бир сёз айтды ансы. Артда уа сагъынмады.

– Эгечинг а?

– Эгечим а бизни бла юч кюн туруп кетди. Ол

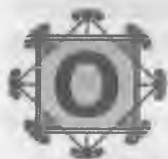
да артыкъ бек танымай эди атабызны. Сабий эди, ол дуниясын алышханда. «Къой-къой, энди санга андан не? Ол – къайда, сен – къайда?» – дегенле кѣпдюле. Алай, ыйыкъдан, айдан бир сѣлешсек да бир бирге, игиди, тамырларыбызда бир къан жорюйдю. Аллахха шукур! Жангыз тюйюлме. Атамы къабырына уа барлыкъма, анамы къабырындан топуракъчыкъ да алып. Аппамы, ыннамы къабырларындан да аллыкъ эдим, ала Къазахстанда къалмасала.

– Энди ала биргедиле, – дейме. – Андан къарап, къууана болурла сиз, эгечле, бир бирни таныгъаныгъызгъа, жорютгенигизге.

– Барлыкъма, – дейди тиширыу, ыразы бола, сѣзюн жюрегинде бютюнда бек бегите, алай болмазгъа боллугъуну къоркъууун женгерге кюреше. – Тюз бакъдырып бошагъанымлай, тебирерикме. Аны ючюн жорюйме бери да ансы, айымыды, жыл санынг бир келсе...

НАСЫПНЫ ЭСИНДЕ ТУТХАН

згъан жашауубуз эшик-терезе къагъа айланады. Жокъ болуп къалмагъанды. Биргебизгеди. Ариу тиширыу олтурады, къабыргъагъа къарап. Аны тегереклерин гитче тырмычыкъла алгъан къара кезлери суйдюмлюдюле. Ала жукъ кёрмейдиле десенг, киши ийнанмаз – аллай бир жылыу барды тиширыуну бетинде.

– Келдингми? – дейди ол, жашы отоугъа кирген эшик таба айланып, ышара.

Ол, кёрмесе да, аны былайда болгъанын къалай эсе да сезип къояды. Къызы ёпкелеген да этеди, алай андан аммагъа не, эс да бурмайды ол аны сёзюне. Мен а бек сюеме амма бла сёлеширге, анга элден, жууукъладан хапар айтыргъа, аны эсгериулерине тынгыларгъа.

– Амма, сахарда жашагъанмы игиди, элде жашагъанмы?

– Элде. Мында не барды?

– Да сора нек кѣчгенсе шахаргъа?

– Жашчыкъ, къызчыкъ да ортада айланып тур-
масынла деп. Дагъыда... мен анда, ол арбазда,
насыплы туююл эдим. Болмагъанма насыплы.

– Къалай болмагъанса, амма?! – дейди кызы,
ѳпкелегени билине.

– Болгъан эсем да, унутханма...

– Суратла келтиргенме, бизни Шаухалдан
алып. Билемисиз, кимле бардыла мында – бизни
Хамит, Мухаммат, Искендер улу, Эней улу...

– Мухамматмы дейсе?.. Тутчу былай суратын.

Амма суратны къолуна алып, бир кесек олту-
рады. Сора:

– Къаллайды бу? – деп сорады.

– Мухамматны Кърымда тюшген сураты. Бай-
рым терек* къатында.

Амма, суратны къолунда тутуп, иги кесек тынгы-
лайды. Эсине тюшюре болур эртте унутулгъан
кюнлерин, юйюн, элин. Биз да, кызычыкъ бла мен,
бузмайбыз тынгылауну.

– Муну манга берсенг а?

– Берейим, – дейме. Ичимден а: «Сен кѳрмез-
лик сурат санга неге керекди?» – деп, сейирси-
неме.

Амма танг кесекни суратха къарап турады,
сора, аны жумушакъ къолу бла сылап, кызын
чакъырады:

– Къызчыкъ, бу суратны телевизор башына
салчы. Алайда турсун, – деп тилейди ол.

Мен да салаллыкъ эдим аны амма айтхан жер-
ге, алай ол кызычыкъ этсе сюеди бу жумушну.
Къызчыгъ'а ангылайды.

*Байрым терек – пальма.

– Амма, суймей эдинг сен мени атамы, – деп дау этеди ол. – Мухамматны суйгенлей кьалгъанса.

– Да, Мухаммат а узагъынгмыды – атангы кьарындашы.

Акълима, амманы аты алай эди, элде бек ариу кьызладан бири болгъанды. Сыйлы кьызладан. Иги юйюрден чыкьгъан, даражалы кьыз. Тилегенле да кёп. Баргъан а Мухамматха этди. Кеси суйюп. Мухамматха не менме деген кьыз да угъай демезча, ол да аллай жашладан эди, жангы властьны кийирген, жамауат аллында жюрюген, аскер кийимлери юсюне тап жарашхан, саууту бла айланнган жаш. Алты кьарындашдан ючюнчюлери.

Алай аланы насыплары узакъ бармады. Кьызчыкь тууп, анга жыл да толгъунчу, Мухаммат дуниядан кетди. Инсан кюреш алыкьа тохтамагъан 30-чу жыллада акъ аскерчиле Мухаммат бла тенглерери букьгъан юйге от салгъанда, жана тургъан бужукьдан тюшген жарасы тереннге кетип, Мухамматны иги дохтурлагъа кьаратыргъа Кърымгъа жиберген эдиле. Алай ала да болушмадыла. Баш иесин кёрюрге баргъан Акълима, орус доктор кьыз Мухамматны тегерегине кьалай айланнганын кёрюп, жюреги эзилеп кьайтды артха. Ала Акълима ангыламагъан орус тилде сёлешгенлери да ачыу тийип, ол кесине жер табалмай эди. Кьарындашына жарсыуун, кьоркьууун айтханда, ол а:

– Эй-я, сени орусха алыша тургъанны сабийин ёсдюрмесенг а! – деп, кьызчыкьны кьайынларына атып, эгечин юйюне алып кетди.

Сабий кьагъанакъ эди. Анасын излеп, башха адамны ёшюнюн алмай, куйюп кетди. Ызындан а

Мухамматны келтирдиле. Жарыкъ кюню къара болгъан Акълима, аны аллында къаллай сынаула сакълагъанларын билсе, кюйюклюд этип, журегин кюйдюрмей, суйгенине ачыкъдан жиляр эди.

Бир кесек заман ётгенден сора, Акълиманы къуллукъчу къарындашы, Хамитни чакъырып:

– Аллай адет эрттеден келеди миллетибизде – тамата къарындаш кетсе дуниядан, аны юйдегисин кичисине бередиле, – деп тохтады.

– Кёп болмай юйдегиленнгеними билесе, алай эталмам. Ол тиширыугъа уа не оноу? Аны не терслиги барды?

– Алай болмаса, билесе, не заманда жашагъаныбызны, бир къагъыт журун бла кесинги, къарындашларынгы да жокъ этип къояргъа къолумдан келликди.

Акълима да ол затны унамай эди: «Къайынынг къарындашынгданмы башхады?» – деп тохтагъан эди. Алай къарындашы аны эшитмей эди. Сёзю иш болуп къалгъан къуллукъчуладан эди ол.

Алай бла, бир айтханын жибермеучю къуллукъчу жарлы Хамитни, юйюрюн чачдырып, насыпсыз Акълима бла бир этди.

Къыйын эди экисини да жашаулары. Келинин суймеген, аны букъдура да кюрешмеген къайын къызы. Жашчыкъ туугъанда бир кесек эриген эди ансы. Ызы бла къызчыкъ да жаратылды. Алай, уруш башланды да, Хамитни немецлиле ёлтюрдюле. Эгечи, аны излеп, ненча ёлюкню кёзюне къарагъан эди ол ачы кюнледе...

Хамитни суйгени уа, биринчи юй бийчеси, эски юйню жаны бла ётюп бара:

– Ий Аллах ючюн, бу юйню бузмай бир туругъуз мен саулукъда, – деп тилей эди. – Хамит

мени бери келтирген эди да, мен муну бир бек сюеме...

Ол унуталмай эди кысха насыбын. Амма да унутмагъанды.

Кыйынмыды насыпны эсинде тутхан?

Ол кюнден бери амма жукъ кёрмеген ариу кыра кёзлери бла, кыбыргыагы угъай, телевизор таба кырайды. Ол тынгылауукъ ушакъ бир сёз да жангы болмагъан дуняда аны кыра кюнлерин бир кесек жарыкъ эте болурму?..

ГЫРЖЫН

олда тюбеп къалдыкъ. Тансыкъладыкъ бир бирни.

– Къонакъгъа барыргъа деп турама санга.

– Кел бюгюн, – дедим, – соза турма да.

– Не элтейим?

– Не да барды, кел, – дедим.

– Угъай, угъай, алайлай а бараллыкъ туююлме, – деди кеси жангыз юч сабий ёсдюрген шуёхум.

Неден да гыржын учуз болгъаны эсима тюшюп:

– Гыржын алып кел. Ма ол жетмей турады, – дедим. – Гыржындан иги не аллыкъса?!

Алай айтдым да, адыргы унчукъдан худур этип, тийреге юлешген ыннам эсима тюшдю. Келинине, мени анама, худур бла бирге акъкъалай кружканы тутдуруп: «Адам башындан бирер кружка бер. Тиширыулагъа къаты бол, кесинг къарап тургъанлай

ичсинле ансы, сабийлерине аяп, ачлыкъгъа хорлатырла. Ала къарыусуз болсала, ма ол заманда кырты болурбуз», – деген эди. Анам а – халал, чомарт, жумушакъ адам, эталгъан болурму къайын анасы айтханча? Къыйын жумуш эди ол. Ачлыкъдан къыйын къайда? Жаланда бир кере сагъыннган эди анам:

– Ёле тургъан анасыны юлюшюн: «Энди ол анга неге керекди? Ёллюкдю сора», – деп, кеси ичип къойгъанны да кёргенме, – деп. – Жашап турады, – деп да къошхан эди.

Ол ким болгъанын а бирибизге да айтмады. Эллибиз эди.

Гыржын бла ач сабийни араларында сюелген жарсыуну кёрюп, онг эталмай, тауушсуз жилигъан эсли адамла кёрюнедиле кёзюме – сабанчыла, малчыла, поэтле, окъуулула, окъуусузла ...

– Къаты адам эди Батта, – деп, эски кёлкъалдысын эсине тюшюре, жангыдан ёпкелейди атам экиге айланнган эгечи Зухура. – Биринчи жыл, чюгюндюрде ишлегенибизде, келинге (мени анама) бла манга бал туз берген эдиле. Аны, сабийлерибизни ауузларына тийирмей, сатып, ийнек алып къойгъан эди.

– Да, анам, алай болмаса, сизни барыгъызны да къалай кечиндирлик эди, анда-мында ёксюзле, жангызла да жыйылып, аны кёзюне къарап турсагъыз ол къыйын заманда? – дейди жашы Алим. Ол жазыучуду.

– Да, хау, ол да алайды. Бу къызгъа къапдырмагъан эди да ол балтуздан, андан ачыу тийип айтама ансы. Сынташха тюшгенлени уа асламыны жанын бизни Батта къалдыргъанды. Кимге да сор. Ёксюзле уа кёп эдиле, жашчыкъ, бек кёп...

– Ананг эсимдеди, – дейди кёп кьуллукълада ишлеп келген Идрис. – Ариу, тап адам болуучу эди, кём-кёк кёзлери бла. Батта уа эр киши акьыллы эди. Кьыргъызлыла анга, асыры намыс этгенден, агъа деп сёлешиучю эдиле.

– Ары кёчген жылыбызда, – деп эсгере эди Харун, – бахчала этерге суймей эдик. Къайтырыкъбыз деп. Батта уа, айланып, мадарып кюрешип, урушуп, урлукъ салдыргъан эди. Алай болмаса, бютюнда къыйналырыкъ эдик... Бир бригадир бар эди биз биринчи ары тюшгенде, аман адам. Чюгюндюр артыргъа баргъан жерибизде, ол, атдан узалып, къарыусуздан ишлеялмагъан бир тиширыуну къамичи бла тую тургъанлай, Азнор жетип къалады. Биз – энди жете башлагъан жашчыкъла, сора тиширыула абызырап тургъанлай, атанг, узалып, сермеп аны атдан алып, жерге ургъанда, тиширыула: «Ёлтюрюп къояса!» – деп, хахайгъа къалгъан эдиле. Ала болмасала уа...

Ол заманда атама жаланда жыйырма бла юч жыл бола эди.

– Сора сен Баттаны жашындан туугъанса?! – деп, ийнанмай къарай эди кёзюме огъурлу Махмут. Ызы бла, жашына, бирсилеге да айланып: – Ма сизге бусагъатда... президент къалай эсе, бизге кёчгюнчюлюкте Батта алай эди! – деген эди, келишдиргенине ыразы бола.

Сейирди, ююмде ол затланы юслеринден хапар бармагъанды. Айта эдиле Къудайланы Хасанны, Элеккуланы Азретни, Текуланы Азретни, Занкишиланы Хаждаутну, Таукенланы Харунну, аны къарындашларыны, Гузеланы Махмутну, Исхакъны, Камалны, Жамалны, Чыпчыкъланы Магометни, Къудайланы Чукайны... юслеринден. Кес-

лерини юслеринден а – угъай. Аны башхаладан эшитдим. Эшитдим да, игилериме къууангандан, башым таула бла тенг болду.

Киши жеринде озгъан ол ачы кюнледен бери жарты ёмюрден артыкъ заман озгъанда да, адамла эслеринде сакълагъан ыразылыкъ ыннамы, атамы, анамы ала кирик адамлыкъ дерслерин бизге юлгю этгенлени ол дунияларын жарытханына ийнанам.

ЭНЧИ КЮН

аннет кьолуна кьобуз алмагъанлы иги кесек болады. Къалай алсын, жангыз жашыны ызындан айтылгъан кюйле кьобуз излетмейдиле сора? Жюрек: «Былай нек болуп къалды?!» – деп, кычырып, кьобузсуз кюеди. Къызын а унутханды. Унутханды десем да, жашы кетгенли, терк-терк тюшюреди эсине. Ол узакъда буз жерледе жатады. «Ол сау болса, мен жангыз болмаз эдим», – деп, кючюнеди ана.

Къызчыкъны атасы Василий иги адам эди. Анга Жаннет сибирде тюбегенди. Ол тюбешиу болмаса, Жаннетни жашауун не жарытыр эди? Сууукъгъа юйреналмай, ауруп, больницагъа тюшгенде, анда тюбеди. Василий доктор эди. Иги доктор. «Иги болсанг а, – деди дагъыда Жаннет, узакъгъа къарай, анда къызчыгъыны атасын кьргенча, – кызынг да, кесинг да сау туруп эдигиз». Бош айтды. Биле эди алай болмагъанын...

Дуниядан жашлай кетген жангыз жашы кёз аллына келип сюелди да, Жаннет, аны мудах кёзлерине къарап:

– Келдингми?– деди, сора аны ол мудах бети жарыса скойюп, – жашчыкъ, бюгюн санга энчи кюндю, – деп къошду. – Жашауну бир ёлчеми былайда тохтап, «ары дери», «андан бери» деп, чек салдыргъан кюн. Ма аны ючюн алама муну да бюгюн кълума.

Бу затланы айтмаса да, жашы анга дауму этерик эди – ол къууанчны суйген, жарыкъ адам болуучу эди. Кеси жангыз юйюне эшик ачмагъан, анда-мында да ийнакъ болуп айланган. Жаланда бир жарсыуу бар эди аны. Анасы кёрюп, билип тургъан. Ана кёзден жашырын боллукъ зат къайда?! Айтмаса да, ёз атасын, таныргъа, кёрюрге суйгени жашчыкъны мудах эте эди. «Мында букъдурургъа кюрешип турду, анда уа букъдуралмайды», – деп, кючсундю Жаннет.

Эски кълубуз, ёпкелеген этгенча, кёп турду ауазын Жаннет излегенча чыгъармай. Артда уа, келгенлени хатерлеринми этди, иесини жюреги кълал ургъанын, аны кълалай ачыгъанынмы эшитди, эки дуняны арасында тургъан Жаннетни жюрегине кълшулуп, тийрени сагъайтды.

Кълубуз тауушну эшитип, Аминат кълоншусуну кълбагъын тюртдю. Ачылмады ол. Тынгылай келип, ол, кълубуз тауушну элгендирирге кълоркъгъанча, шошчукъ кълайтды арбазына. Юйге кириб'а кеталмады. Жапма тълбюнде олтуруп, иги кесек заманны тынгылап турду эски кълубузну жангы макъамына. «Шёндю алгъынча ариу согълалмайдыла, – деп, кючсундю ол. – Кълубузла башхаданмы, кълубузчула къларыусузданмы – ким билсин».

Жаннетни, жыйырылса да, алыкъа ариулугъу, кетип къалмай, ыз кьойгъан бетинден тёнгерей келип, тузлу жилямукъла кезиу-кезиу къобузгъа тюшедиле. Жетген жерлерин ала алай кюйдюредиле! Ачыгъан къобуз бютюнда бек жүрексинеди:

– Сен, узакъ кетип, кесинге тансыкъ этип, къаллай бир тургъан эдинг... – дейди ол, эрттеги дауун, тансыкълыгъын да бир этип.

Тиширыу тынгылайды. Не десин? Ол къара жылла къобуз излетипми турдула? Аны къалай ангылатхын? «Къара мынга, ауаз, баргъан жерине жетмей, хауада бузлап къалгъан сибирде сени биргенге туююл эдим мен деп, аны даулайды манга!»

– Сени тутуп кетгенлеринде, ананг мени, жерге уруп, чачып да къоярыкъ эди, атанг жетип сыйыр-маса... Эгечлеринг ачдан ёлгенде уа... Къарындашчыгъынг тутулгъанда уа, – жутулгъанда уа! – былайда къобуз бютюнда бек жүрексинди, ачыды, энди жете келген сабийлени бушуулу къадарлары титиретип, – манга айтылгъан дауланы жауум да эшитмесин...

«Сейирмиди да, сени юсюнг бла келди бизге хар палах да...» – дерик эди тиширыу, алай ол кёлкъалдысы, узакъ жылланы ичинде эрий-эрий, сыйдам болуп къалгъан эди да, аны да къайтарып айтмады.

Урушдан къайтхан Науруз Къыргъызда юйюрюн излеп айланганда, Жаннет аны аллына чыгъалмагъанына къалай кюйгенин жангыдан сынагъанча, къалтырады. Ол аны энтта да суююп тургъанын ангылап, сейир этди. Сора, эрттенли келген къуугъун бютюнда ачы кёрюнюп, жангыдан таралды, къобузну угъай, жүрегин солута, тынгы-

лады. Жаннетни жалгъан дау бла тутуп кетгенлерин эшитгенде, Науруз ол къазауатха кетгенде туугъан жашчыгъын окъуна жокъламады. «Къалай ёсгенин кёрмесе, къайдан суйсюн? – деди тишируу ачыусуз, аны ариуларгъа кюрешгенча. – Болалмады ата...»

– Андан бери не ёмюр озгъанды! – деди ол, жашына. – Сени атанг, мени атам да – къазауатда, мен ажашып, сен – анам бла...

– Жияма, – депми къошду Василий, огъесе къулагъынамы эшитилди?

– Хоу бир да! – деп, унамады. – Жияб'а...

Не бек жияса да, толупму турадыла жапсарлыкъла? Василий, алгъын этиучюсюча, аны мудах хапарын тохтатыргъа суйгенча кёрюнюп, эсин башха жанына бура, Жаннет:

– Анда бир иги адамлагъа тюбедим да, билимли, акъыллы адамлагъа, ол сакълады жанымы... Не суукъну да эритеди адам сёзю, – деди. Былайда бети ыразы хал алып, бир кесек сагъышланды. – Къаллай адамла бар эдиле анда – алимле, академикле, жазыучула, суратчыла... – бир тюз адамла...

– Атама да анда тюбеген эдинг да?

Василий жашчыкъгъа ыразы болгъанын кёрюп, жумушады Жаннет:

– Хау, анда тюбеген эдим. – «Атам» деп... билген а этеди ол болмагъанын атасы, – деди ичинден тишируу. – Суйгенден айтады ансы».

Жаннет тынгыласа да, къобуз а туралмады тынгылап:

– Къайтып келгенинде уа, эсингдемиди, асыры къууаннгандан, жашчыкъ, чабып барып, мени чыгъарып: «Анам, ма-а къобузунг!» – дегенин-

де, къалай сейир этген эдинг, ачыу этген эдинг: «Муну гыржыннга не бир уууч уннга алышсагъыз, эгечлерим ачдан ёлмез эдиле», – деп. Сора, къолунгда тутуп, ойнагъан а этмей, къумач журуннга чёргеп, кёзден кетерген эдинг... Кимге керек эдим мен анда?!

– Артда бери, Кавказгъа, къайтып келе, бармакъларымы арытхан эдинг, – деди Жаннет, кёлкъалдысыз, жумушакъ. – Жашчыкъны тоюнда да...

– Ах, аныча той къайда?! Энди аллай тойла боламыдыла?

Жаннет, кеси кийген къараны къобузуна да кийдирип тургъанына тюшюнюп, сейир этди. Сора, ол терслигин тюзетирге суйгенча:

– Хоу бир да! – деп, жапсарды къобузун.

– Кийиз къамичесин ойната, гяпчи къызланы, жашланы той ортагъа чыгъаргъанда, къалай уча эдик экибиз да ала бла бирге! Къалай къууана эди Василий, алгъыш айта... тауча! Къызла, жашла ийнар айтханда, къайсыбыз айтханы ангылашынмай, экибиз да бирча тарала эдик...

– Жашчыкъ тойгъа къошулмай эди, – деп эсине тюшюрдю Жаннет. – Алай, болуш юю былайчыкъда къоншуда эди да, бизни эшитип турду...

Жаннет ингир алагъа дери сокъду къобузун. Аны аллай бир къарыуу барды деп да ким биле эди! Ингирде уа, бюгюнлю бери эсгериуле къатындан жибермей тургъан къонакъларына айланып:

– Иги болду келгенигиз, – деди. – Жашчыкъ, бюгюн санга энчи кюндю – атанг бла сен тюбешир кюн. Ол дунияда, – деп къошду. Жюрюген адетдеча: «Жаннетли болсун! Аллах гюняхларын къурутсун!» – деб'а айталмады.

КЕЛИН

нангды деселе да бу тиширыу, кыызчыкъны анга тартхан зат барды деп ангылагъан кыйын эди. Ол кесине не бек кысаргъа кюрешсе да, чууакъ кёкню кесинден тамгъанча, кёк кёзчюклери артыкъ жарымай эдиле. Бирси уа, ання, аны керти да анасы эди.

Радимхан, баш иесини арбазына киргенде, бек жаш адам эди – сабий кыызчыкъ. Насыпны барына, игиликге ийнанган, жарыкъ, ачыкъ. Аны апсыны, тамата келин а – тынгылы адам, этерин, къалырын билген Беша. Ол, бий тукъумданма деп, кесин асыры эркин жюрютгенин кыйынлары кёрюп тура эдиле, алай, биринчи келин болгъаны себепли, кёп затын да кечип къоя эдиле. Юйде оноу аны къолуна къалай тюшгенин киши да эслемеди. Апсынын бек кыйнай эди Беша. «Къарындашымы тутханларында, къагъытларына сени

кьуллукъда ишлеген кьарындашынг кьол салгъанды, – деп эшитгенме», – деп, дерт этип, насып сурай келген сабий кьызчыкьны жашауун бузгъан эди. Мусос а, иги адам болса да, жумушакъ эди. Бийчесини мылы кёзлерин кёре тургъанлай да, айталмай эди жукъ тамата келинге.

Салимчик туугъанда, бир кесек шошайгъанча да кёрюндю Беша, алай ол ётюрюк эди – кюлю сууумагъан от не заманда да жанаргъа хазырды. Радимхан арбаз сыйпай тургъанлай, Бешаны тамата жашы келип, узун эшмелеринден бирин бичакъ бла кьыркъып, аллына атып кетди. Жукъ да айтмады Радимхан, кесилген эшмесин женгине букъдуруп, кирди отоугъа. Аны билгенде, жапсарыгъа кюрешди Мусос:

– Сабий былай этди деп, аны жүрегинге кьалай аласа?! – деп.

Радимхан бу арбазда анга тынчлыкъ болмазын ангылай эди, кюреше эди, айырылайыкъ, энчи жашайыкъ деп. Мусос атасы этген оноудан чыгъаргъа болмады. Шабаз: «Арбаз барыгъызгъа да жетерикди!» – деп тохтагъан эди.

Быланы орталары алапат болмагъанын кёрюп, Беша кеси бла экиге айланган Айшатны терктерк чакъыра турду юйюне. Ахырында уа, кьайынын бир жанына тыйып:

– Жашчыкъ, санга тийишли ол туююлдю, ма буду! – деди ачыкъ.

Жангы келинни отоуун да, кишиге ышанмай, кеси хазырлады. Мусосну бла Айшатны да ары кеси кийирди.

Насыпсыз эди Радимхан! Киши элинде, кьолунда кьагъанагъы, экинчи сабийден ауурлугъу... Жашчыкъгъа юч жыл да толмагъан эди...

Радимхан кьутулду деген хапар Чегемге жетгенде, кёрюрге келгенле, бола турган ишлени билип, бек ачыу этдиле. «Биз а аладанмы аманбыз?! Чегем ауузунда бизге жетген да болмагъанды!» – деген эди ана кьарындашдан туугъан Аккай улу. Келгенле ачыу кьызыуунда ючюнчю кюню барган кьагъанакъны, жангы келинни отоуна элтип, атасыны тёшегине атып, эгечлерин алып кетдиле. Андан айыра туруп, анасыны гюлменди кьанаты, жыртылып, жашчыкъны кьолунда кьалган эди. Тукъум таматала оноу этип, сют ана табып, эрттенликде кьызчыкъны Дарийнаны кьолуна тутдурдула. Ыразылыкъга беш сауулган ийнек бердиле.

Жюнюсю юйюрю уллу болганлыкъга, анда тизгинлиликге кёпле сукъланнгандыла. Эки кьагъанакъ бирден жилисала, Дарийна, бу аманатды деп, ёшюнюн биринчи Ханийге сала эди. Кесини кьызына андан сора.

Ханийни бек насыплы заманы ол эди. «Аття!» – деп, аллына чапса, Жюнюс, минген атындан тюшюп, кьызчыкъны олтуртуп, алай ётер эди эл орам бла. «Анняя!» – деп, Дарийнаны кёзюне кьараса, эрий эди ол ёксюз аманатына. Сабийлени барындан да аны энчи кёргенлерин ангылагъанданмы, Ханий да энчи сую эди аланы. Сора анамды, атамды деп, башхалага кьалай айтыр? Мусос ашыкмай эди, атама деп, кесин танытырга. Кьарындашы Салим бла уа Ханий эртте танышханды. Ол жыл элде биринчи кере Жангы жылны байрамына назы жасап салган эдиле. Халкъ школга жыйылганда, ары тамата эгечи Мариям гитче Ханийчикни да элтип барды. Салим а – школга жюрюген жашчыкъ, анга берилген сау-

гъаны – къагъыт кулѣкчукъда конфетлени, келтирип, Ханийге берди. Кѣпле жилягъан эдиле ол кюн, аны кѣрюп, барындан да бег'а – Дарийна.

Келин деучю эдик анабызгъа – Ханийге, ыннабыз айтханча. Кюле эди къарындашы Салим:

– Тейри, Ханий, къайынларым жокъдула, Азнор жангызды деб'а айталлыкъ туююлсе! – деп.

Биз а айлана эдик – юч жаш бла юч къыз: «Келин, келин!» – деп.

Радимхан не бек кюрешген эсе да жууушдурургъа, узакъ эди андан Ханий. Ёксюзлюкню да Дарийна бла Жюнюс кетгенден сора сынады. Мариям, Сейпу, Нафийсат, Бислиймат, Фатимат анга къарындаш, эгеч эдиле. Сора Салим.

Къуллукъчу къарындашы ёлюп, аны дууасы тохтаргъа, Радимхан кеси да алышды дуниясын. Жюреги аман этип, жол жанында шинтикге чѣкгенлей. Аны жюреги аурумаса, кимники аурурукъ эди? Къайгъы сѣзден чыгъа, Ханий, жашыны машинасына жюклене тургъан затланы кѣрюп:

– Артха алыгъыз, бир заты да керек туююлдю манга! – деп тохтагъанда:

– Анангы кѣзюнден кѣре турусса, – деп, къаты болдула.

Унамады. Юйге келип, жашы шинтик тубюнде къалгъан багъыр намаз тазчыкъны чыгъаргъанда, кийирмеди аны юйге, арбазда итге аш къуя турду. Къоншубуз Азинат:

– Ханий, ий Аллах ючюн, бу ариу затчыкъны былай атып турма да, манга бер, мен аны жылтыратып тутарма! – деп тилегенде да, бермеди.

Не заманда да халал болуучу анам бу жол къатылай къалды. Артда, анам дуниядан кетип, кѣп жыл озгъандан сора, нѣгерлерим бла Чегемге

келгенимде, ким болгъанымы билип, къонакъ-бай:

– Фатимат! – деп юй бийчесин чакъырып, анга, – къарачы, кёремисе, бу Ханийни кызычыгъыды! – деп, къууана эди.

Жумушакъ къарамлы, ариу Фатимат:

– Радимхан, аны ёсдюргенледен тилеп, Ханийни бир кесекчикге бери алып келген эди да, бек шуёх болгъан эдик, – деп эсгерди. – Акътопракъда гюлле жыйып кёп айланганбыз сабийлигибизде. Бир ариу жыйрыкъчыкъ кийдирген эдиле кесине да чилле бел баучугъу бла... Ханау, харип, кире келип: «Ханий, не ариу жыйрыкъчыгъынг барды, бел баучугъунг да!» – деп алгъышлагъанда, ол а: «Санга береме, мени аттягъа бла аннягъа элте эсенг!» – деп, бел баучугъун тешгенине бек ёп-келеучю эди жарлы Радимхан. Андан тынч адам болмаз эди элибизде... Биз да тёшде ойнай тургъанлай, узакъда келген бир атлыны эслеп, Ханий: «Аття!» – деп, чапхан эди аллына. Ол а кертиси бла да аны ёсдюрген киши кёре эдим. Кеси атдан тюшюп, Ханийни миндирип, алай кирген эди элге. Къанат битип, кетген эди аны бла...

Бир кере къоншубуз Мухажир, сабийлигибизни, Ата журтубузгъа къайтхан биринчи жылланы, таматаларыбызны эсгере келип:

– Келинни аты къалай эди? – деп сорады.

– Ханий. Къалай унутханса?! – деп, сейирсинеме.

– Унутуб'а къоймагъанма... Къалай унутур эдим?! Бир заманда да билген болмам ансы. Келин деп тургъан болмаса, аны атын ким айтханды?!

Жазыучу танышым сёлешеди:

– Тейри, аны кьолундан ашагъанымы анамы кьолундан да ашамагъанма, эртте окъуна ёксюзлей кьалып. Ол бушто этип берген башы алынмагъан айранны татыуун бир заманда унуталмагъанма... Кёп юйде жюрюмей эди аллай берекет. Аламат адам болуучу эди ананг. Китабыма кийирлик эдим да, аны атын эсиме тюшюралмай сёлешеме.

– Ханий, – дейме.

– Биз а келин деучю эдик...

Энди ала бары да андадыла: келин – Ханий, аны эки анасы Дарийна бла Радимхан, эки атасы Жюнюс бла Мусос, Беша, башха келинле да, эки жанындан къарындашла, эгечле, жанындан суйген къарындашы Салим да...

Бу дуня айыргъанлыкъгъа, ол дуня жарашдыргъан болур аланы.

ЭСГЕРИУЛЕ

юн, насыбыны аллына ашыкыгъанча, сахарны бир кыйырында, Барамтаны сол жанында тау башында сунмай тургъанлай кёрюндю. Сора, жылы, татлы къарыуун башхагъа берирге суйген отча, тегерекге къууанып къарады, узакъдан узалып, жарык къарамы бла жашил агъачны башын сылады. Мен анга туберге бек суйюучюме. «Ненча жан къууанган болур санга!» – деп келди кёлюме. Бир кесекден ол, хош болуп, бийикде балконунда жангыз олтургъан къартны мудах кёзлерин жарытды. Къамагъанмы этдиле, къарт къол жаулугъу бла кёзлерин сюртдю да, ёрге мине, энишге тюше, бурула келген жолну жингиригине къарап тохтады. Жолдан башланады не да, ол аны биледи.

Чекге салынган ташлай, ауурдула аны сакъышлары. Ортадабыз. Ёрге, таугъа, баргъан – кыйын, энишге, тау тубюне, сабийлеринг жа-

шагъан сахаргъа тюшген, ырахат кёрюнсе да, – тынчлыкъсыз. Нек десенг, мында биз таулула туюлбюз. Жюрегибиз да артха, элибизге-жерибизге, тартады.

Алай, нёгери кетгенли, къарт жангызды. Къарт адамгъа уа жангызлай жашаргъа жарамайды. Жашы бла келини ишге, туудугъу уа окъургъа кетселе, къарт былайгъа чыгъып олтуруучуду. Юй аллында шинтикден былайны сайлайды.

Къартны кёз аллында къалтырай тургъан, кюн къыздыргъан кёкде межгит башы жылтырайды. Арлакъда уа – килиса. Межгитден намаз этер заманда азан къычырады да, къарт сагъатха къарап кюрешмейди. Килисада уа уллу, гитче да къонгуроула къагъыладыла. Сора эки жанындан да тюрлю-тюрлю тилекле кёкге кётюрюледиле. Ма ол асыры кёкден къалтырай тургъан бийикге. Сора, бир бири къолларындан тутуп, кетедиле кюнню ары жанына – Уллу Аллахха.

Бийик ёсгендиле тегерекде терекле. Беш къатлы юйлени да озуп. Терекле болгъан жерде жюрегинг да ырахат болады, жангыз болмагъанынг сезгенча. Хапар айтадыла ала чапыракъ шыбырдаулары бла. Къарт, ыразылыгъын билдиргенча, акъчакъгъан* терекни балконуна жетген чапыракъларын сылайды. Эртте-эртте, андан бери минг жыл озгъан болур, ол бахча къыйырында жерге, аны ташладан ариулап, букъдургъан эди юч шаптал ташчыкъ. Ёсген эди аладан къарыусуз ёзекчик, къызыл ызлыкълы чапыракъчыкълары бла. Ажокъадан чертлеуюк бутакъла келтирип, чалы буруу этген эди жашчыкъ анга. Жыл сайын кенгине жайыла, бийигине ёсе бара эди ол те-

*Акъчакъгъан – акация.

рек. Артда уа берип башлады гитче кюнчюклеге ушагъан татлы кёгетле. Андан жайылгъан эдиле тийреде бирси шаптал терекле да.

Къартны кёзлери кёкден акъгъан тамычылача чууакъдыла. Нек эсе да бу арт кюнледе ол эсини теренинден-теренине кире барады. Эртте болгъан затла келедиле кёз аллына. «Къайдан да чыгъадыла, унутулмай да къалай турадыла андан бери?!» – деп, къарт ол затха сейир этеди. Алай аны не сейири барды – темир жол кёз аллында жылтырай турса.

Къыш сууугъу алыкъына къыркъылып бошалмагъан эрттенликде келтирип тюшюрген эдиле ала-ны былайгъа. «Къалай да сыйынган эди ол къадар халкъ бу аз жерчикге?!» – дейди къарт, темир жол станцияны тегерегин къарамаы бла аулап.

Атасы малчы эди. Орус чибинчиледен юйренип, бал чибинле жайып, эки фляга бал чайкъагъанда, аны тийреге-къоншугъа юлешингенден къалгъанын, эки къапчыкъ нартюхню да биргелерине алгъанлары, ол – сабий жашчыкъ, тегерекге къарай тургъунчу, балны урланнганы, анасыны жарсыгъаны да эсине тюшюп, мудах болду къарт. Алай киши жеринде атасыны урушдан къайтып келген кюню эсине тюшюп, жарыды. Аллай насып кёплеге буюрулмагъан эди. Аз жашагъан эди атасы – уруш жаралары, тышын къотур басса да, ичинден ашалып. «Кавказда болсакъ, сау къаллыкъ эди. Анда сууубуз да дарман эди», – деп, анасыны алай айтычусу келди эсине. Ауазын а унутханды.

Мёлекни да биринчи Фрунзеде базарда кёрген эди, анасы бла бара тургъанлай. Ол заманнга таулула иги да тирилген эдиле. Кёрдю да, эсине

тюрелип кьалды сыфаты – аллай ариу кёзлери бла дуня башында адам болгъанына сейир этген эди ол кюн жаш. Артда уа кьоншу элде тойда тюбешдиле... Кавказгъа бирге кьайтхан эдиле.

Жашы мында туугъанына бютюнда бек кьу-уанады кьарт. Анда туугъанлагъа уа нек эсе да жаны ауруйду. Туугъан жерлери бла Ата журтлары башха болгъанлары ючюн. Ала арада кьалгъанча кёрюнюп...

Туудугъуну арбазда кьол булгъагъанын кёрюп, турду кьарт жеринден – ол эшикге жетерге, тамам жашчыкъ да кётюрюлюр бери.

Элгеннген кьанатлылача, чачыладыла кьартны сагъышлары. Жерге уа тюшмезле. Ала бийиклени сюедиле.

КЪАРТЛЫКЪ

олтурадыла шахар паркда сары шин-
тикде бир бирлерин энди таный
тургъан эки тиширыу. Кюзню шул-
пу кюнюча, мудахды аланы хапар-
лары.

– Сабийим, мени этегими ийип, кеси атлан-
нганлы жашаугъа, – деп ахтынады таматаракъ
тиширыу, – мен, къонакълыкъда артыкъда кёп
къалып кетгенча, уялама. Жукъ этмей турсанг...
Къоймайдыла ансы... Игидиле келиним, жашым,
туудугъум да. Алай...

Аны башында моргъул женгил жаулукукъчукъну
тубюнден, бир аламат затны ычхындырып къоя-
быз дегенча, акъ кекеллери тынгысыз къарайды-
ла. Аны билгенча, Жансурат жаулугъун терк-терк
тюзетеди.

Башха сагъышла, кёзюне-къашына узала, тынч-
лыкъсыз этгенлери баям болуп турса да:

– Къартлыгы тынчыкылы болгъандан иги къайда, – деп къошады Фатимат.

Сора экиси да иги кесекни тынгылайдыла.

– Не тынчыкылы этерге кюрешселе да, бир бирибизни ангыламайбыз. Башха тюрлю жашайбыз, – дейди Жансурат.

– Да, жашлыкъ бла къартлыкъ бир бири къолларындан тутуп ким кёргенди?

Фатимат айтхан керти, жангы туююл эсе да, тюшюндюргенми этди, Жансурат аз-маз ышарды:

– Ма тюнене, – деди ол, – жашым кимге эсе да, мени сора болур эдиле: «Анам а турады, игиди. Юйде болмасакъ, кюннге бир беш кере чапдырады тубюбюзде къоншуланы, сууну ийип къоюп», – деди да, бир бек кюлдю.

– Къартынг жокъмуду?

«Бармыды?» – деп сормады.

– Хоу бир да, – деди Жансурат. – Къайдан болсун – халкъ къайтхан урушдан да къайталмагъанды, – деп къошду ол, ёмюрлюк даун эсине тюшюре.

Алай аны сёзлеринде не ачыу, не жарсыу жокъ эди – анча жылны, анча сынауну ёте баргъанда, кёлкъалдысы сыйдамланып къалып.

– Бизники да, – деди Фатимат. – Ол байрам а бир эртте тохтагъан эди да жүрегимде. Къазахстаннга тюшген эдик. Жашчыкыны атасыны къара къагъыты уа, кёп айланып, Кавказгъа иш да келип, алай тапхан эди бизни Къазахстанда...

– Сюрюп ары элте туруп да ишекли болгъан эди жүрегим, алай... Артда уа, ким да къайтып, ол келмегенде, айтдым: «Сенсиз ёлмей чыдаядыкъ эсе бу къыямада бир кюн, бир ай, бир жыл,

сора минг жыл да жашаяллыкъбыз!» – деп. Көре-се, жашап турама. Жашым а тапханды атасын. Тюркде. Жесирликге тюшюп, артха къайтыргъа кьоркьуп, ары кетген көре эдим.

– Жашау алай эди. Келсе да...

– Олтурур эди да, чыгъар эди. Аллайла азмы эдиле, – деди Жансурат кесгин, къатылыгъы арт-ха къайтханча. – Алай Аллахны буйругъундан ким кьутулады? Артда жашым бла туудугъум, аны ызын излеп, жазмагъан жерлери кьалмай, айлан-дыла да, тапдыла. Къабырына да барып келгенди-ле Тюркде. Айхай, бу жангызгъа бир зат кьошса уа, айланнга эди къайда да. Узакъда болса да, аны бла махтаныр эдик...

Болгъан зат, бир жары да кетмей, адамны бир-гесине кьала көреме.

Иги затха тансыкълыкълары ёчюлюрге болмай, бир кюнде бир излегенлерине, эртте тас этгенле-рине тюберикча, хапар айтадыла, жашлыкъны бла кьартлыкъны бир бирге нёгер эталмагъан, кьарт-лыкъларына гитчеден-гитче бола баргъан эки ти-ширыу. Эсгериуле юслерин басхандан ийиле бо-лурла ала жерге.

Заманнга, кьартлыкъгъа да кёлкъалдылары, бири бирини аллына чаба, жаяу жолчукъла бла кьача, терек тюпледе жутуладыла.

Бирде самолётха, бирде арбагъа миндириучю заман аямагъанды аланы. Энди уа элтип барады сахар паркны жашил жолларында.

АРИУ ЖАШАРГЪА ЮЙРЕНМЕГЕНБИЗ

ллу жолдан бир жанына кетип, киши кёрмеген жерге, терекле тубюне кирип, жёге терекге аркъасын берип, кёп сюелди тиширыу. Жюрексиннгенин тыялмай. Битеу озгъан жашауу кёзюне кёрюне. Ол заман артха ата баргъан затла, бары да бюгюн жангыдан тирилип, кёзюн къарангы эте, кетгенлени, къатындагъыланы да эсге тюшюрдю. Кёп турду, тенглешдире, тунчугъа баргъан жилауу жангыдан кюч ала да, жюрегин жангыдан таралта, жеринден тепдире. Бир кесек сабырланнгандан сора, берлакъгъа келип, ачий тургъан жюрегине амал излей, шинтикге чёкдю. Олтурду, къарангы бет алгынчы. Суймей эди, бу халын кёрселе. Не этеди кимни да сагъайтып? Болушур онглары, бир тюрлю бир амаллары болса, бир иш.

Тиширыу жашауу жолунда кеси сайлагъан нёгерлери, кёп жылланы инбашлары бир бирине

тие баргъан адамла, алай ачыулу болгъанларына ийнаналмайды. Сейир этеди. Адам тынчайып бир заманда да жашамагъанына тюшюнюп, жарсыйды. Кёп излегенледен туююдю. «Хо», – деп къояр эди, алай артында эки сабийи... аталары жетип болушаллыкъ туююл...

Аны ачы кюнлеринде: «Мен санга ата излет-мем», – деп, гитче жашчыгъыны башын сылагъан адамны айтхан сёзюне, жазгъан назмуларына да ийнанып жашады. Ол а оюнчу эди. Ачы оюнну хунерли устасы. Ийнаныу бла, башха адамланы къадарлары бла ойнагъан адам...

Иги да къарангы болгъанда, юйюне атланды. Нёгерлеринден бири жолда сакълап тура эди. Тиширыу болгъанына, кече тюшгенине да къарамай. Жапсарыр ючюн, ариу айтыр ючюн, кёлюн алыр ючюн. Кёп айландыла сахар орамлада, бири бирин ашыра ала. Насыпха, узакъ жашамайдыла бир бирден.

Жашы, къайгъы этип, анасын излеп сёлешди да, быланы алларына чабып келди.

– Кёремисе, сени къаллай жашынг барды! – деди нёгери. – Мен санга бек сукъланама. Быллай жашы болгъаннга ким да не эталлыкъды?! Насыплыса!

Хау, тиширыу насыплы эди. Алай ол насыпны къанатларын къыркъдыла. Энди кёкге бир заманда да кётюрюлалмаз деген оюм келди да, тиширыу къоркъуун букъдурургъа кюрешди.

Битеу дунияны жарсыуларын, бу тиширыудан алып, кеси элтгенча, ауур эди кече, къарангы.

Эшикни къызчыгъы ачды. Анасыны бетин кёргенлей:

– Жилигъанмы этгенсе? – деп, жаны кетди.

– Жилиямай а, ёлгеннге барсанг, – деди тиши-
рыу, къарамын букъдура.

– Ким ёлгенди?

– Бир тиширыу. Сен танымайса, – деди ол.

Ол ёлген а тиширыу кеси эди. Алай къызчыкъ,
керти да, танымай эди аллай ананы – тюненеги
нёгерлери сатхан, ётюрюк, эриши даула айтып,
жилятхан, ийнаныуун тас этген насыпсыз адам-
ны.

Къаты болургъа керек эди. Бола да биле эди.
Былайда уа... Жыйылып, бирге этилсе, не айып-
лы иш да аллай бир айыплы кёрюнмегени сейир
туйюлмюдю? Экеу таш атсала, ючюнчю алагъа
бош алай дертсиз, сагъышсыз къошулгъаны са-
гъыш этдирмеймиди?

Ышармай эдиле, алай биле эди тиширыу,
ала – асламысы аны биргесине талай жылны кел-
генле, аны хар атламын да билгенле, биргесине
туз-гыржын ашагъанла, ёксюз къалгъан сабийле-
рине ариу айтханла, кёзюне къарап, фахмулуса
деп махтау эдиле. Ызы бла уа жалгъан даула-
рын къатлай эдиле. Тиширыугъа уа махтау керек
туйюл эди. Ол анга бир заманда да алданмагъан-
ды. Эталгъаныча этгенди жумушун. Анга билеклик
керек эди, ол бу адамладан сакълагъан билеклик.
Бары да бирге ёлдю – ийнаныу, насып, тюнене,
тамбла...

Алагъа тынгылаялмай, алай тиширыуну да
къоруулаялмай, бир-бирлери, сылтау табып,
албугъартып кетдиле. Къалгъанланы бары да
къараялмай эдиле кёзюне. Жалан бир адам чы-
даялмады – жаш эди, фахмулу, эркин, ариу сёле-
ше билген. Ол сюелди, къая болуп. Назмучу эди.
Тиширыу ол адамланы къайсына да этген эди

игилик, жаланда ол жаш адамгъа эталмагъанды, ол да излемей, бу да болжалгъа сала. Сейир туйюлмюдю?! Бюгюн а ол чапды тиширыуну къорууларгъа. Аны хар сёзю аланы жайыкъдырыргъа, уялтыргъа кюрешди да, онгсунмадыла. Алай ол къайда кючлю эди аладан – дау айтханладан, къачханладан, «уялгъанладан»...

– «Аллах мени халкъыма бу къадар къыйынлыкъны нек берген болур?» – деп, кёп сагъыш этгенме, – дей эди ол. – Бюгюн а билдим жууабын – ма быллай ишлерибиз ючюн...

Тиширыу сагъыш эте эди: «Тынч, ариу жашаргъа юйренмегенбиз. Къарыуубузну бир иги затха салыргъа керек эдик, дуняда бизден сора къаллыкъ затха. Болалмайбыз... Не къоярбыз келе тургъан ёмюрде? Кеслеринден къарыулугъа базыналмай, къарыусузгъа атылгъан эр кишиледен къаллай уланла тууарла? Ангылап тургъанлай да, аманлыкъ этген эр кишилерин тюз жолгъа салыргъа кюрешмей, аланы бютюн бек юсгюрген тиширыуларыбыз къаллай сабийле ёсдююрле?»

Эгеч бла къарындаш окъуна, тюненеги шуёк бла бюгюнню къарыусуз бир бирлерине къайырыла башлагъан дуняда кече къарангысында тиширыуну жол жанында терекге таянып жилигъаны сейирмиди?

БИЙИК ЖЕРДЕ

Йлери суу боюнуна тюшюп баргъан элде жаз толу иелик этеди. Тау эл болгъанлыкъгъа, мында балли тереклени кызылсуу кёмюклери узакъдан окъуна эсленеди. Элден чыгъып, сахаргъа ашыкъгъан жаз нени да жангыртханды. Кёкден башха, дуняда бийик зат кългъан болмаз деп тура эдим да, мында уа, Басхан ауузунда, не да бийикди, деменгили: каяяла, тау тёппеле, алада гумулжуклача жюрюген, къара, мор, жарыкъ кийимли адамла окъуна.

Желди. Аны къанаты жетмеген ышыкъ къала болмаз дерсе. Уясын боран элтген къанатлыны кюйю мында жаратылгъан болур эди деп келеди кёлюме...

Ол эрттенде жюрегими элгендирген къуугъун эсеме тюшюп, ол ачыу бюгюн болгъанча жарсыйма къарындашым Шамилге. Анга келиучю эдик

бери. Сабий заманыбызда аны аты Самат эди.

Бюгюн сейир этеме жашауну хаухлугъуна – ол анга берилген къысха кезиучюкге къарындашым юйсюз да, юйлю да, ёксюз да, ата-аналы да болду, ариу, асыл тиширыу бла юйюр къурады, сабийле ёсдюрдю...

Жаралы бола да, артха къайта, уллу урушну алындан ахырына дери баргъан ана къарындашым Салимни юй бийчеси оруслу тиширыу эди. Уруш отунда аны жанын сакълагъан доктор. Таулула Ата журтха къайтханда, ол бери келирге суймедди, Къыргъызда къалды, артда уа Россейге кёчдю. Салим а халкъындан айырылалмады. Къызы Люба анасы бла къалды, жашы уа, Самат (артда Шамил), атасына тагъылып, бери келди. Энди сакъгыш этеме, анасы табып, сыйырмасын деп, анданмы алышхан болур эдиле аны атын атасы бла жашчыкъны жюреги бла суйген жангы анасы деп. Болса да тюбеген эдиле ала – Шамил бла анасы, эгечи да. (Колхоз машинаны жюрютген Шамилни асыры суйгенден, къарындашым аны атын сайлагъан эди кесине.)

Адам ёлген кюнюнде билинеди, ары дери уа не да бошду дейдиле. Шамилни юсюнден айтханда, дуня башында ол жанына тийген адам болгъанына ийнанмам. Аны адамлыгъы, халаллыгъы, уялчакълыгъы окъуна кимге да ариу юлгюлей къалгъанды. Шамил жашауубузну бир къууанчы эди, аны татыулу этип, жарытып тургъан.

Мени жанымда олтургъан тиширыу аны къайынларынданды. Ариу адам, тынгылы.

– Сен, жазыучу эсенг, бизни Магометни да таний болурса. Къудайланы Магометни, – дейди Фатимат.

- Танымай а! Шуёхум окъунады.
- Ол мени сют къарындашымды. Эрттеден бери кёрмегенме. Къалайды кеси да?
- Игиди. Телефонун берейим, – дейме.
- Бир сурат иер эдим, анга тутдуралсанг.
- Элтирме.
- Башыма иш эталмагъанма да заманында, къарындашымдан туугъан къызчыкъ бла турама. Бек иги окъуйду...

Быллай ариу, сыфатлы, кёз къаматхан таулу къыз, кесине ушаш ариу сабийле ёсдюрюр адам, жангызлай къалгъаны жюрегими къыйнайды. Биринчи, экинчи, ючюнчю кюн да, Фатиматны ариу бетин кёргеним сайын, ол акъыл эсимден кетменди. Хар бир адамны жашауу къуралыргъа керекди. Ол зат ючюн а биз, аны тегерегинде тургъанла, барыбыз да борчлубуз деп келеди эсеме.

– Къарындашларым замансыз кетгендиле. Алай айтыргъа да жарамайды дейдиле – адамны жашар заманын Аллах кеси ёнчелейди. Анам а кёп къыйналды тешекде. Эринмегенме, къарап тургъанма... Ыннам сейирлик адам эди. Андан къалып, накъышларын Орусбийланы бийче тикген таулу жыйрыгъым бюгюн да сакъланады. Къолызына къарасанг а, сейир этерсе асыры тюзден, машина бла тигилген кирик. Ол заманлада бийчеле да турмагъандыла бош, къолларын къоюнларына сугъуп. Бюгюн а... ким да бийчеди.

Иги кесекни тынгылайбыз. Фатимат келтирген суратдан жаш солдат къарап турады. Ол Къудайланы Хасанды – Магометни атасы.

– Урушдан жиберген эди. Анам дуниядан кетгенде, кебинлигинде табылгъанды. Бек суйген къарындашы эди Хасан.

– Иги адам эди деучюдюле таныгъанла. Атам-анам да айтычу эдиле алай. Мен сабий заманда бизни юйде да бола тургъанды къонакъ.

– Суратны анам кюбюрюнде сакълап тургъанды. Кебинлигинде тутханындан да сагъыш эт. Энди мен ёлсем, атылып къалмасын деп, андан сюеме жашына тапдырыгъа.

– Берирме...

– Ыннам, дейме, сейирлик адам болгъанды, кеси да бек суююучю эди мени. Кавказны юсюнден хапар айтса, жомакъ айтхан сунар эдинг. «Мен анда, Кавказда, – деучю эди, – хунада алтын затларымы букъдуруп кетгенме. Анда бир акъ жаулукъ барды да алтын къонгуроучукълары бла. Аны къысып тепсесе, Фатимат аз ариу болмаз...» Жарсыугъа, ыннам къайтмады. Аны къысдырыкълары болгъан жерни биз да эслемедик. Аны бла талай жыл жашадыкъ эски арбазыбызда. Бир жол къарындашым, эскини кетерип, жангы хуна ишлерге деди да, аны трактор бла тюртгенде, ыннам букъдургъан затланы бир къаууму туура болду. Аланы ичинде керти да бар эди ол ыннам хапарын айтхан акъ жаулукъчукъ! Алтын къонгуроучукълары бла! Эски газетге чулгъанып.

– Кёресе да, Аллах буюрса, не да болуп къалады. Анча жылдан къайтды хазнагъыз! Алтыннга уа не боллукъ эди, жаулукъчукъ къалай сакъланган эди ансы?

– Ол да сакъланган эди. Энди тюз алгъынча уа тура болмаз эди... Болсада ол зат бизге иглик келтирмеди, – деди Фатимат мудах.

– Нек айтаса алай?

– Ала табылгъандан сора... Аны ызындан башландыла бизде бушуула. Билгенле айтхан керти

эсе, эрттегилиле уа не заманда да ётюрюк айтма-
гъандыла, букъдурулгъан алтыннга шайтан ие бо-
луп къалады дейдиле. Аны алсанг а, сыйырсанг а,
ол къаргъагъан этеди. Шайтанланы къаргъышла-
рымы жетди къарындашларыма? Ким биледи. Бу
затыбызгъа жарады деп да билмейме ыннабыз-
ны къысдырыгъы, ары кетди, бери кетди деп да –
алай... Магъанасыз болуп чыкъды. Къарындашла-
рым а... «Сиз башха дуняда эсегиз, мен мында
не этеме?!» – деген кюнлерим аз болмагъанды.
Анам харип тёшекде болмаса.

Жашауубузну барыуу асыры теркден, къарамы-
быз ызындан жеталмазгъа къоркъууду. Олтурады
мени жанымда, къайгъы сёзге келип, ёлген къа-
рындашыма бизни биргебизге жилягъан Фатимат.
Бизни ачыуубузну селейтирге суйген ариу тиши-
рыу – дуня багъасы эр кишиле, ариуルクълары
кюнню озгъан къызла ёсдюрюрге жетишалмагъан
адам. Ёсдюрсе уа, сюер эди бирлери таулада
акъ ташладан къала, бирсилери, тюрлю-тюрлю
табийгъат тауушланы бирге жыйып, тагъар эди
жыр... Игиликни къоруулар эдиле ала, аманлыкъ
бла къазауатха чыгъар эдиле, хорламла келтирир
эдиле... Болмады алай.

Не жарыкъ кюн да кетералмаз жангыз къалгъан
тиширыуну башында тохтагъан булутланы. Тамыз-
гъан отун жилямукълары ёчюлте, алай жашайды
жангызлыкъ.

Келиним а, ариу келиним Мадина, кёп да тур-
май, къарындашымы ызындан кетди. Аны анда
жангыз къоймайым депми ашыкъды? Экиси да,
эки жүрек тамырыбыз, ариу ююрлерине, са-
бийлерине, туудукъларына къууанып жашар за-
манларында, ингир къарангысы бла бир болдула.

Мында кългъанланы суймекликлери андагылан-ны жылытхан адет бар эсе, я Аллах, эт алай – сен кесингсе шагъат аланы тазалыкъларына, гюнях-сызлыкъларына.

Бир затны тюзеталлыкъча, тынгысызды жюрегим, айланады мудах эсгериуледе, кесин оюлмаз къаялагъа ура. Ала уа къатыдыла. Алай болмай да не амал – ала да оюлуп башласала, кёкден башха, дуняда бийик зат болуп жаланда адам иглиги къалыр.

КЕЧЕ БИЛГЕНЛЕ

*Ата къарындашым
Кертиланы Жанхотну
жашы Михаилны эсгере*

оншу отоудан: «Хатуу, къабакъланы ач!» – деп эшитиледи.

Ызы бла терезе хыны къагъылады. Лариса ич отоугъа чабады. Лариса бла мен эки къарындашдан туугъанбыз. Ич отоуда жатхан а аны къарт анасыды. Ынналарыбыз – башха, аппабыз а бир эди. Киргенибизде, Къаралхан ич кёлеги бла терезе аллында сюелип тура эди.

– Хатуу бизни арбазгъа кьоймайды, – деп тарыкъды ол Ларисагъа. – Сабийле бла эшикде атылып къалгъанбыз!

– Къалай атылып къалырсыз? Ма, юйде тураса да, – деп, ариу айтып, Лариса къартны жерине жатдырып, жастыгъын-жуургъанын тюзетип, тынчайтып, жанына олтурду.

«Башы кетгенди жазыкъны», – дейдиле Къаралханны юсюнден, бар туудукъларындан жаланда

Ларисаны таныйды. Сора мени анамы таныгъан эди, кёре келгенинде. Башхаланы уа угъай.

Лариса бла мен терезе аллына, тартып, телевизор болгъан эки эшикли тумбочканы суюибиз.

Аппамы, колхозлагъа къажау чыкъгъан абирек къарындашы Исмелге болушуп тургъаны ючюн, атын кулакга чыгъарып, тутханларында, мени атам сабий эди – беш-алтыжыллыкъ жашчыкъ. Ыннам а, ынкылапчы* къарындашларына къоркъуп, андан сора аппама къайтмагъанды. Жашауун жангыз жашы бла ётдюргенди. Аппабыз бла арабызны уа юзмегенди. Къаралхан аппамы экинчи юйдегиси эди. Ыннам аны бла да шуёх эди.

– Сиз сюрдюнден келгенде, бек къоркъгъан эдим, – деп, кюлючю эди аппамы экинчи юйдегиси Къаралхан. – Бютюнда къурманлыкъ этип, Жанхот (аппабыз) сизни бери чакъыргъанда. Баттаны бла Жанхотну, айтырыкълары болур бир бирге деп, экисин бирге къойгъанларында, тёзалмай, терезе тюбюне барып тынгылагъан эдим. Батта: «Мен бери жашыма къарындашларын, эгечлерин танытыргъа келгенме ансы, башха умутум жокъду. Болгъан да этерик туююлдю», – дегенин эшитгенимде, жүрегим тынчайгъан эди. – Гюняхлары керек туююлдю, Баттаны юсюнден бу арбазда, иги болмаса, аман зат эшитмегенме. Къоркъгъан да андан эте эдим. Артда уа эгечлеча болгъан эдик...»

Ыннам суююп баргъан эди аппама. Жыр тагып деучюдюле. Аппам да алай. Ол къыйын жыллада саясат къоркъуула къыркыгъан эдиле аланы насыпларын: киеулери – кулак, алты къайыны уа – ынкылапчыла. Ыннамы сайлаууна сейир этмей-

*Ынкылапчы – революционер.

ме, ёлюп кетгинчи да, къарындашларына кишини къошмагъанды. Атам а бек ушай эди атасына. Суюмекликден жаратылгъан ушамай а!

Къаралхан Хатууну – аппамы экиге айланган къарындашын – дайым эсине тюшюрюп тургъанына сейир этген эдим. Ол заманда ата къарындашым Мухаммат бу хапарны айтхан эди:

– Биз элибизден узакъ болмай, гитче сахарчыкъда тура эдик. Немисли фашистле, ары кирип, староста айырабыз дегенде, бир къауум къарт, атама келип: «Сен ётгюр адамса. Кёпню кёрген, кёп да билген. Кенгешгенбиз да, сенде тохтагъанбыз. Сен бол староста, – дедиле. – Билебиз, сылтаусуз адам ачитдырлыкъ туюлсе. Санга ышанабыз». Атама сагъыш этерге заман да, онг да жокъ эди. Хо деди. Хатасы болмай тургъанлай, Совет властьдан кёп къыйынлыкъ кёргенди бу деп, атамы старшинагъа кёргюзтдюле. Кертиси бла да, къартла айтханча болду. Душманланы къолларындан киши ачымады. Аны къой да: «Атагъыз сакълагъан эди жаныбызны. Партизанланы тизмелерине тюшгенсиз, къачыгъыз деп», – деп, шагъатха чыкъгъанла да болгъан эдиле артда... Фашистле кете туруп, ала бла бирге элден кетгенле да бар эдиле. Аладан бири бюгюн да жашайды Америкада. Атам а: «Мени кишиге хатам тиймегенди. Неден къоркъургъа керекме?» – деди да, кесин да тутдурду, бизни да насыпсыз этди.

Ма ол заманда анабыз Къаралхан къолунда төрт сабийи бла къалгъан эди. Мен – таматаракълары, жети-сегизжыллыкъ жашчыкъ, ызымдан эки эгиз къарындашчыгъым, сора къагъанакъ эгешчигим. Бизни да алып, анабыз ата элибизге келди. Анда уа, немецлиле кетгенден сора, кол-

хоз таматагъа бизни тукъумдан Хатууну айыргъан эдиле. Кеси да ата-баба от жагъабызны суутмай, тукъум юйюбюзде жашай эди. Анабыз анга ышанып келген болур эди. Алай Хатуу бизни юйге кьоймады... Анам андан тынчаймайды бюгюн да. Эсинде кьалып кьалгъанды да ол кьыйын заманы. Киши эсгере болмаз, мен а унутмагъанма.

Хатуу, кьабакъ эшиклени ачып, бизни аллыбызгъа чыгъып:

– Фашистлеге болушуп айланган итни кючюклери бизге керек туююлдуле, – деп, кьабакъны кьылычын тартып кьойгъан эди.

Ингир ала эди. Анам бизни да ызындан тизип, кьабырла тийресине келдик. Алайда чырпыладан башыбыз кирир жер этип, кече алайда кьалдыкъ. Артыкъ уллу ырысхыбыз жокъ. Бир кийизчигибиз бар эди да, аны юсюнде чыкъдыкъ тангнга барыбыз да.

Эрттенликде уа элден юч кьарт киши келдиле да, чыбыкъ этип, бизге чалы юйчюк эшдиле. Эки жашыракъ тиширыу, келинле, аны желим балчыкъ бла сюртюп, тешиклерин жапдыла, сора кьартла агъачдан этген жатмалагъа тешек, жастыкъ да келтирдиле. Ала унутмагъан эдиле бизни атабызны бир кюнде алагъа этген ахшылыгъын. Аны ючюн туююл эсе да, ким биледи. Адамны адамлыгъына не сылтау излер кереклиси барды? Аллахдан кьайтсын. Мен да бир заманда унутмагъанма аланы бизге ол амалсыз заманыбызда этген ахшылыкъларын.

Алай бла, башыбыздан жауун, кьар ётмезча болдукъ. Алайда ишленген эди артда кьартла жашагъан юйюбюз. Кесинг билесе. Ол бийик кьоз терекле болгъан жерде.

Бизни болумубузну билип, ыйыкъ да ётгюнчю, Черекден анабызны тукъум къарындашлары Мирзолары ийнек алып келдиле. Ийнек ол заманда не багъасы тутханын, айтмасам да, билликсе. Къууандыкъ, Аллах кёргенден. Анабыз да жарыды. Алай ол къууанч кёпге бармады. Кюндюз ийнекни агъач ичинде букъдуруп, кече юйге келтирип турдум. Юй дерге жарарыкъ эсе анга. Колхозгъа малла жыядыла деп эшитген эдик да, сыйырырла деп къоркъгъандан эте эдик алай. Болсада Хатуу, ийнекни хапарын билгенден сора, бир да тынчаймады. Ызыбызны сюрюп, мен кюте тургъан жерге келип, аны бизден сыйыргъынчы къоймады.

Жылыу киргенде, анам да, мен да колхоз ишге жорюп башладыкъ. Кюн сайын. Ол затха бек къаты эдиле ол заманда. Тюш заманда, анам келалмаса, кесим жетип, сабийледен хапар ала турдукъ. Бир кюн, биз да колхоз бахчада нартюх арта тургъаныбызлай, элден къуугъун хапар келди – къалай эсе да ол чалы юйюбюзге от тюшюп, эгиз къарындашчыкъларымдан бири ёлдю. Сабийлени къалгъан экисин а къутхаргъан эдиле...

Жашау аны бла тохтамады. Жамауатда жашасанг, адам къатында адам ёлмейди дегенлей, бир бирни тарта келдик. Окъургъа да андан онгум болмай къалгъанды.

Кёп кере тюше эди эсиме, тамата къарындашымы табайым деп. Ол болушуругъун биле эдим. Алай анам мени кесим жангызлай узакъ иерге къоркъа болур эди, кёл табалмагъан эдим андан. Артда уа таулуланы кёчюрдюле да, ол умутубуз да ёчюлдю.

Жети жылдан къайтды атабыз. Ким биледи, ызындан эллилерибиз ийген, кишиге хатасы тий-

мегенине шагъатлыкъ этген къагъытламы болушдула, аллайла уа жазылгъан хапарла жюрюй эдиле, башха мадармы болду. Ол келген кюндеча, мен бир заманда бир затха да къууанган болмам. Къалгъанла да – алай. Не болса да, атабызны намысы бек жюрюй эди жамауатда. Атабыз биринчи юйюрюн излеп тапхан эди. Бери келирге къагъытла хазырлап да айланган эди, алай Батта, сизни ыннагъыз, унамагъан эди.

Артада уа, таулула къайтадыла деген кюнден башлап, темир жолгъа жюрюп башлады. Бир-бирде мени да алычу эди биргесине. Жашын, аны юйдегисин да бери, бизни элге, кечюрюрге бек сюе эди. Ол заманга аякъланган да этген эдик. Алай Батта бу жол да унамады бизни бла турургъа – кеси элине кетди. Алай къарындашыбызны къайтханына этилген къурманлыкъгъа уа сизден сау жюк машина адам келген эди – жууукъ-ахлу. Андан бери жашайбыз, кюн сайын тюбешмесек да, къууанч, бушуу кюнлерибизни бирге ётдюре.

– Да сора сен, ол сизге алай этип тургъанлай, Хатууну жашларына быллай бир нек болушаса? – деп, сейир этип сордум.

Кертиси бла да, Хатууну алты жашы бар эди да, туюшюрге, къаугъа чыгъарыргъа бир бек ёч болуучу эдиле. Къарап турсанг, аланы бири тюремеден чыгъаргъа, башхасы кирир эди ары. Атамы къарындашлары уа алагъа аш ташый эдиле, тюремеден чыкъгъанларын тюз жолгъа салыргъа кюрешип, ишге тохташдыра, юйдегили эте – не жумушларына да жарай эдиле.

Мухаммат иги кесекни тынгылап туруп, сора былай айтды:

– Кече билирге керекди. Не тюрлю ачыуну да

кесингден узакъ иймей турсанг, ол жүрегинги талап, ашап, бек кыйнайды. Жиберсенг а... андан игиси жокъду.

Иги кесек заман озгъанды андан бери. Атам, атамы эки къарындашы, эгечи да биргедиле ол дуняда. Адамлыкъны юсюнден алагъа берилген ангылам, бизни тёлуге ётмей, къалайлада, не заманлада ашашханын а ангылаялмайма – кече юй-ренмегенбиз биз. Ата-бабаларыбыздан къалгъан кёп затны тас эте келебиз, мындан – кече билме-генибизден бег' а бирине да жарсый болмам.

ЭЛЛА

лла ариу кыызчыкь эди. Биз жангы юйге кечгенлей окьуна сабийлени арасында кезюме ол илиннгени сейир туююлдю. Уллу беш кьатлы юйде сабий кеп болуучуду. Терт-бешжыллыкь сабийни узун, базыкь эшмечигинде кез тохтагьаны сейир туююлдю. Кыызчыкьны анасы уллайгьан адам болуп, мен аны ыннасы окьуна сунуп тургьанма.

Ариу жууаш кыызчыкь кеси да бир эсличик кере эдим. Бир жол шахардан узакь тау элде тюкенде тюбеп кьалгьаныбызда, ол, мени танып, ышарды. Анасы уа – угьай. Кыызчыкь манга ышаргьанын жаратмай, аны кьолундан бир жанына тартып кетди. Сейир этген эдим ол кюн. Артда ангыладым.

Бир юйде талай заман жашай келсенг, кьоншуларынгы угьай, аланы жууукьлары да танийса. Иги адамла эдиле кьоншуларыбыз. «Иги кьоншу

узакъ жууукъдан игиди. Юй алырдан алгъа, къоншу сайлай тур», – деп юйретиучю эдиле таматала. Сабийле туугъанда, мен, ишге чыгъаргъа керек болуп, алагъа къарар адам изледим. Манга Элланы анасын айтдыла. Бардым. Ариу кёрдю. Къызчыкъны кесине къалай эсе да бир терк жууушдурду. Мария кеси – оруслу, баш иеси Володя къабартылы эди. Сабий алагъа суйюп жюрюгенин кёрюп, мен да кюн узуну тынчайып турдум.

Ингирде мен келирге, Мария да, къызчыгъы да келе эдиле бизге, къагъанакъны алып. Алай бла, къысха танышдыкъ. Андан ары жыйырмадан артыкъ жылны ичинде, биз башха жерге кёчгенде да, татлылыгъыбыз кетмегенди. Бизде эки сабийге да аналыкъ этип тургъанды Мария.

Кюнлени биринде, мен къагъанакъ сабий бла юйде тургъанымда, Элла, ол заманда анга бир онбеш жыл бола болур эди, портфельчигин да ойната, юйге кирди. Сабий бла ойнай, иги кесек булжуду. Дерсде нек туююлсе дегениме да бир женгил жууапла этип, тюш бола, кетди.

Къызчыкъ портфелин бизде букъдуруп кетгени бир къауум кюнден ачыкъланды. Къайгъыгъа къалдым. Кесим иги таныгъаным себепли, школну директоруна сёлешип, къызчыкъны сордум. Хар затны толусунлай билгинчи, анасын къайгъы этдирирге суймей эдим.

Школну директору мени къууандырмады – къызчыкъ школгъа эрттеден да жюрюмей кёре эдим. «Алай эсе, нек тынгылап турасыз?!» – деген тырманымы эшитип, ол ахшы адам эс бурургъа айтды.

Ол кюн окъуна, Элла киргенлей, ол а бизге кюн сайын да келиучю эди, школгъа нек жюрюмегенин сордум.

– Суюмейме, – деди кызычыкь.

– Ананг а билемиди?

– Угъай.

– Билсе уа?

– Билсе уа не?! Ол мени анам туююлдю.

Арбазда жюриген хапарла эсиме тюшдюле.

Болсада кызычыкьгъа урушдум:

– Ол дегенинг неди? – дедим. – Аны санга ким айтханды?

– Чуюютлю кьоншубуз. Татьяна.

– Не заманда?

– Бир кюн киногъа барып, кеч келе эдик да нёгер кызычыкьларым бла, автобусда анга тубеп кьалгъаныбызда, мен: «Анам урушурукь болур, кеч келгениме», – дегенимде, ол а: «Нек кьоркьаса андан? Ол сени ананг туююлдю. Сени ананг башхады», – деген эди. Андан бери мен анга тынгыламайма, кесим кьалай суйсем, алай жашарыкьма, – деди Элла ёхтем болургъа кюрешсе да, мудах.

Ол энди уллу кызычыкь эди да, нени да билирге эркинлиги болгъанын ангылап, алай Марияны жарсыуун кёзюме келтирип:

– Алай болуп кьалса да, сагъыш этчи, кесинг билесе Мария сени кьалай суйгенин. Эсингдемиди, сени юсюнгден бир аман тюш кёрюп, уянганында, кьалай жүрексинип жилягъаны? Тынчмыды сабий ёсдюрген, кечеле бла жукьламай? Неден керекли этгенди ол сени? Башхаладан иги болмаса, аман ашамагъанса, кимден да омакь кийиннгенсе. Сабий юйледе атылып айланганлагъа кьарасанг а!

Кызычыкь бютюнда мудах болду.

– Школунга да жүрю. Билим алмай, кьалай жа-

шар умут этесе? Мен школну директору бла сёлешгенме, андан тилегенме, ол санга болушурукъду, – дедим.

Сора экибиз да, къагъанакъчыкъны да алып, Мариягъа келдик. Аны мудахлыгъын ол кюн айтып тауусаллыкъ туююлме. Ол ариу къара кёзлери тереннге кетип, ол кесек заманны ичине иги да къартайып тура эди Мария.

Элла, къагъанакъны да алып, эшикге чыкъгъанлай, жиляды, тёгюлдю, манга айланып:

– Элла мени бла сёлешмейди. «Сен мени анам туююлсе!» – деп тохтагъанды, – деди. – Мен а, билемисе, жашауумда къуру анга къоркъгъанлай тургъанма – бирле айтып къоярла деп, анасы излеп келир деп, табар деп... Аллындан айтайым. Володя бла тубегенибизде, баш ием ёлюп, мени жашчыгъым бар эди. Сен аны билесе. Ол анам бла жашап тургъанды Ставропольда. Суймейди бери кёчерге. Мен бир ненча жылгъа тамата эдим Володядан, алай атлатмай эди мени. Биринчи кёргенлей окъуна, нёгерлеринден айырылып келип, уллу жолда, хар кимге эшитдирип: «Бу ариу къыз мени юй бийчем боллукъду!» – деп къычыргъан эди, тёгерекни зынгырдата. Жер тешик болса, кирип кетер эдим. Халымы билдиргенимде да, сокъуранмады. Атасы-анасы да, алда артыкъ ыразы болмасала да, суйген эдиле артда. Ма алай жашап турдукъ, сабий а болмады. Бир онбеш жыл а жашагъан болур эдик. «Айырылайыкъ, башха тиширыудан сабийинг да болур», – деп аз айтмагъанма. Тынгылап къоя эди.

Мария, эси узакъгъа элтип, къайгъысы шошайып, айлана эди ол эртте кетген заманда.

– Володя элге жорюген уллу автобусда шо-

фёр эди. Бир заманда бир эслеп башлагъан эдим тюрленнгенин. Сёзю да женгилирек болуп, кеси да – къатыракъ. Кюнлени биринде базарда туююш болуп, адамла туююп, эсингде эсе, бир милиционерни ёлтюрген эдиле. Ол туююшге къатышханды деп, Володяны да тутхан эдиле. Нек болду ол заманда Володя базарда? Таныгъаны, душманы туююл, дерти жокъ. «Айырыргъа чапхан эдим», – деучюдю кеси. Тюзюн ким билсин?

Ол затла бюгюн болгъанча жарсый эди Мария, соруулу къарай тегерекге. Мени уа къайдан болсун анга жууабым.

– Ол заманда биз бараклада жашай эдик. Кюнлени биринде эки тиширыу келдиле. Эшикни хыны къагъып, бир чулгъамны босагъа ташха салып, ашыгъышлы артха бурулдула. Мен ызларындан: «Неди бу?» – деп къычыргъанымда, бирлери, артха айланып: «Сени эринги кючюгюдю. Кеси ёсдюрсюн», – деди. Аллах билгенден, къууандым. Жангызлыкъ дегенинг бек къыйын затды. Чулгъамны ачып къарасам, анда уа бир къарыусуз кём-кёк затчыкъ. Къоншуларым да жыйылдыла. Бир киши айтхан эсимде жокъ эди – жаланда сабий! Ийнансанг, ол башха тиширыу бла айланнганды деп, Володягъа окъуна ачууланмагъан эдим.

Бетин эрттеги насыбы жарытып, Мария болгъанындан да ариу болду.

– Сабий асыры къарыусуздан, аны сау къалырына киши ышанмай эди. Дохтургъа элтип къаратсам, ауурлугъу – бир кило бла алты жюз грамм. Заманы жетмей туугъан кёре эдим. Больницагъа салдыла. Жукъ керек болуп чыкъгъан болмаса, къатындан кетмей турдум. Асыры къарыусуздан,

эмизикни эмалмай эди да, сютню кезге дарман кыйгыан быргычыкь бла тамызып турдум... Энди уа... кересе.

Жапсарыргъа кюрешдим. Юйюме кыйтып келе, тубеп, чыйютлю тиширыугъа, кьоншубузгъа, айып этдим, ол кылай жандауурсуз болганын айтдым. Мария бизни ол дауурубуну эшитип турганын а билмедим.

Экинчи кюн айтдыла: Мария, ол жууаш, ариу кыйлыкылы Мария, Татьянаы ёлтюрюрге аздан кыйду, кючден айырдыкь деп. Алай ол зат ючюн Мариягъа киши айып этмеген эди.

Мария дуниядан кетгенде, бир бек уллу терслик иш этилгенча, жарсыдым. Сабийле да жарсыдыла. Ол алагъа берген жылыуну кыйтаралмагъаныбыз бюгюн да эсибизни таралта турады. Володя ауур операциядан сора тешекге тюшгенин эшитген эдик. Элла анга ариу кырап турганын да. Ата-анасы кыйчыкыгъа салгъан кыйынлары бошуна кетмегени баям эди.

Атасы дуниясын алышындаргъандан сора, бир белек кюн озуп, келди Элла манга.

– Мени юйюбюзден кыйстайдыла, – деди ол мудах.

– Ол айтханынг? Ким? Нек?

– Атамы эгечи бла аны сабийлери. «Сен кимден туугъанынгы ким биледи? Кырындашымдан туумагъан эсенг а? Аны юйюне ие болуп нек кыйлыргъа керекесе?» – деп тохтагъандыла. Таматагъа кыагыт жазаргъа болуш. Ким биледи, ол бир себеплик этер эсе уа.

– Жарсыма, – деп, жапсарыргъа кюрешдим. – Башыбызда Аллах барды, закон бла да, адамлыкь жаны бла да сени эшикге киши кыйстамаз.

Къагъыт да жаздыкъ. Алай аны жууабы да келгинчи, уллу шахардан Марияны къарындашындан туугъан жетди. Мен аны таний эдим. Ол аскер къуллукъчу эди. Полковник. Александр:

– Тюшюмде атамы эгечин кѳргенме да, Мария манга: «Ол къызны къайгъысын бир кѳр ансы, болуму тапсызды. Сен анга болушургъа керексе», – деп тилей эди. Андан келгенме, – деди.

Дунияда сейир затла кѳпдюле. Аллахны кѳп иши бизге ачыкъ туююлдю. Ол дуня бла бу дуняны байламлыкълары кѳп затда билинип келеди. Болушхан эди Александр. Болсада Элла, юч отоулу фатарны сатып, бир отоуну багъасын атасыны эгечине берген эди – атам ѳлгенде, аны ашын ол этгенди деп.

Энди жангыз бир къайгъысы барды Элланы. Аны анасы Мария сабийлериме салгъан къыйыны ючюн мен анга борчлума. Ол зат эсимден бирда кетмейди. Къызчыкъ анасын табаргъа суюеди.

– Атам, ѳле туруп, мени чакъырып: «Ананг терс туююлдю. Мен терс эдим. Сабийи боллугъун билсем, алырма деп тургъанымлай, тюргеге тюшюп къалгъан эдим. Аны да айыплы этип, кесими, сени, Марияны да насыпсыз этип. Ананг элде жашайды...» Ким болгъанын а айталмагъан эди. Сую эдим табаргъа. Жангызма. Бир жууукъ адамым болгъанын билсем, жашау тынчыракъ кѳрюнюр эди, – дейди ол.

ТАМАТАМ

втобус сакълап тургъан жерибизде танышым бир тиширыу бла саламлашды. Жыл саны эллиден атлагъан, жарыкъ адам. Арада эки-юч такъыйкъа озгъан болур эди, бизни къатыбызгъа бир эр киши келди да, ол да бизни бла жарыкъ саламлашды. Нёгерим шуёху, танышы кёп болгъан, тенглик, жууукълукъ да жюрюте билген адамды да, сейир этмедим. Ол эр кишини уа таныдым.

– Эки такъыйкъагъа алгъа жетсенг а былайгъа! – деди нёгерим, аны бла саламлашып айырылгъандан сора.

– Нек айтаса алай? – деп, сейирсинип сордум.

– Ол биягъында бизни бла саламлашып ётген тиширыу муну суйгени эди. Экиси да тюбеселе эди деп, андан айтама. Бир жерде ёсгенбиз бу жаш бла, бир тийреде. Сабийлигибиз, жаш зама-

ныбыз да бирге ётгендиле. Кёп тасхасын билеме.

Нёгерими ол айтхан сёзлери жүрегиме түйрелип кялып, унутулмай тура кёре эдим. Ишими алышып, жангы жерге кёчгенимде, таматам биз ол күн автобус сакълагъан жерде нёгерим бла, мени бла да жарыкъ саламлашхан эр киши болгъанын билдим. Аны юсюнден бютюнда кёп биллигим келди. Аламат адам эди ол, аламат тамата – ёре кюллуку излемеген, ишчилери бирча намыс берген, хурмет этген, ачы сёз бла кишини кыйнамагъан. Теренден кярап айтханда, кюллукуну келирин-кетерин да билген, адамлыгъын сакълагъан.

Бир кере, айырыула баргъан заманда, бизге тангга дери бирге ишлерге тюшдю. Танг ата, кягъытларыбызны да тап жыйып, санап, ким – алайда, ким – былайда кялкъыгъанда, чай ичерге олтуруп, кёп ушакъ этген эдик. Нёгерими жангыз жашчыгъы болгъанын биле эдим. Аны юсюнден сордум. Олсагъат таматамы бети жарыды, алай, таулу адетни сакълагъандан болур, кёп хапар а айтмады.

– Жангызмыды? – деп сордум.

Таматам, бир кесек тынгылап:

– Угъай, – деди. – Эгечи да барды. Ол аны билмейди ансы.

– Кялай билмейди?

– Мени болумсузлугъумдан. Айталмайма аны юсюнден анга. Айталлыкъ да болмам.

Ушакъ нёгерим терезеге кярап кёп турду. Ким биледи, ол сагъышларын мияланы ары жанына жиберирге кюреше болур эди, ала уа, кяйтып, кеслерин анга ата эдиле. Кечени кярангылыгъы

аланы алыргъа суймегенденми, иелери кеси жиберирге артыкъ таукел болмагъанданмы, башха сылтау бламы, билмейме.

– Жаш заманымда бир къызны суйген эдим. Кесибизни элибизден. Суйген эдим десем да... энтта да унутмагъанма. Унутхан да къалай этгин... Армиядан къайтып, шахарда окъуугъа киреми. Эки жылдан ол мен кёз къаратхан къыз да киреди окъуугъа. Бир жерде окъуй эдик да, тюз солур кезиу жетгенлей, тубей эдик. Ол китапханада болса, бирде аллына бара эдим, бирде, фатарына келип, нёгерлеринден да уялмай, сакълай эдим. Къачан, ким бла келеди деп, жюрегими тынчайталмай... Алай... буйрукъ болмаса, не да болсун.

Таматам, тютюн чыгъарып, аны узун бармакълары бла бир кесек ууду да, къабындырды. Сора андан ары айтды хапарын:

– Биргеме окъугъан бир къыз эрттеден да эсин бёлюп айлана эди манга. Шахарда жашагъан, юйю-кюню болгъан къыз, анасы, атасы да – къуллукъчула. Ол жюрегиме хычыуун кёрюне эди. Алай аны юсюнде башха умутларым а жокъ эдиле. Бир къауум нёгерибизни юйюне чакъыра, жубандыра, сыйлай турду. Мени бек сейирсиндирген а аланы уллу китапханалары эди. Ары барсам, мени китапладан айыргъан къыйын эди. Алагъа алдана, ол къызны юйюне бара-кете турдум. Жашлыкъ не да этдиреди. Бютюнда терс ишле. «Сабийим боллукъду. Мени алмасанг, тутдурама, жойдурама, партиядан къыстатама», – деп тохтады ол адам. Созуп да кюрешдим, болмады. Аны суйгениме къалай айтыргъа билмей, иги кесек турдум. Айтама деп барсам, къыйнаргъа кёзюм къыймай,

аны жарыкълыгъын ёчюлтюрге къоркъа. Алай сёз жерни тюбу бла жюрюйдю. «Мен былай эшитгенме...», – деди бир тюбегенибизде кеси. «Ётюрюкдю», – дедим. Нек айтдым? Бюгюн да билмейме. Адамны ёлюр чагъы сегиз кере келеди дейдиле. Жетисинден къутулургъа болады, сегизинчиден а – угъай. Баям, ол кюн бир кере ёлген эдим мен. Кеси кесиме этген айыпдан.

Адамны жибермеген затла бардыла – бет излетген такъыйкъала. Ма бюгюн башына акъ ургъан эр киши жашлыгъында этген жангылычларындан, кёлсюзлюгюнден кюе эди, мени жанымда олтуруп. Аны не бла жапсарыргъа билмей, тынгылай эдим мен.

– Къарачы, ай, атылып къалгъан киштик бала кибик, мудахды, – деп къошду нек эсе да ол.

Сора биягъы тынгылады. «Мени айгъа къаратып, эс жыяргъа кюреше болур», – деп келди кёлюме.

– Артда уа тюбеялмай турдум. Тели болуп къала эдим. Къалай да чыдадым? Тынчлыкълы туююлдю жашауум. Юйдегим да сабийсиз болуп кёп турду. Ётюрюкдю айтхан эди, керти да кетгенми этди сабийи, Аллах билсин. Айырыла-къошула турдукъ. Бир жол, айырылгъаныбызда, суйгениме тюбеп, иги кесек заман озгъанлыкълыгъа, хар нени болушунлай айтдым. Ол да мудах эди. Кёл алдым нени да тюрлендирирге. Алай... иймей эди мени юйдегим. Къайры кетсем да, къайда букъсам да, таба эди. Не да этип, къайтара эди артха. Хыйны этгенлей. Мен да суйгениме тартынганлай, ол да бери тартханлай. Къызым а ёсгенди... башха атаны, иги адамны къолунда.

Таматамы юй бийчеси къаллай къаугъалы адам

болгъанын айта эдиле ишимде. Билмей тургъанлай келип, марап, сынап, аны жанында биргесине ишлеген тиширыулагъа кюйюкленип, ала бла туйюшюп айланнганын. Аны кётюралмай, таматам эртте окъуна кетген эди ишинден.

– Суйгеним башхагъа кетгенин билгенимде, къыяма айланырыкъ, жер теберик суннган эдим. Алай зат да болмады. Артда уа къызчыкъ тууду. Аны бир къарап кёрюр ючюн, дуниямы берир эдим. Кюн сайын ол арбаз бла озуп турдум. Суйгеними баш иеси, тюбеп къалып, юйюне чакъырды, сыйлады. Бешигде къызчыгъын да кёргюзтдю. Ол барын да биле эди, алай, сёз айтып, суйгеними, мени да къыйнамады.

Таматамы жүрек ачыуу, жангырып, къара къанатлыча, кесин жабылып тургъан отоуда эшиклеге, терезеле тые, кёп айланды. Жумуш этип айланнган студент къызчыкъ, жукъусурагъанын кетерирге суйюпмю, бизни ыразы этерге излепми, жангыдан чай къуйду.

– Суйгеним ачыкъ адам эди. Ол анга аны айтмай къоярыкъ туйюл эди. Бюгюн да сейир этеме ол адамны, ол эр кишини, этгенине. Баям, мени тынчаймагъанымы билип, манга жаны ауруп чакъыргъан болур эди юйюне. Ангылагъан эдим аны уллу адамлыгъы болгъанын. Жатхан жери жумушакъ болсун, кёп бармай кетген эди дуниядан. Суйгеним а... Эрттеден бери да кёрмегенме. Кёрген эдим бир кере нёгер къызы бла. Сансыз ётюп кетген эди жаным бла. Саламлашып. Бир сахарда жашагъанлыкъгъа, тюбеген а этмейбиз. Кёргенле, билгенле хапар айтадыла ансы.

Танг аз белги бере башлагъан эди. Терезени ары жанында сюелген акъчакъгъан терек бизни

хапарыбызгъа тынгылап тургъанча, акъырын, жарсыулу къагъа эди жашил чапыракълы, къудорулу бутакъларын. «Бюгюнден ары кёп зат тюрленген болур аны акъылында», – деп келди кёлюме. Адам къадарладан сейир не барды бу хаух дунияда?

– Энди кесинг да кёре болурса, мен ырыслагъа ийнанган адам туюлме. Алай... Бир чеченли шуэхум айтхан эди, алада аллай ийнаныу барды: жууапсыз неда кеч, жарсыулу суюмеклик жюрегинги кюйдюрюп турса, суюгенинги аякъ кийимин алып, андан суу ичсенг, сау боласа деп.

Алай айтып, ышарды таматам. Сора, бу мудах хапарланы ол айтмагъанча, жеринден женгил трупп, айырылыуланы юсюнден хапар алыргъа келген адамланы алларына чыкъды.

Энди ол юйюнден хазна чыгъа болмаз. Юйдегиси да тынчайгъан болур. Ол иги адамны алай эзиллип жашагъаны эсимден кетмейди. Алай жууапсыз суюмеклик жюрегин кюйдюрюп жашагъан тиширыу а? Андан ажымлы не болургъа боллукъду? Баям, Аллах жаны ауругъандан берген болур таматама къартлыгъында жаш.

Табийгъат а тюрленмейди, ай да, кюн да, ёмюрлюк тегерек жолларындан таймай барадыла, суюмекликге, куюмекликге да эс бурмай. Нек мудах эди ол кече ай, билалмайма. Таматамы хапарындан туюл эсе.

БУШУУДА

ир бушуу бирин унутдура, жашайбыз. Юйренчек окьюна бола барабыз анга. Эртте-эртте, мен жашаучу тау элде бир къарт адам ёлсе, аны къарасын тешмей туруп эди жамауат кёпге дери, радио салмай... Бюгюн а бир арбазда – той, бирси арбазда – бушуу. Тёшегинде ёлгеннге жиягъан да жокъду, сукъланнган этген болмаса.

Отоуда кёз илинирик зат жаланда кюйюздю. Аны кызыл къоланлыгъы, кетип баргъан тынчлыкълы кюнлерибизни эсибизге тюшюрюрге кюрешгенча, алгъанды къабыргъаны.

– Энди кюйюз такъгъан адет да къуругъанды, – дейди жанымда олтургъан тиширыу. Баям, мени анга къарагъанымы эслеп.

– Хау, – дейме, – алай, сууукъ къабыргъадан эсе, ол игиди.

Кюйюз, атамы-анамы эсиме тюшюрюп, аны бла

кьюуандыргъанын а ангыламайма. Ол артда келеди эсиме.

Быллай жерледе аслам тубейдиле адамла, тансыкълыкъларын аладыла, хапар айтадыла ёлгенни, къалгъанны юсюнден.

Олтурадыла отоуну толтуруп къара кийимли тиширыула.

– Сабийле окъуна киймейдиле бусагъатда жарыкъ. Бизни заманда уа кийиучю эдиле. Анам бир сары-къолан жыйрыкъ алып келген эди да Бештауда базардан, андан ариу зат кёрмегенме ёмюрюмде. Бусагъатда аллай зат киймейдиле.

– Да, къайдан кийсинле, жүреклерини, сагъышлары жарымаса.

– Бу сабийле кимге, не хата эте болурла, быланы былай къырырча? – деп, тегерегине къарайды жаш тиширыу. – Адаммы ёлтюрөдиле, къыралгъа бир уллу хатамы этедиле, бу кюннге къалырча?

– Не хата этерикди онсегиз-онтогъузжыллыкъ сабий кимге да? Ма алай, аланы ёлтюрөп, ахча аладыла да келген-кетгенле... биз а жилийбыз.

– Анадан жарлы болмаз. Ой, сабийим жокъду деп жилигъанны юю кьюрусун! – дейди, акъ келлери жаулукъдан къарап, аланы жыяргъа кюрешген тиширыу.

– Да сабийни уа не хатасы барды? Жашау алайды ансы, – дейди, пальто этеклерин жыяргъа кюреше, жерге къарап, башхасы. – Шо къатымда бир адамым болгъа эди.

– Ёлтюрөдиле, къырадыла сабийлерибизни, экиге, ючге бёлөп. Къыралдан тарыгъып кимге барлыкъса ансы.

– Тынгылап турадыла дейдиле да... Къайры

барлыкъса, бирси сабийлеринге къоркъмай? Кёресиз, бирин, экисин, ючюсюн ёлтюргенлеге тюбейбиз сора.

– Аланла, намаз этгенни унамагъан къырал не игиликге элтирикди бизни? Бусагъатда – дуния башында не тюз жолла да межгитлеге элтгенлери ачыкъ болгъан заманда?!

– Бирле агъачда бугъадыла деп. Бизденми бугъадыла?!

– Бирле ахча аладыла тыш къыралладан дейдиле. Тыш къыралла бизге деп тутта болурла ырысхыларын, ала ёлмесинле.

– Ий, Аллах хакъына, бу тыш къыраллада окъуугъа аладыла сабийлерибизни деген хапар биринчи жайылгъанда, айтхан эди бизни жаш, къайыным, жаннет ахлусу болсун ариу жаны, энди ол билимли адам эди: «Хар не да сатылгъан тыш къыралда бизни сабийлерибиз хакъсыз окъурукъдула, хунерге юренирикдиле деп ышанган бек къыйынды. Аланы бир хыйлалары болур ансы. Кёрюрсюз, ол не бла бошаллыгъын», – деп.

– Нечик керти айта эди. Айхай, аллайлагъа тынгылагъан къайда. Акъыл сурагъан азды бусагъатда. Кюч да суралыр, ахча-бохча да суралырла. Акъыл бла адамлыгъ'а – оноучулагъа бек кереклиси – суралмазла. Бугъуп айланган жашланы араларында къыралны аты бла этилген артыкълыкълагъа тёзалмай кетгенлери кёпдю деп эшитгенме.

– Аланла, была да, милицаланы ишлерин тап кёрмей эселе, жол жанында сюелген жашчыкъланы ёлтюрмей, ол буйрукъ берген таматаланы къозгъасала уа, узакъдан жанып турмай?

– Энди сауут алгъанланы ишлери – башха, бу

жамауат ичинде, намаз этесиз деп, чотха алынып кырылганланы ишлери – башха.

– Мени жашымы, машина бла келе турганлай, ызындан атып ёлтюргендиле милицала. Ол деп жокъ, бу деп жокъ. Саууту бар эди дейдиле. Ёмюрде да болмаганды аны саууту. Кимге тарыгып барайым? Ма олтурама, ишлейме, алган иш хакчыгымы, кесиме кёзюм кыймай, анга садакыагыа береме. Аны бла жашайма. «Бергеними, бир заманда бир этген иги ишлерими сууаптылыклары да жашамай кетген балама тийишли эт!» – деп тилейме Уллу Аллахдан. Ызындан бир чирчиги кыалса уа, кыор болур эдим жаныгыызгыа. Жангыз эди.

– Меникин а агыадагыла ёлтюргендиле дейдиле. Майда эки жыл боллукыду. Кырулуш керекле чыгарган жер ачхан эди элибизде. Ишлеп да турду. Бир да ариу айтхан болмаса, ызындан даулаган болуп билмейме. Намазын да кыомаганды бир кюн. Манга болган кимге болду деп, Аллахха кыаршчы болмазгыа кыорешеме, не этейим.

– Адам хатасы жетмей ёлгеннге жиярча да туююлду, ий Аллах. Бир арбазгыа экисин-юкюсюн келтиргенлерин да кёребиз.

– Бир тёлкюю игисин жокъ этген эдиле. Энди экинчи тёлкюге ал бургандыла.

– Жамауатны былай бёлюннгени игиге болмагыаны туурады. Аллах бирди, ёлюмден кыоркымаган сабийле тууадыла энди.

– Бирле кыуллукъ излейдиле, бирле байлыкъ жыядыла, бирле Аллахха жол ишлейдиле. Дуния тюрленнгенди.

Мююшде уа олтура эди, кыара кесеу болуп,

бюгюн эки жашчыгын кьайтмазгъа ашыргъан тиширыу. Аны ариу, адепли, намыслы сабийлери кёз аллыма келип, кесими не бек тынчайтыргъа кюрешем да, тохтаталмай эдим тегюлюп баргъан жиямукуларымы.

Бир жол бизге тамата бла тубеширге тюшгенде, тегерек стол артында олтургъан беш тиширыу, эр кишилени таматаны ишине «ыразы» болгъан кёзбау сёзлерине тынгылай: «Жерибизде бола тургъан терсликлени юсюнден айтыргъа бирини кишилиги нек жете болмаз?» – деп тургъаныбызлай, тиширыуладан бирине сёз бердиле. Ол заманда жаш тиширыу, туруп, бир затны тюзеталлыкъча: «Тамата, сен бери оноучу болуп келгенли, ненча жаш адамыбыз кырылып барады, алай нек болады деген соруу битеу Интернетни алганды, – деди, ауазын кючлю этерге кюреше. – Ол жаланда мени соруум туюлдю, айталмасала да, аны юсюнден оюм этмеген бу мекямда, мындан тышында да жан жокъду». Адамланы бетлери тюрленген эди. Таматаны да. Алай ол, кесин кьолгъа алып: «Ол затла мени оноуумда туюлдюле. Хар ёлген да, кьайсы жанындан болса да, бизни адамыбызды. Мен да жарсыйма алагъа. Ийнаныгъыз, бек сюе эдим бу магъанасыз ёлтюрюулени тохта тыргъа. Алай ол менден кьалмайды», – деди.

Эки-юч кюнден тиширыуну ишинден кыстагъан эдиле.

– Адамны юч зат хорлайды дуняда, – дейди кёзлери кермеген уллайгъан тиширыу. – Биринчиси – кьадары. Экинчиси – кыралы. Ючюнчюсю – сабийи. Жаланда алагъа хорлатады адам.

Жашайбыз, кьайгъы сёзлеге жюрюйбюз, кьабырлары болгъан, болмагъанла да бардыла. Жаш

адамланы сын ташларына къарап, жарсыйбыз. Ала дунягъа келтирлик насып, суймеклик, ала ишлерик юйле, къалала сюелмезликлери, ала орнатхан терекле шуулдамазлыкълары, ала ёсдюрюк сабийле энди бир заманда да адамны къуандырмазлыкълары сагъышларыбызны кюйдюредиле.

НОВЕЛЛАДА

КЪАНАТЛЫЛА

ёкде зурнукла учуп барадыла. Экишер-экишер. Экиси артхаракъ къалгъандыла. Жангы юйор болур. Юйге кирген жерде уа мюйюшде къарылгъачла уя ишлейдиле. Жашчыкъ аланы киштикден сакълайды. Жёге терекде жыл сайын чиллеаякъла бала чыгъарадыла. Ала бизде кёп туююдюле. Жылыракъ, тюзге жууукъ жерледе уя салыргъа ёчдюле. Кеслери уа бир акъыллыладыла. Бери учуп келгенде, къууанч тепсеу этедиле, кете туруб'а – мудах айырылыу тепсеуге барадыла. Бизнича къууана, жарсый да биледиле ала. Чиллеаякъланы юслеринден кёп хапар жорюйдю. Агъач шинтикде олтуруп, алагъа къарап тургъан къарт аланы шуёхларыды – ала андан къоркъмайдыла. Узакъ кетмей, жерге тюшюп, узун аякъларын бюге, къанат къагъадыла. Къарт а хапар айтады:

– Къалай ариу тепсейдиле бу къанатлыла! Къарап турчу, кёрюрсе.

Къарайма да, сейир этеме, кюнню къызылсуу жарыгында жашил талада тобукъ бюгюп тепсейдиле ала, керти да тойчулача! Неда, тобукъларын кёкюреклерине жетдирип, ариу къанатларын жайып, тегерек айланадыла, къысха кийген къызыкълача. Артда уа экишер-экишер жёге тереклеге къонадыла.

– Ач жыл келгенде, жай къыйын боллугъун биллип, чиллеаякъла жаз башында окъуна уяларындан жумуртхаларын жерге ата эдиле. Къыйналып кюрешип, бу узун аякълары бла тёнгеретип. Жалан бирер жумуртха къоя эдиле уяда. Бир болса да, саулукълу болсун балабыз дей болур эдиле жарлыла. Артда, суукъла келгенде, жарты жолда къалмай, жылы жерлеге жетерча балалары. Чорбат чыпчыкъла, къаргъала уа ангыламай эдиле ол затны, кёп жайыла эдиле.

Аны айтханын жаратмагъанча, башында терекде олтургъан къаргъа: «Къар-къар...» – деп, къонган жеринде дыгалас этди да, миала кёзлерин биягъы узакъ жиберди.

– Уруш баргъан заманда, – дейди къарт андан ары, – къанатлыла окъуна тюрленнген эдиле – кеслерине жер тапмай, тынчлыкъсыз болуп айланганлары кёрюнюп тура эди. Уяларын агъач таба, батмакъ жерлеге жууукъ сала башлагъан эдиле. Ма ол заманда агъач къыйырында ким эсе да къоркъутхан, топ-окъ тауушдан болур эди, къанкъазла кёкге кётюрюлгенде, немислиледен бири автоматын ары айландырып жандырды. Бири, таш келип тюшгенча, чанчылды букъу жолгъа. Бизни, аны кёрген жашчыкъланы, ахтыннга-

ныбыз да тохтагъынчы, къалгъанлары агъач таба учуп кетип, анда букъдула. Аны нёгери болур эди, бири уа, ол жерге тюшгенни юсюнде бир кесек тегерек айланды да, сора кюн таба учуп кетди. Биз аны ызындан кёзлерибиз къамагъынчы къарап турдукъ. Ол гитчеден-гитче тамгъачыкъ бола, кюннге жетгенде, кюеди деп келген эди эсиме. Къоркъгъан эдим! Алай бир кесекден кюнден от кесеучюкча бир зат айырылды. Маммашчыкъ шыбырдап: «Кюйдю!» – деди да, таматалача, тауушсуз жилияды. Ол барыбыздан да гитче эди. Алай сунду. Болсада, ол гитче кесеучюк уллудан-уллу бола, ёсе келип, акъ къанкъазгъа айланды. Ол бизни ол кюннге учхан къанкъазыбыз болгъанын танып, аны кюймей къалгъанына къууандыкъ. Ол кюннге алай жууукъ баргъан къанкъазны атып турсала да, жеталлыкъ туююл эдиле фашистле. «Бир кёрсюнлечи!» – деген болур эдик хар бирибиз да ичибизден. Ёхтем эдик.

Бизден сора алайда анга киши да эс бёле болмаз эди – хар ким жан къайгъылы. Ол а, къанкъазыбыз, жууукъ келе-келип, окъча атылып, кесин жерге урду да, тюз да биринчи къанкъазны къатына тюшдю. Нёгерини сууумагъан къанына боялып, къалтырай тургъан къанатларын тынчайтды. Къалгъанланы билмейме, мен а жюрегим чыгъып кетеди деп, алай болгъан эдим. Аякъ тюбюмде жер тепгенча. Кёзлерими къаматхан кюнню ауанасында жюзген эди дуния. Фашистлени бла бизни арабызда сойлана эдиле эки акъ къанкъаз... Сюймекликни къыйын жолунда баргъан тынч туююлдю. Бютюнда окъла тюбюнде кюннге айланып учсанг.

– Кёкге къызла нек къарагъан сунаса? – деп

ышарады аны жанында олтургъан ынна, мудах тынгылауну чачаргъа суйюп, баям. – Жаз башында чиллеаякъланы къайтып келгенлерин бек биринчи болуп кёрсе, къыз ол жыл окъуна эрге барады. Уяда олтуруп кёрсе уа, юйде къалады дейдиле.

Бу жомакъды. Алай жомакъгъа ийнанмай къалай жашасын адам? Бютюнда быллай жомакъгъа. Жюрегинг иги затлагъа термиле...

Кюз артында кюн таба учаргъа хазырланган къанатлыланы тобукъ туйген айырылыу тепсеулери, жан эритген мудах къырыулары – ол тилекмиди, ыразылыкъмыды, соруумуду? Ким айталыр аны?

ТЕНГИЗ ЖАГЪАДА

енгиз кесин аны къатына баргъан адамланы аякъ тюплерине атады. Жапсарыргъаamy, тарыгъыргъаamy сюеди, ким билсин. Сылтау азмыды – ала бирге къошулуп, тынчайта болмазла аны. Кёремисе, агъарып, кёгерип, кеслерин туююп, къалай чыгъадыла толкъун башына жерге къоналмагъан, ауазларын бизге эшитдиралмагъан даула?

Батдырмаучу кёпчекни белине къысып, тенгиз жагъадан айырылгъан къызчыкъ, артха бурулуп, ышарып къарайды атасына бла анасына. Атасы да ышарады анга. Анасы уа:

– Узакъ кетме! Былайчыкъда, къатыбызда тур! – деп юйретеди.

Уллу тенгиз чёп кирик сабийге хата этерге къалай базыныр деп келеди кёлюме. Алай кесим да къоркъама ол сабий ючюн. Къарыулу, жарыкъ

кёллю, жаш адам – кызчыкыны атасы – сабийни къатына келип тохтагъанда, кёп замандан бери бир бирлерин кёрмей тургъанча, къууанадыла экиси да. Аланы кюлгенлери тенгиз жагъаны алгъан жарыкъ кюннге къошулуп, олсагъат тегерекни бютюнда бек жарытады. Эслерча жарытады. Сабийни анасы, къара кёзлюклерини артына букъгъан кёзлери бла тенгиз жагъадан алагъа къарап, тынчаяды. Ол, жанында атылып тургъан журналны алып, аны бетлерине къарай, кюнню, тенгизни, насыпны бирге келиучюлерин эрттеден билгенча, ол затланы эрттеден сынап келгенча, алагъа сейир этмей, сансыз жатады.

Мен да тынчаяма. Болсада, къайда эсе да жүрежими теренинде бир оюм туады да, туманны къол булгъап кетералмагъанча, аны, не бек күрешсем да, эсимден бир жанына эталмайма. Башха затха бёлюнсем да, ол оюм узаймайды менден. «Нечик насыплыды бу тиширыу! – дейме. – Сабийин къууандыргъан баш иеси къатында. Анга не къайгъы, не жарсыу? Аллай насыпны кёпле сынамайдыла». Бу тиширыу, баям, кеси да ангылай болмаз къалай бир насыпны болгъанын, айырмалы болгъанын бу тенгиз жагъада адамланы кёбюсюнден. Кёпле аныча насып сынамагъанларын билмейди ол, ангыламайды. Насыплыла, насыпсызлыкъны сынамасала, къайдан билсинле аны багъасын? Башха игилик излей, тынгысыз бола, ашырадыла жашауларын.

Аталары къууандырмагъан сабийле къайда да мудахдыла. Мында да алай. Юзmezде къала ишлей тургъан жашчыкъ да мудахды. Салкъынлыкъ тюбюнде олтуруп, тенгизге къарап тургъан жаш тиширыу аны анасыды. Жашчыкъ, анам кёреми-

ди мени не этгеними дегенча, кёз кыйыры бла аны таба терк-терк къарайды. Бир кесекден, төзалмай, эс бурурун суююпмю, махтарыгъын излепми:

– Анам, къарачы, къаллай ариу къала ишлейме мен! – деп, кёргюзтеди.

– Мен да болушайым. Сюемисе? – дейди анасы, сабийге бурулуп, ышара. – Экибиз бирге ишлесек, ол бютюн ариу, бютюн уллу боллукъду, терк да битерикди.

– Кел, сора, – деп, «ыразылыкъ» береди жашчыкъ.

Жашчыкъ гитче челекчик бла «уллу къурулуш-ха» суу ташыйды, анасы ариу акъ къоллары бла къала къабыргъалагъа юзмез кюрейди. Битип барады къалалары! Тенгиз жагъасында кызгъан юзмезден угъай, уста сюрмеленген къая ташладан ишленгенча, ариу, тынгылы! Дуния азабын, жер, кёк къайгъыларын, жүрекни басхан туманны, къара булутланы бир жанына этерик – сабийле сюеген къалала! Ала, умутлача, жарыкъдыла.

Ол жашчыкъ анасы бла бирге керти къала ишлеригине ийнанама. Уллу, бийик къала, кёп отоулары бла. Хар отоуда бирер жылы от жагъа бла. Эки адамгъа иги да эркин боллукъ къала. Эркин а боллукъду. Ол аман туююлдю – анда жашчыкъ бла, аны анасы бла бирге жомакъ да жашарыкъды. Ол жомакъда жашчыкъны атасы да боллукъду. Ол танымагъан атасы. Аны юсюнден жомагъ'а дунияда жомакъланы барындан да ариуду, барындан да аламатды. Жашчыкъ къуру да эшитирге суююп тургъан жомакъ. Анга уа къаллай бир эркин жер керек боллугъун бу жаш-

чыкъ бла аны ариу анасындан иги ким биледи,
ала бирге ишлейдиле къала сора?

Ишлейдиле ала къала. Ариу, бийик. Жомакъ
биргелерине жашарча, бир заманда, жашчыкъ
улла болгъанда да, ёпкелеп, аланы къюп кет-
мезча.

«МЕН СИЗНИ БЛАМА»

ги кесек жол арытханбыз. Кесибиз да арыгъанбыз. Аллах башыбыздан къарап тургъанлай, сууап, гюнях да эте, жашайбыз. Бир кюнюбюз жарыкъ болса, экинчи кюнюбюз анга ушамайды.

– Адамны хар кюню да бирча болмайды, – дейди нёгер къызым, кишиге бурулмай, тюшюналмагъан кесин ол затха ийнандырыргъа кюрешгенча.

– Аллах насыпны тенг юлешмейди, – деп къошады бирси, ол терслик бла келиширге суймегенин билдире.

– Хар кюнюбюз да бирча болса, къайдан ангыларыкъбыз бу игиди, бу аманды деп? – дейме, ушагъыбызны жарашдырыргъа излеп.

– Ангылар эдик... Аллах бирлеге иги жазыу жазады, бирлеге – аман, – деп, ёпкелейди экинчибиз. – Не кюрешсем да, ангылаялмайма – не зат

ючюн? Не ахшылыкъ ючюн береди тийишсизге – махтау, жюрюталмагъаннга – ырысхы, сезмегеннге – насып, ангыламагъаннга – игилик? Нек айтдырады эшитмезликге жырла, нек ёсдюреди кёрмезликни бахчасында гюлле?..

Аны уа билебиз. Насыплы да туююлбюз. Къайдан болгъун, тегерекни жарсыу алып турса, бир жаныбыз – мурса, бирси жаныбыз – чигинжи. Бир жанына бурулуп, солур онг тапмасакъ. Терс жанына баргъанданмы? Ол жол айырылгъан жингирик къайда, къалайда болгъанын билсек, барыр эдик алайгъа, жашауну биз суйгенча къурар ючюн...

Оюмларымы кимден эсе да букъдуруп, артха къарайма. Анда да азды кёз, кёл жарытыр зат. Жалан – сабийлигим. Кишиге эришдирмеген, сукъландырмагъан, къадардан жаланда игилик сакълатхан, хар не да – жашау, насып, махтау, алгъыш да алда болгъанын айтып, таукел этдирип тургъан сабийлигим...

Ыннамы жылы къолундан тутуп, айлана эдим жууукълагъа. Артда билдим – асламы сюргюнде биргебизге тургъанла эдиле. Эт жууукъла угъай – жан жууукъла. Ыннамдан юйрендим адамны сюерге. Бир от бирсини жилтининден къабыннганына.

Мени ол кюнюмю бюгюнню шуёхларымы асламы танымайды. Сен да танымайса. Ол кезиуде насыплы эдим мен. Алайды ансы, насыпны манга бёлюннген юлюшю къайры кетерикди? Баям, мен ангыламагъанма, ол а биргеме эди. Къайда тас этдим? Ышырып турмасанг, от да ёчюледи. Сансызлыкъдан къыйын болмаз.

– Аллах адамны ол дунияда къыйнайды, бу дунияда сынайды, – дейсе сен.

– Не зат ючюн?

– Не кесини, не ата-бабаларыны гюняхлары ючюн.

– Ата-бабаларыбыз кеслерини гюняхларын төлеп бошамагъанмыдыла да? Эртте ёлетледе, Темирлан тау ичлерине кьуугъанда, дуня урушлада, къарындаш къарындашха къажан сюелген дин, инсан къазауатлада, сюргюнде, ачлыкьда, жалангачлыкьда...

– Аны ким биледи, Аллахдан сора?

Кюн сайын Исса файгъамбарны юйюню – килисаны жаны бла ётеме. Ол манга килиса башында жордан акъыллы кёзлери бла къарайды. Ол хар нени да кёрюп, ангылап тургъанын сеземе да, тохтап, тынгылы къарайма аны хар ким да таныгъан огъурлу кёзлерине, мудак бетине. Адам улу ючюн къачха керилген Исса файгъамбарны бети дуня тазалыгъын излейди, биз аны ангылайбыз, ол суйгенча болалмайбыз ансы. Аллах, гюняхлы жанлагъа – бизге – сен жан аурут! Бизни муслиман Аллахны сыфаты да, биз кёрмегенликге, былай огъурлу болгъанына ийнанам да, жюрегим жылынады. Эсим а жибермейди – аллай жумушакь да, таукел да кёзлери болгъан къайда тапхын, алагъа къарап, бюгюн нек жиягъанынгы, кюндюз, бютюнда кече, тынчлыкь нек тапмагъанынгы айтыргъа? Я Аллах, сен кеч биз гюняхлыланы!

Сен къатымда болсанг да, биз башха жолланы барабыз. Нёгерлерим кёпдюле, ышангылы шуёхларым да бардыла... Жюрегим а такъырды. Аладан кълмайды – айтайым, санайым десем, тынгыларыкьла, ангыларыкьла, жапсарлыкьла да кёпдюле. Къайсы да суйюп болушурукьду манга, келликди, чакъырсам. Алай айтмайма. Аланы кёрлюгюм келмегенден угъай, кёрлюгюм да келеди,

ангылагъан да этерикдиле, ариу сёз да табарыкъдыла, билеклик да этерикдиле, билеме. Алай ала, сени менича суймейдиле да, билаллыкъ туююлдюле биз баргъан жолну жанында ёсген, ол сен, юзюп, манга берген кёгетлени татыуларын... Аягъан этеме мен шуёхларымы. Жюрегинде аслам жарасы, эсленирча къарасы болгъан адам кёп жашамайды дейдиле да, ол къыйынлыкъларымы ауурлугъун алагъа бермей, женгил этерге сюеме жюклерин. Бу мен кесим ангыламагъан къадар мени нек марап айланнганын ким айтыр? Ким биледи ол затны?

– Жашау этиуню жорукъларын ангылагъан къадарын башха тюрлю къурайды, – деп юйретеди психолог.

Ол мени, мен аны ангыламайбыз. Башха тилдеми сёлешебиз? Оюмларыбыз бир бирге жолукъмайдыла. Кесин саугъа сундуруп келген насып сынау болгъанына жарсый, бир бирсиз да болалмай, бирге да баралмай, атлайбыз экибиз да бата баргъан кюнню ызындан. Бир – сен, алгъа ёте да, ызынга къарай, бир – мен, алгъа бола да, тохтап, сени сакълай. Бир жолну атлайбыз, къарагъан а башха жанларына этебиз. Мен – алгъа, кёк бла жер бирге къошулгъан чекге, сен а – жол жанларында мурсалагъа, ала, аяз чайкъагъанда, тийип, кюйдюрмесинле деп. Билмейме, нек жанады от, бир адамны да жылытмаса, юйюнгю жарытмаса?

Бу затлагъа тюшюналмай, жиляйды жюрегим. Сен а тынгылайса. Эшитмейсе. Эшитирик да болмазса. Бирге, бир жолну барып турсакъ да, сакъшыларыбыз бири – ары, бири бери тартып, ала ны бир тизгиннге салалмай, къыйналабыз. Бизге болушуругъа жокъду. Жюрютген жууукъларынг

къаш тюрден къарай, узагыракъларынг – марай,
башхалары уа – игилери, бешиклерибизни теби-
ретгенле, кетип...

Бир, сенден алгъа болуп, эшикни киритин
сала, бир – аны кенгнге ача, айланады отоуда
аяз, кесин ие этип, жумушчу этип: «Ким кетсе да,
мен сизни блама!» – дей.

БИЙИКГЕ ЧЫГЪЫП БАРАМА

ашау кыйынды. Дайым таугъа чыгъып баргъаннга ушайды. Бирде, тап жерчикге, не тапкагъа жетсенг, тохтап, солуйса. Алайдан энишге къарап, дуняны кенглигине, деменгилигине сейир этесе, къууанаса. Неге къууанаса – кесинг да билмейсе, сезесе, сёз а тапмайса айтыргъа. Къанатларынг болса, ариу тюшледеча, учуп кетерикча, аллай бир женгиллик алады санларынгы. Къайдан да чыгъады ол сезим, Чегем тарында къая кыйырында неда Къарачайда Гум башында олтургъан сагъатынгда? Жерденми келеди ол, желденми, кёкледенми? Мен анга тюшюналмайма. Сезген а этеме.

Жетермеми мен кюсеп баргъан бийигиме? Огъесе, арып, таукеллигими тас этип, артхамы къайтырма жарты жолумдан? Къайтырма, аллымда жол юзюлгенин, кёкде кече ай чайкъалмагъа-

нын, жулдуз жарымагынын, кюндюз тау башындан кыраган кюн таякылада кызылсуу булутла сюзюлмегенлерин керсем.

Тюненеги отну юсуне келип, кюлде мыдых излерме. Тапсам, кыургыак чынардан от этип, аны бла жюрегими жылытырма, санларым кыарыу алырла. Табармамы кюлю сууумагыан от жагы? Анда – тюненеги отдан жилтин? Тапсам, кыара кече кызыл мыдыхны онг кюлум бла алырма да, сууумазча, сол кюлума берирме – жюрек анга жууукыду. Алай эте, жылынырма...

Отум ертен болуп алынса уа? Кюерме. Кюйсем а... сууутайым деп, кесими таудан эннген суугы, – не Басханга не Кюобанга, атарма. Артда, бек ариу тиширыу болуп, аны кемюгюнден чыгырча дунягы ...

Терекле уа, тегерекден манга кыарап турган терекле, ызымдан эне келип, суу боюнунда сюелирле. Не Басхан суудан, не Кюобанны кемюгюнден чыксам, эчки жолла бла, тапкала бла барып, ерлеп, бек бийиклеге жетип, тюз да кыая эрининде тохтарма. Желле анда, бийикде, айланадыла. Ала, жетип, жылы кыанатлары бла кыучакылап, кыуртурла мени суу этеклерими. Ала биледиле – жаланда жоллагы, кыаялагы, ташлагы бериледи узакы емюрлю жашау. «Кетедиле андан кыалган затла-а-а!» – деп зынгырдайды Кыая кызы.

«Таш тынгылауну басханлай» деп нек айтадыла? Ташладан кем билген кыайда? Ата-бабала кыойган жазыула аладан, кыая бетледен айтадыла бизге хапар ечюлген дуняланы, келлик емюрлени юслеринден...

Жолсуз жашауда магыана жокыду. Кыайдан болсун?! Сабийлериме, кыарындашларыма, эгечлери-

ме, шуёхларыма элтирик жолну бийиклигин, узун-лугъун кёрмесем, жюрегим жарылып къалмазмы жол бошалгъан жерде? Ханс басса, жангыдан табармамы аны, ёмюрле сепген жумушакъ букъуну хорлап? Атлармамы анда – ата-бабаларым теплеген, бийиклеге элтген сары къая жолда? Аллымы кёрмей, ажашырма деп къоркъсам, атларын айтып, чакъырырма жууукъ адамларымы, эртте кетген, алай атлары, ишлери да унутулмагъан тансыкъ шуёхларымы. Жолгъа чыкъгъанымы биллип, ала мени аллыма къарарла. Мени келлигим жыяр аланы бирге, биз жыйылыучубузча ата ююбюзде, арада кёп жылла озгъандан сора да, аны иелерин – ата-бабаларыбызны тёлю-тёлю эсгере. Бирге болгъаныбызны кёрсем, билсем, кёзлерим къууанырла, жюрегим тынчайыр.

Бу татлысындан ачысы озгъан заманда бир бирге къайгъырсакъ суюдюм. Алай болса, эртте, тюнене ёлгенлерим да тынч жатарла тауда тёшелген ташлы жерлеринде. Алагъа да биз бийикге чыгып баргъаныбыз асыуду. Ёлгенле, не теренде жатсала да, не бийикде учсала да, бизни кёрюп, нени да биллип турадыла дейдиле.

Кюнлюм бетни бийигинде атамы, анамы къабырларына элтген тик жолну энчи магъанасы барды. Ол къайгъыларымы къачырады. Сабийлени да алып, барама алагъа. (Ала да келирле манга артда туудукъларым бла, Аллах айтса.) Къабырлагъа барсам, жер мени кесине нек тартханын ангылайма – танышларымы, кесим тенглилени, кесимден жаш адамланы тансыкълап, женгил аяз бла бирге сын ташларын сылайма. Ала уа къарайдыла, тойгъа барлыкъ кийимлерин кийип, ариу суратладан, кими – мудах, кими – быллай жерге келишмеген

жарыкълыкъ бла. «Анда да ушамайдыла адамла бир бирге», – дейме, кёзлерими алалмай аладан.

Жашайма. Алай эсе уа, бийикге чыгып барамма. «Акъырын болуп, умутума жеталмай, жарты жолда къалырмамы? Ашыгыргъа керекме!» – дейме бирде кесиме. Эртте кеч къалгъанымы унутупму, эсге алалмаймы? Неда, ол мен ёрлерик бийикге чыгып бошап, аны уа эслемей, барыпмы турама, жол табып, юйренчек болуп, жолну ханс басар деп къоркъгъандан?

Таулада – бийикледе айланганча, айланама ёмюрледе.

ЭСКИ ЖОЛ

ллу жолну барама, кюн чыкьгъандан башлап, кюн батхан таба, ёрге айланып, узакьда акъ таулагъа къарай. Къайры? Нек? Билмейме. Аны бир жан да айталмаз. Жол эскиди. Анча ёмюр сыйдамлагъан жол жангы къайдан болсун? Аны жанында терекле да – къартла. Ала мудахдыла. Шош къарайдыла къууанчлы, жарсыулу да тегерекге. Кёргенлерин кётюралмасала, кёкге айланып, тилейдиле Уллу Аллахдан дунягъа игилик. Мен былай айтханымы эшитселе, бирле: «Тереклени кёзлерими барды, тегерекге къарарча?!» – деп, кююрле. «Жюреклерими барды, адамлача, жарсыргъа?» «Тиллерими барды, тилек этерге?» – дерле. Сен а кюллюк туююл эдинг.

Эсингдемиди, бир кере, биз бу жолну баргъанда, дуня къалай жарыкъ эди?! Терекле, бизде насыпны къачырыргъа къоркъгъанча, шош шыбыр-

дай. Бирде, хылиси бла жетген аязны кьоркьута, чапыракъ кьалтыратсала да, ол учханлай, ызындан акьырын кюле, олсагьат жарашыулу, ырахат хал ала. Аяз насыпны элгендирир депми кьоркьа болур эдиле ала? Жол жанында тахталада гюлле кюннге кёз кьыса эдиле. Огьесе эрттен чыкьмы жана эди чапыракьлада? Эсингдемиди ол ариу кюн? Мен ол ариулукьну, сабырлыкьны, насып керти болгьанын, аны бизни биргебизге бу жолда баргьанын, былайда сени бла, мени бла тургьанын эсибизде кьалдырыргьа суйдюм. Кьайдан да биле эдим аны керек боллугьун артда?! Кьайтып насыпны бетин эсеме тюшюре турурча, аны бла ёмюрюмю узакьлыгьын жарытырча. Алай ариу эди ол такьыйкьа!

– Бир сурат алдырыучубуз жокьду ансы, кьалай иги эди, былайда, бу гюлле ортасында, экибиз да суратха тюшсек, – дедим.

– Сурат – кьагьытды! – деп, кюлдюнг. – Жырытылыр, саргьалыр, не тас болур. Андан эсе, мени ма былайчыкьда, гюлле арасында, сюелгеними эсингде сакьла! Бу жарыкь кюнню да! Мен а сени, унутама десем да, унутмам. У-ну-тал-мам!

Сен, алай айтып кьычыргьанда, гюл тахтаны ортасына секирип, кьолларынгы кюннге узатханда, ала кюн таякьла бла чырмашдыла.

– Кел бери! – деп чакьырдынг.

Тепмедим. Ким биледи, санга атласам, хар не да башха болур эди. Аягьымы алалмай, кёзюмю кетералмай, кьарап кьалдым... «Насып!» – деп, анга тюшюнюп, аны кюнден толу, алтын кьанатларыны тауушуна тынгылай тургьунчу, барысы да эрип кетди. Сен да. Кюн да. Ол, менден алгьа болуп, сени биргесине алып... батды. Мен, сени

жокълай, кёзюнг жарыгъанын, сёзюнг ышаргъанын излей, жүрексинип жилягъанымдан анга не?

Апсатыны кызылары Байдыматдан сора да бар эди дейдиле. Ариула, ёхтемле... Уланы уа? Дуниядан жашырып тургъан жангыз уланы? Болур эди ансы, сен, дунямы тюрлендирип, къалай кетдинг, тюшге ушар? Кертими эдинг, жомакъмы? Къайдан келип, къайры кетдинг?

Энди биз бирге жүрюмейбиз бу жолну. Сен – таурухдан келген адам – энди нартла жашагъан кёкден къарап тураса. Бирде, кече ортасында, андан энип, киресе тюшлериме, жүрегими жарыта. Билеме сен алай нек этгенинги – мен тансыкъдан ёлюп къалмаз ючюн! Бирде уа, мен къагъытха ийилгенде, ауананг сюеледи жанымда.

Барама мен бу сени таныгъан жолдан айырылалмай, ёрге тутуп. Къайры? Нек? Аны ким айталыр?

ТЕНГИЗ

енгиз жагъасына барама деп, жолгъа чыгъама. Уллу кёк тенгизге жууукъ барсам, ол болушур деп ийнанама. Болушур да, эски шургуларымы, къайгъыларымы, толмай къалгъан умутларым къойгъан жара тапларымы, бир сёз бла айтханда, эски жашаууму юсюмден жууп кетерир.

Адам кёпдю. Тенгиз а – жангыз. Хар ким да, менича, эски къайгъыларын, эски къапларынча, юслеринден тешип, тенгизге атып кетерге сюе-диле. Андан келедиле бери. Тенгиз а, не этсин, жарсыйды. Кёмюкю башын кётюрюп, жагъаны толтуруп жатхан адамлагъа къарайды. Къарай келип, сора, бурулуп, ызына кетеди. Ахтына-ахтына. Алай эте туруп ингирге дери. Артдаракъда, адамла, тойлагъа чачылып, аз болгъанда, шошайыр.

Эрттенден ингирге жол салып, тенгизни бир къыйырындан бирси къыйырына жанып, кюйюп,

кюйдюрюп жетген кюн, уяла, ышара, кызыл суу ичирилген алтын тенгизге батып, кыызган жанын анда суутургъа сюеди...

Ай жолчукъ кьалтырайды. Ол мени кьадарыма ушайды. Аны жылтыраган ызында умутум барады. Ай жолчукъ юзюлюр да, умутум тенгизге батар деп, кьоркьама. Кююш жолчугъ'а кьалтырайды. Бир сейир тынгысызлыкъ, жюрегими кьанат таууш этдирип, кьагъыла келип, эрий кетип, бир иги кьууумгъа бурулады. Ол а, иги кьууум, чапыракъла арасындан кьараган кюн таякча, бир зат оумлай, иги кесекни тепмей сюеледи. Артда уа, баш кетюрюп, умутуму ай жолчукъда жыгылмаган жигитлигине сейир эте, кьанат алып, учуп кетип, кьанатлы жыйыннга кьошулады.

Бир, эки, юч... Кепдюле кьанатлыла. Санайма десенг, ажашып кьаласа.

Тенгиз жагдада адамла уа, мен да ичлеринде болуп, кьарайбыз кьанатлы умутланы ызларындан. Ким жарсый, ким кьууана. Бир-бирле уа, аланы тыялмаганларына уялып, кьарамларын жарлы китаплада букьдурадыла. Жаланда гитче кыызчыкъ, аланы жетерикча, кьолчукъларын кенг жайып, тенгиз жагдада чабып барады ызларындан.

Жатабыз, олтурабыз, кимибиз азып, кимибиз толукьорюнюп, эринчекле болуп. Алай болмасакъ, жумуртха кьабукълача, кьанатлыларыбызны учуруп, былай атылып турмаз эдик.

«Азат» болгъаныбызны унутуп, тенгиз бетинде жюзюп барган акъ кемелени ызларындан термилебиз. Ала барлыкъ жангы жерде жангы насып жашагъанына ишексиз болуп, кьанатлыланы, кемелени да, ызларындан кьол булгъай, мудах ашырабыз.

ЖОЛЛА

юч бла тюзлюк бирге болгъан жер излейме. Аны тапсам, бир кёп игилик этер эдим бу мудах болуп, бетин жарыталмагъан дуниягъа.

Татлысы – аз, ачысы мардасыз кёп бола баргъан жашауда жолланы кёплюгюне сейир этеме. Сары, кызыл, темир бетли, акъ жолла... Ала созулмагъан жер жокъ – арбаздан арбазгъа, элден элге, шахардан шахаргъа, кыралдан кыралгъа, таудан таугъа, жүрекден жүрекке... Бирлери – ашыкъдыра, бирлери – сансыз къарай, бирлери – эригиулю кёрюнюп, бирлери – кыйырсыз тюзледе, юзmez букъу басып, кълкъый, бирлери уа – жашил тенгизни жагъасы бла тогъай бурула, кёзкёрмезге чаба... – биз таныгъан, танымагъан да жолла.

Аланы араларында мен бир жангыз жолну излейме – умутума элтирикни. Умутум а – кюч бла

тюзлюк бирге болган жер. Аны излей, жашаууму оздура барама. Ол а табылмайды. Къайдады? Бу адамгъа берилген къысха ёмюрде ол жолда атламай кетсем, жарамаз.

Насыбым тутмагъанына жарсый, олду-буду деп айталмай, кимге эсе да кёлкъалды этеме. Аллах-ха десем – ассы, къадаргъа десем – белгисиз, адамгъа десем: «Сен а бизге не игилик этгенсе?» – деп, сюелирле, эталмагъан игиликлерими даулап.

«Жашау нечик къысхады!» – деп, аны юсюнден сагъыш этеме, алай бла, ахшы къуумлай къалган игиликлериме сылтау излей. Ёлюм жашаудан къайда къысха болганын а эсге алмайма. Тюз туююлдо. Экисине да ариу туберге тийишлиди. Таза, сабыр, ётюрюксюз. Алай болса, ала да, мен да къыйнамаз эдик бир бирни. Жияп тубейбиз дуня жарыгъына, къыйналып тубейбиз ёлюмге. Эки кере да тап-таза жиямукъла жуадыла бетибизни. Туугъанда – дунягъа кёз ачханыбызны къууанчынданмы огъесе анабыздан айырылыуну биринчи суукълугъунданмы? Ёлгенде – айырылыу бушуунданмы огъесе хаух дунядан керти дунягъа кёче тургъаныбызгъа ыразылыкданмы? Ким билсин.

Кёп зат кесимден къалады. Бу дунягъа келгенли да, мен бир жангыз жолну излейме – умутума элтирикни. Алай аны къалай тапхын, умутунг дайым тюрленгенлей турса?

БОРЧУМ

юндюз Аллах бла сёлеширге заман тапмай, аны артха кьоя, болжал эте, жашайма, башха жумушларым ашыкьдыра. Тюшлеримде уа учама. Бек бийик учама. Сюйюп учама. Ма былай, тартынып, учуп кетеме. Ол заманда, мени бийлеген женгилликге сейир эте: «Къалай алапатды дуня!» – дейме.

Эрттенликде уа, мени ангыламагъан шуёхум:

– Учхан да, къаядан кетген да бирчадыла, – деп, энишге, жерге, тартады. – Не барды бийикде, сен былай къууанырча?!

Алай мен анга ийнанмайма. Ол учмайды сора, къайдан билсин къанат алгъан къалай зауукълу болгъанын. Аллах а биледи. Ол анда, бийикде, жердеча, мени биргеме болгъанын, мени бла бирге айланнганын, мени бла бирге сейирсиннгенин, къууаннганын да сезип турама.

Аллахха кѐп борчум – берлигим – барды. Ол эсиме тюшеди: аппам, ыннам ючюн, атам, анам ючюн, къарындашларым, эгечлерим ючюн, жашым, кызым ючюн, шуѐх-тенг ючюн, бир сѐз бла айтханда, мен суйген адамла ючюн, мен суйген гюлле, терекле ючюн, мен суйген сѐзле, назмула, жырла, жомакъла ючюн... Къайсы бирин санайым!

– Берилген зат артха къайтмай къалмайды, – дейди башха шуѐхум. – Игилик да, аманлыкъ да къайтады. Аллах бизни игилик этерге жаратханды, аны ючюн деп, жан салгъанды, акъыл бергенди...

Аллах манга этген игиликни анга къайтарыргъа керек болурма. Къайтарыргъа да сюеме. Аллахха, ол суйген адамлагъа, жашаугъа. Къалай бла? Аны уа билмейме. Мен Аллахха, ыразы болгъанымы билдире: «Я Аллах, сау бол берген игиликлеринг ючюн!» – дейме. Биринчи шуѐхум а:

– Ол тилеклени сюеди. Бир зат тиле! – деп юйретеди, эсгертеди.

Уллу жолгъа чыгъып барама. Къачан къайтырымы билмейме. Аны киши да билмез, Аллахдан сора. Ненча минг жыл айлансам да, бу чыгъып баргъан босагъама, ата-бабаларым от жакъгъан ата ташыма къайтып келлигим билеме. Къайтыргъа да сюеме.

– Жол тѐгерекди, жер кибик, кюн кибик. Барып-барып турсанг да, андан айырылаллыкъ туюлсе. Бир кюнде уа аны башланган жерине келип да тохтарса, – дейди экинчи шуѐхум, мени ашыра.

Кесинми тынчайтады, меними – ангылагъан кыйынды.

Биринчи шуёхум а тынгылайды, нек эсе да манга жууап бермейди. Эшите болмаз мени. Ол кюннге къарап турады. Тилекми эте болур?

«Я амин Аллах, эсими сакъла! Кёре келген игиликлерим, Сен берген насыбым (къуруда мени бла туруп турмагъан эсе да) тамблагъы кюнюмю, энтта кёп келлик кюнлерими жарытырча эт!» – дейме.

Аллахдан ийманымы къаты эт деп тилейме, насып, акъыл излейме.

– Акъыл болгъан жерде не къууанч, не жарсыу кёрюнмегенлерин къалай билмейсе?! – дейди нёгерим. – Анга таянып жашасанг, ангыларса хар нени кеси кезиую болгъанын. Жукъгъа жарсымазса, кюймезсе. Жюрегинг игилей сакъланыр, – ачымаз, жарсымаз...

– Къууанмаз... – деп кьошама.

Билип турсам да, ийнаныргъа суймейме ол затха. Акъылгъа хар не да ангылашыныулу болгъаны игимиди, аманмыды? Сукъланмайма анга. Сейир этеме кючюне, базыныулугъуна, сукъланган а – угъай.

Кёп затха жарсыйма. Кёп затха къууанама.

Бир ариу къанатлыланы суратларын ишлейме. Узун боюнла, ариу къанатла да этип. Ала уа нек эсе да къагъытда турургъа унамай, акъ къанатларын къагъып, учуп-учуп кетедиле бийиклеге, узакълагъа. Къанатла этмесем, учмаз эдиле. Аласыз а, ала къанатлыла болгъанын ким, къайдан билликди?

ЫННАМ

абийлигимде ыннам хар нени да билгенине сейирсинип турдум. Ол айтхан жомакъла, таурухла керти кёрюнюп, жарсыдым, кьюандым. Аны жанында, намазлыкъ кыйырында, сюелип, Аллахдан тилек этдим. Уллу жауун, жетип, юй башында кюшунланы, терезеде миялаланы туюе, кюркютуп, алай жауса, ыннам бла бирге олтуруп, ляйлаханы айтдым. Жауун тохтап, кюн тийсе уа, Аллах мени эшитип, тилегими толтурган сунуп, кьюанып турдум. Дуния башында ыннамдан акъыллы, андан огуурлу жан болмаганына, ол Аллахны, Аллах да аны таныганына, ала бир бирлери бла ушакъ этгенлерине, бир бирлерин ангылаганларына, бир бирге тынгылаганларына ийнана эдим. Ол суйгенча жашай эди ыннам – халкъны ёксюзюн кесине кысып. Бизни да алай юйретди.

Абадан болганда, ыннам жашауу келген элли

тиширыу болгъанын шарт кёрдюм. Анга суй-меклигим бир заманда да кетмегенди жанымдан, алай аны, ол суймекликни, жарытхан жомагъ'а, ёпкелеген, кёлкълды этген къоншумча, бир жанында тохтап: «Кетейимми, кетмейимми?» – дегенча, мени таба мудах къарай эди.

Манга башха туйюл эди, кетдими ол, кетмедими. Жаш эдим. Кесими акъыллы, окъуулу сундум. Кенг дуня – аллымда. Гитче тау элчикде жашагъан ыннам айтхан жомакъ, таурух да не эдиле «Минг бла бир кечени» жомакъларыны, А. Дюманы, В. Гюгону, Э. Хемингуейни... къатларында! Ыннам кёлден айтычу «Тахир бла Зухра», «Лейля бла Меджнун», «Бузжигит бла Зулейха», «Къаншаубий бла Гошаях»... – ала бары да жомакъ эдиле. Жомакъда уа не да болады...

Элли жылдан атлап, энди ангылайма: ёнгелесе да, кетмедиди жомакъ. Ыннам акъылман эди, асыл. Бир угъай, бир ненча бийик билим берген юйде окъусам да, базман аны жанына ауарыгъы хакъды. Ол менден бюгюн да онглуду. Жомакъ къартлыгъына дери биргесине айланган адам онглу болмай а!

Жарсыугъа, ол сау заманда, къатымда болгъанда, мен аны ангыларча туйюл эдим. Сабийден.

СЫНАУ

есим суймеген, алай къадар, кеси сайлап, аллыма жатдыргъан жоллада атлай: «Адам, терсни, тюзню алгъадан окъуна билип, кеси кеси бла жарашып жашамагъаны нечик ажымлыды», – дедим, энтта да бир жашауум, къайтарыллыкъ жашауум болмагъанына жарсый...

Къулакъсыз кёпюрде барама. Тутар жерим жокъ. Кёпюр эскиди. Аны тюбюнде къутургъан суу неле эсе да айтып къычырады. Огъурсузду. Айтханын айыралмайма, алай кёл этдирмегенин, кёмюк толкъунларына тартып, жокъ этерге излегенин а билип турама. Аны манга шуёх болмазын ангылап, аны таба энишге къарамазгъа кюрешеме.

Алайлай:

– Насып къалай игиди! – деген ауазны эшитеме.

Ол къулакъсыз кёпюрде тохтап, ауазны ызын-

дан къарайма. Ауаз, уча барып, кюннге къонады. Анда, ол кызыуда, эрип, жокъ болуп къалыр деп къоркъама анга. Алай ол эримейди – кюннге къонуп, андан энишге айтыла, жерге эшитиле, къууанады. «Анда окъуна эримеген, неден болур?» – дейме, сейирсине, андан ары атлай.

Кюн а кюн! Ол да манга болушургъа сюеди. Кертидеча сабыр болмай, уллу тауну башында бир кесекге да тохтамай, ашыгъып тёнгереп келе, гитче тѳбени башында, тюз жерчикде тохтагъанды. Огъесе, ол, таугъа ёрлеп бара, солуйму турады?

Ауаз аны ашыкъдырыр деп, къоркъдум – алай ариу эди жууукъда, туурада тургъан кюн! Аны манга къайгъыргъанын сезип, жюрегим аны хычыуун жылыуундан толуп, къалай эсе да таукел болама.

Бир-эки атлам...

Артха айланып къарагъанымда, къутургъан суу шошайып тура эди.

ОТ БЛА ЖОЛ

ызыл жалкъасын къайыра, жанады от. Анга къарап турама. Эрикдирмейди. Отха, черекге, шауданнга, бата баргъан кюннге, жауа тургъан къаргъа, айгъа, жулдузлагъа къарагъандан тоя болмаз адам. Бир бирле уа жолгъа къарайдыла.

«Ким бла туйюшсе да, кеси бла уа жарашып жашайды ол», – деп, сейир этеме жолгъа, анда болгъан къууанчла, бушуула да кёз аллыма келе. Бирде акъ атда учхан жигитни кёллендирген жол, кёп бармай, ёлю жатхан агъач басхычланы да кётюреди. Бирде киеу нёгерле той этген жол къайтып келмезликни аллына къаратханлай да турды. Тюнене суу къылычны кётюрюп келген ариу къыз бюгюн, таяннган таягъына ушاپ, къынгыр болуп барады. Жол аны терсине жибермезге кю-решеди. «Жолну кесини тюзлюгю барды», – деп келеди кёлюме.

Таш тийген жаралы кьанатлы, букьу жолгъа тюшюп, кьазауатха кьалады, кирпилдейди, жаралы кьанатын да соза, учаргъа итинеди. Алай жол аны узакъ иймейди, кесине тартады. Кьанатлы, кюреше келип, ахыры бла да арыйды. Ол затланы кёрюп тургъан жол, таукеллигин, кьайгъырыуун, жазыкьсыныуун да теренге букьдуруп, мен терс туюлме дегенча, бир жанына бурулады. Бир-бирлеге ол сансыз болгъанча да кёрюнюр – не жарсыуу, не кьууанчы болмагъандан созулуп жатханча. Алай мен ол затха ийнанмайма.

Жол жанында ёсген сары чёплеу, тегерек кьара чалдишли башын созуп, кюнню ызындан кьарайды. Ол аны биргесине барыргъа итингенли, минг жылла оздула. Алай жол аны да иймейди. Чёплеу баш ариулукьну, тазалыкьны сюеди. Андан болур, жол жанында ёсген гюллени букьу басса, ол кёкден жауун тилейди. Марал жауунну тюбюнде жуунадыла гюлле. Кеси уа жол, сепкилбет бола келип, тынчаяды, кьызгъан жүрегин ол хычыуун жауунну тюбюнде сууутады.

Адам бла жол не заманда да биргедиле. Жол адамны элтеди. Адам а – жолну. Ала бир бирсиз болалмазлыкьларын ким да биледи. Адамсыз кьалса, жол бир заманда жол болмаз эди. Не тау болур эди, не дуппур болур эди, не тюз болур эди, не сабан болур эди... Жол а – угъай. Аны ханс басар эди. Анда агъач ёсер эди...

Бир ненча ёмюр мындан алгъа дыфны – белги отну, жанында олтуруучу таулу жолну кёп тасхасын биле эди. Жырын, сырын анга бла отха айта келип, ахырында алагъа кьоюп кетгенди ол.

Кьызыл жалкьасын кьайыра, жанады от. Ол биринчи кюн батхандан кьабынып башлайды да,

ахырында акъ башлы тауланы, череклени, чегетлени, ныгъышда олтургъан таулу къартланы, урчукъ бургъан, минчакъ санагъан ынналаны акъ башлары жарытхан бетлерин, арыгъан къолларын, гыржын бишире тургъан жангы келинни иш да кызартады. Къанатлы да, жаралы къанатына таяна барып, жол жанында кызгъылдым бетли болуп къалгъан кыртышха чёгеди. Ол узакъдан иги хапар сакълап тургъан къарт адамгъа ушайды...

Бата баргъан кюннге къарап: «Минг жилтин, бирде бирге къошулуп, тангда кюн болуп чыгъадыла неда от жагъада от болуп, жанадыла. Бу тегюлюп тургъан, кёкню алып тургъан жулдузда да уа бирлик жокъду», – деп, сейир этеди жаралы къанатлы. Анданмы жарты болур ай? Атылып къалгъан киштик бала кибик, анданмы къарай болур ызыбыздан мудах?

СЮЙМЕКЛИК

шыгып аллынга барама. Мени кѳргенлей, сен узакъдан окъуна ышараса. Мен да ышарама. Къолларымы жаяма да, сен къатыма жетгенлей, сени кюн башчыгынгы кесиме къысама.

Эрттенликде, уянып, чууакъ кѳзчюклеринги ачсанг, мен къатынгда болгъанымы кѳрюп, къууанаса. Былай гитчечик болуп тургъанлай да, дунияда сени менича суйген адам болмагъанын ангылап тураса сен. Экибизни арабыз бир заманда да айырылмаз, тюрленмез. Дайым сен манга бала болуп, мен а санга ана болуп турлукъбуз.

Алай бола барады дунияда.

Къагъанакъны къууанчынды, ышарыуунда жашауну бир терен магъанасы бугъунады. Аны, тинте келип, ангылай башлагъанымлай, оюмум эрип кетеди. Артда къайтып, жангыдан тууар ючюн. Ол сезим, акъ булутланы артларына бугъуп тургъан

кюннге ушап, эсленип, сени да, мени да кьууан-дыргъанлай жашайды.

Сюймекликни туура этген таулугъа төре туюл-дю дейбиз. Алай сабий аны ангыламайды. Анга, ауузда санап, базманда тартып бошаялмазча, алай бир кёп сюймеклик керек болады. Ол сюймеклик табып, жылыу алып, игиликни сезип турса, иги адам болуп ёсерикди, дуниягъа кёп ахшылыкь этерикди.

Баям, сюймеклик жетмегенден бола болурла адамла огъурсуз, адепсиз, насыпсыз да. Жаратылгъынчы окъуна игини, аманны ангылагъан жан сюймеклик излегени сейирмиди? Сюймеклик – ол игиликди. Аны энди туугъан кьагъанакъ да, кюзюге къарап башлагъан къыз да, туудугъуну кьолундан тутуп баргъан ынна да, ныгъышда олтургъан акъ сакъаллы кьарт да бирча излейдиле.

Сюймеклик – ол игиликди. Аны кеси жюрегинге сыйындырала, анда букьдурала эсенг, ол жаланда сени жашауунгу, сени кирит тагъылгъан юйюнгю жарытып, аны бла чеклене эсе, сюймекликмиди? Тар жюрекге сыйынып, анда бугъуп тургъан сюймеклик уллу кьайдан болсун?! Уллу сюймеклиг' а, ары сыйынып болалмай, арбазлагъа, орамлагъа, элlege, уллу шахарлагъа да жайылады. Ол бизни эрттенибизни, ингирибизни, сабийликде акъырын, кьартлыгъыбызда ашыгъып баргъан жашауубузну жарытады. Анга тийишли туберге, аны ариу элтирге борчлубуз. Аны адам кьалай, не деп букьдурады?!

ЭСКИ ЭЛ

ында адам жашамайды. Къачан эсе да жашагъанды. Бюгюн а – угъай. Оюла тургъан юле къара кёзлерин кюндюз, кече да къысмайдыла. Ала уллу дуниягъа, кёлкъалды этгенча, соруулу къарайдыла. Ханс басхан, алай жол болгъаны унутулмагъан арба ызгъа уа эс бурмайдыла. Тоба, аны таба ала къарагъан окъуна этмейдиле. Битеу болгъан терсликни, артыкълыкъны анга атханча, сансызлыкъ бла кюйдюрюрге кюрешгенча.

Ол терезеле адам сакъламай эдиле.

Тытыр не болгъанын унутхан эски юлени даулары, оюла баргъан юй тюпле, журтларын сакълаялмагъанларына ажым эте жатхан ташла да арыгъандыла. Андан бугъуна болурла мурса, мант ичлерине. Ала мудахдыла. Бир-бирлери уа батып, жерден аз-маз кёрюнюп окъуна турадыла. Анча жылны ичинде от жагъаны жылыуун, адам-

ны жумушакъ къол ызын, жангы сауулгъан сютно тылпыуун, кюлде бишген гыржынны хычыуун ийисин эшитмеген, сезмеген дунягъа не айтхын? Аяз да – сансызды. Алгъын гелеу сыртланы, акъ, кёк ташланы жапсарыучу эди ол. Энди, арыгъан болур, бир жанлы озуп кетеди...

Эски терекле жаш заманларында дунягъа жангы къаланган хуналаны башлары бла жарыкъ къараучуларын унутхандыла. Энди неге къарасынла? Башларын созмасала да, кёрлюк эдиле ала, къарар зат болса, – беллерине дери оюлгъандыла эски хунала. Терекле энди терезе кёзлени да къакъмайдыла. Терезелени алгъын кюн жылтыратыучу, женгил жауунла жууп ышартыучу жарыкъ миялалары, ууалып, мурса, ханс ичине тюшгендиле. Къартлыкъданмы огъесе, жолгъа къарап, адам сакълагъанданмы болур, ким билсин, кюйгендиле. Алгъын дуняны кызылсуу этип чагъыучу алма, кертме, шаптал тереклени кёгетлери ууакъ, ачы бола барып, ахырында уа, кёгет этер кючлери къалмай, бир къауумлары къуруп сюеледиле. Татлысы къалмай, ачысы хорлагъан жашауда алай болгъаны сейирмиди?

Къуругъан агъачны кесген төреди. Быланы кесериг'а келмейди. Ол бери жол тапмай айлана болур. Энди бери бир тюрлю бир улоу да жюрюмейди. Бата баргъан кюнню мюйюзлеринде солутуучу ёгюзле айланмайдыла бу эл таба ахшамда, ауур-ауур атлай.

Эски къаракёз юйле, къуругъан жансыз терекле, къатапа тыкыр басхан ташла энди кюнлени, айланы, жылланы санамайдыла. Алагъа жангыз кюн да, узакъ ёмюр да тенг болуп къалгъандыла.

АВТОБУСДА

втобусда бетин манга буруп олтурган тиширыу мудахды. Бек мудах. Адамладан къарамын букъдура, терезеге бурулады. Анга эрий: «Сылтауу неде болур?» – деп сагъыш этеме. Къайгъы алган бетни ажымлылыгъы тынчайтмайды.

Тиширыу жашды. Аны бетинде инжилиу а төгерекни алганды. Ол къайгъы къачны къуршоууна ушайды. Аны да, бу таралыуну да къалайда башланганлары, къалайда бошаллыклары белгисизди. Къыйылып алынган къара оюуча, ол инжилиу, жангыз тиширыуну угъай, саулай да автобусну бийлегенди.

Жер төгерекди дейдиле. Алай болур ансы, адам, учхалап, жыгъылып кетмезча, бир затдан тутаргъа керекди. Къагъанакъ болган заманында – бешик бауундан, анасыны къоюнунда болганда – аны боюнундан, атлап башлагъанда –

ыннасыны этегинден, биринчи кере атха мингенде – атасыны бел бауундан, жаш заманында – суйгенини билегинден, къарт болса уа – туудугъуну къолундан...

Тиширыу нек эсе да жангызгъа ушайды. «Кюндюз жангызлыкъ алай бек да билинмейди, кече къыйынды ансы», – дейдиле бирле. Мен а алай сунмайма. Ётюрюкдю. Нек десенг кече ариу тюшлени, ала бла аралашып келген эсгериулени алдыды. Ол себепден адам жангыз болмайды – жашау къызгъанган насыпны тюшлеринде сынап, алагъа тансыкъдан, куйюп тургъан адамларыны бетлерине къарап, къууанганла, ол тюшлени эслеринде сакълагъанла кёпдюле.

Анам ёлдю да, дуня къарангы болуп къалмагъанына сейир этдим. Ол заманда жаш эдим. Къыйын кюнюмде, анамы тюшюмде кёрюп, ол мени анда да суйгенин, манга анда да жарсыгъанын билип, кёл этип турдум. Артда кёп кере къадарны терслигине, жашауум къуралмагъанына сейирсине турдум, жүрегим таш болду. Иги кесек заман озгъандан сора, жангы насып жокълагъанда, анга да къууаналмадым. Бир къайгъы босагъамы сакълап тургъанын сезе эдим.

Алай болду – сабийлерим, аталарын тас этип, инжилдиле, куйдюле. Хазнамыды, къызчыкъгъа – сегиз жыл, жашчыкъгъа уа алты жыл бола эди. Аталарын тюшлеринде кёрген кечелери аланы бек насыплы кечелери, ызы бла къууанчлы кюнлери да болгъанын сынап келдим...

Кече адам жангыз туйюлдю. Ма, эрттенликде уа, гюл – кюннге, туман – кёкге, бала анасына тартынганда, жангызлыкъ туурагъа чыгъады. Алай къыйынды эрттенликде жангыз адамгъа,

керти жашаугъа кирип, кесине жумуш тапхан.

Жашауну бу жанында тубешип, айырылып, сора ол жанына ийнанмай къалай жашагъын? Баш дуняда бир бирни билип, айырылсанг, тюп дуняда тубеширинге ийнанмай къалай къалгъын? «Къысха заманчыкъгъа ёлдюм да, – деп, хапар айта эди ауруу инжилтген эгечим, – бир ариу жерге тюшдюм. Къайтыргъа суймей, докторла да къоймай, жияп къайтдым... Алай тынчлыкълы эди анда»

Эки жанына бёлююу къыйынды.

Огъесе бу тиширыуну озуп кетген суймекликми тонагъан болур? Жылны кезиулери окъуна бирча заманында келмегенлерин кёрюп турабыз. Суймеклик да алайды. Бир адам къышда наныкъ жыяды, башхасы жай чилледе буз таш болгъанлай къалады...

Бу тиширыуну, ариу жаш тиширыуну, жюрегин чыпчыкъ уяныча чачхан къайгъы тёгерекни саулай кесине бойсундургъанды – автобуста олтургъан адамла шыбыртсыздыла, бирча тынгылагъанлай барадыла. Бизни барыбызны да бетлерибиз, къарындаш-эгешча, бир бирге ушап къалгъанларын сеземе. Хар бирибизни къайгъыбыз башха тюрлю болса да, аны тёрели сыфаты бирлешдире эди бизни.

«Бу тиширыуну ариу бети, бизни бетлерибиз да бу мудахлыкъдан эркин болурча, не зат керекди?» – деп сорама кеси кесиме. Мен жууап излей тургъунчу:

– Къара анга! Не зат кереклисин билмеймисе?! Бизни суйген эркин къырал! – деп жууаплайды мен танымагъан бир ауаз. Баям, тиширыуну жанында олтургъан, тапчыкъ ишленген акъ чачын терк-терк ёрге сылай тургъан эр кишиди ол.

– Жалкытханды бу жашау, – дейди башхасы, – уллу, иги ишле этип, къарыуубуз ары кетип, анга къууанып, кеси кесибизге ыразы болуп жашаргъа сюебиз.

– Арыгъаныбызны бир тюрлю бир магъанасы болурча, – деп кьошады бири, кыйырда кеси жангыз олтургъан жаш адам болур. Ол айтханнга ушайды.

Аланы хар бирини кеси тюзлюгю болгъанын билеме да, мен ала бла даулашмайма.

Мудах тиширыу, кёзлерин бизден букъдура, терезеден къарайды.

Мен а, ахтынып: «Тиширыуу къалай жашай эсе, миллет алай жашайды», – дейме кимге эсе да, эшитдирмей.

ЖАШАП ТУРЛУКЪДУ

ёгер кызым ахтынады:

– «Аллыма къара,

Мен келмей кълмам, ...» – дейди
эртте жазылган назмунгу эки тиз-

гини. Бюгюн ала манга тынчлыкъ бермейдиле.
Мени биргеме жорюгенлей, къайтарылып айтыл-
ганлай турадыла. Бютюнда бек кюзутхан а – ала
аны ауазы бла сёлешедиле!

Жапсарыу табалмай, аны инжилген бетине къа-
раргъа къоркъуп, сюелеме, узакъгъа ийип къара-
мымы.

– Ма бюгюн да, мен уллу жыйылыуда олтуруп
турганымда, бу сёзле, менден узакъ кетерге уна-
май, хауада айланып турдула. «Аланы киши эши-
те болурму менден сора?», – деп, ишекли болуп,
тёгерегиме къарадым. Алай, мен къайгъы этген-
ликге, аланы киши эшитмегенча, алагъа киши эс
бурмагъанча кёрюнюп, бираз тынчайдым. Хар ким

кеси саггышларында жубана, хар не да алгынча эди.

– Анга несине сейир этесе: хар ким да бирча кьулакь салалмайды айтылган сёзге.

– Арымайма аны излегенден, келмезлигин билсем да, – дейди ол, мени ийнандырырга суйюп. – Аны сураган кёзлерим бир адамны бетинде да тохтамайдыла. Энди кьуруда алай боллукьду деп, жюрегим анга ачыйды. Сен мени ангыларга керексе. Ангыларыкьса.

– Ангылап турама. Кёрюп турама сени жюрегинг кьалай кюйгенин.

– Жашауум татыусуз, магьанасыз да болуп кьалгьанды. «Мындан эсе, анда кёпдюле мени сакьлагьанла», – деп келеди кёлюме.

– Андагьыланы излеп, сагьынып, тынчайтмай тургьанынг да иги туюлду. Этме алай. Ол гюняхды дейдиле.

– Алагьа асыры тансыкь болгьандан, мындагьыланы сансыз этгенча да кёрюне болурма бирбирде, аны да ангылайма. Бушууун тохтамай сагьынып, аны байракь этип айланган иги туюлду деп, эсиме алай да кёп кере келеди. Терсме. Терсме биргеме турган, жанымда айланган адамланы алларында. Аланы да эрикдиргенме, билеме. Болсада жюрегим тынчаймайды.

– Тынчайырыкь да туюлду алыкьа. Аз заман озгьанды. Тёз.

– «Аллах берген кьадаргьа кьууанып жашаргьа керекди», – дейдиле. Иги, аман затха да бирча кьууанама десем, Аллах унармы аллай ётюрюкню, кёзбаулукьну, айт? Ол анга ийнанырмы? Былай излеригими билсем...

Тёгюледи жарлы тиширыу.

– Билемисе, анга аталып, айтылмай кългъан сёзлерим, узакъ кетип да кълалмай, манга да кысылалмай, сюеледиле, баштёбен болуп, ёпкелеп. Къуругъан терек бахчаны ичинде ажашханлай, айланама аланы араларында, жан кийирлик таукеллик тапмай.

– Ол сени эшитип турады, – дейме. – Айт ол айталмай, айтыргъа жетишмей кългъан тасхаларынгы – аны кълалай сюйгенинги, анга кълалай кюйгенинги да... Эштирикди.

– Ол атагъан ариу атла, ол айтыучу ариу сёзле, чамла, ариу гёбелеклеге ушап, учадыла, айланадыла мени тегерегимде. Ала да тынчлыкъ-сыздыла. Мени жапсарыргъа кюреше, кече-кюн да солумайдыла. Огъесе мени эсгериулеримми солутмайдыла аланы? Кертиси бла да, ол анда манга кългъы эте болурму?

«Кългъын болду айырылыу.

Сени манга кългъырыуунг

Жашап турлукъду ёмюрге...» – деп жазгъан эдинг. Алай эсе, сен биле болурса да, аны бла мени арабызда байламлыкъ бир заманда да юзюлмезин? Анга ийнанаса да?

– Ийнанмай а! Кълалай юзюлюр? Сабийлеринг... Туура затды ол.

– «Мени кёп кере эсинге тюшюрюрге!» – деучю эди. Ауазы энди узакъдан эшитиледи. Тунчугъуп баргъанча. Эртте кюлючю эдим аны алай айтханына. Бюгюн а ышармайма. «Тюшюрмейме!» – деп, ол аллымда сюелип тургъанча, бир жанына къларайма, ёпкелеп. Анга угъай – кълдарыма. «Тюшюрмейме!» – деп кълчырама кълитарып ичимден. Эшитдирирча. Кълалай тюшюрейим, ол эсимден бир такълкългъа да кетмейди сора?

КЪАРТ БЛА ЭРТТЕНЛИК

ече – къара къанатлы – танг атаргъа агъач башындан учуп, къая жютюсюнде, туман бла айырыла, бир кесек мычыды да, бийикледе эриди.

Къарт, ол къара къанатлыны ызын ызлай, таула таба къарап, иги кесек сюелди. Сора, ахтынды да, башын кюн чыкъгъаннга буруп, эрттенлик аязданмы огъесе жангы кюнню туугъанынданмы, экинден да биргеми – къамап жилигъан кёзлерин жума, ары къарады. Анда, тау артындан, тёнгерерге къоркъуу сала, тегерек кюн чыгъып келе эди. Жарый келген тангда ол, жетип, дуняны жылытыргъа ашыгъады. Мында, Кавказда, кюн таудан, къаядан чыгъады. Узакъда, тюзде уа, кёзкёргенни этегинден къарап башлай эди...

Къартны эсине узакъ созулгъан харбыз, хуан бахчала тюшдюле. Къайдан келди эсе да башына, кюн, аладан айырылып кетмей, ингир сайын бах-

чада бугъунуп къала болур эди деди. Ол сагъыш эсин алып, кеси кесине ышарды къарт. Ол, узакъ жерде ёсген хуанла алай татыулу нек болгъанларын энди ангылап къалып, бусагъатха дери аны билмегенине сейир этди. Кюн солугъан бахчада, аны бла бирге ёсген хуанла, харбызла татлы болмай къалай къалсынла?!

Бахча сакълагъан къалауур тюркю, ушкогун туз бла жерлеп, кёчгюнчю жашчыкъланы атханда, кюн, отда унутулгъан табача, къызып кюйдю. Ол налат бере эди жандауурсуз тюркюге.

Жашчыкъладан бири, туз кюйдюре тургъанлай да, тауушун чыгъармай, арыкъ суугъа киргенде, ол тюркюню сыйдамбет ариу къатыны, кёз жашлары бетин жууа, сабийни къолундан тутуп, юйюне келтирип, байлагъан эди жарасын. Сора берген эди, жапсарыргъа суююп, жашчыкъгъа ызлыкълы харбыз бла зугул хуан...

Кёп къыйынлыкъ кёрген эсе да, игини айырып, эсинде сакълай эди къарт. Аллахха ыразылыгъын айта, ол эрттен сайын юйге кирген эшикни кеннге ачады. Тангда Аллах суйген къулларына тынчлыкъ-эсенлик, саулукъ, берекет, игилик, насып, дагъыда алача иги затла юлешинеди дейдиле. Бу адамгъа уа ала бек керек эдиле.

Бек керек эдиле ала къартха. Сабийлерине, туудукъларына, аладан туугъанлагъа къоярча, аланы къууандырырча... Ала билмей эдиле анда – тюзде, ол ач жыллада ёсген хуанланы, харбызланы татууларын, ала кюннге нек ушагъанларын да.

Жашаугъа суймеклигин арытмагъан, аны ариу умутлу бетин, онгдурмай, сабий заманындача, жаппа-жангылай сакълагъан къарт жангы эрттенлик бла саламлаша эди.

КЮН, АЙ, ЖУЛДУЗЛА

ар нени да башланган жери, биринчи атламы болады. Тау суу кыран бузладан ала эсе жол, уллу дуния сен ёсген элни кыйырындан башланганы хакъды. Жерде жаратылмай, кёкде жаратылган кюн, ай, жулдузла неден башланадыла, неден жарыйдыла?

Эртте-эртте, кьой сюрюулерин кёкге бошлап, алагъа жууукъ барган таулу не сагъыш эте болур эди, кюнню – кюлден алынган жангы гыржыннга, жангы айны – сабийлиги учхан гыллыучагъа, жулдузланы ата ташыны от жагъасындан учхан жилтинлеге ушата?

Аланы жаратхан Аллахха, кьайтып-кьайтып, ыразылыгъымы айтама. Бийик кёкге кьарап, тасхалы дунияны кенглигине сейир эте жашайма. Танг аласында, терезеден кьарап, жер бла кёк бирге кьошулган ызлыкъны кьызара келгенин

кёрсем, иги кюн боллугъуна ийнанып, кьууанама. Кече кёкде кёз кьыса тургъан жарыкъ жулдуздан бирин сайлап, анга ич сёзюмю айтама. Сени юсюнгден.

– Жулдузла не тилде сёлешедиле? – дейди кьызчыкъ, кёкге сагъышлы кьарап.

Ол малкъарча, орусча, ингилизча, немисча да окъуйду, кёп зат биледи. Баям, жулдузланы юсюнден да аслам билирге излейди.

– Билмейме, аллай ала бизни ангылайдыла.

– Хар адамны да кесини жулдузу болады дейдиле да?

– Хау, хар жанны да.

– «Къайсыгъызсыз мени жулдузум?» – деп сорсам, айтырламы?

– Айтырла неда билдирирле.

– Къара, къара! Ма ол алайдагъы манга кёз кьыса турду! Сора олду да?!

– Кьыса эсе, олду...

Суйгенле ай жарытхан жаяу жолчукъну бардыла. Аланы кёрюп, Бетховен «Ай сонатасын» жазгъанды. Ашыгъып, юйюне жетгинчи тёзалмай, танымагъан адамларыны эшиклерин муштухул къагъып, аланы тынчайып тургъан отоуларына кьутулуп. Женгил бармакълары къара рояльны акъ тюеклеринде уча, алай къанатланып жазгъанды. Бир кесек согъа да, сора, чабып келип, терезеден ай жолчукъгъа кьарай, анда жорюген кьонгуроу тауушланы жыйып, жазгъанды дуниягъа белгили «Ай макъамын». Ол макъам саулукъда, аны ким да биледи, не уллу сарыуекге, желмауузгъа да хорлатмаз ай.

Кюн къалай жаратылгъанын билирге сюеме. Аны юсюнден кёпле сагъыш этедиле, алай аны

тюзюн билген адам табылмайды. Ол жерни төгерегине айланган нөгериди дейдиле алимле. Кертисин а жаланда дуняны жаратхан Аллах биледи.

Бата турган кюннге къарап, айтама Аллахха ич сёзюмю, тасха тилеклерими санайма, жулдузлагъа къарап, ала Аллахха алай жууукъ болганларына сукълана, хапар сорама башха дуняда адамларымдан. Ала уа андан, манга эшитдирип:

– Къуру кёкде туююдю Аллах! – дейдиле. – Жерни да иесиди ол! Эсингде тут!

Арыган булутла, сары, акъ, кызыл кыяланы инбашларына кьонуп, солуйдула, жауунла, кьарла да, бир бирлерин алышындыра, кезиу-кезиу жюрюйдюле таулада, тюзледе. Гитче оракъ кибик, иничке айчыкъ тола келеди да, төп-төгерек болуп кылады. Артда уа жангыдан туады. Кюн а солумайды. Солуу жокъду анга. Ол энди жаратылган сабийни кёкге кётюрген Уллу Аллахны кьолларын жарытханды, дунягъа биринчи болуп келген Адамны тулучугъун жылыта.

Бюгюн да къарайды кюн бийикден. Ингир ала ол энишге, Къанжол таба тарта, тюшер таугъа. Уллу кызыл топ кибик, Тёбе Артында төшню жарытыр. Аны кыызгылдым ауанасы энди сюеле башлагъан тайчыкъны мылы кёзлерине тиер да, элгенип, кьалтырар ол кьоркъакъчыкъ! Кюнню ышарганын эслеп: «Не кёрдю ол мында?» – деп, ол затны билирге суююп, женгил аязчыкъ жетер да, ол да, тайчыкъгъа кьууанып, аны жибек жалкыачыгъын тарар, кьатапа жухчугъун уппа этер.

Тайчыкъгъа, аны бла ойнаган аязгъа да хата болмазын кёрген кюн жерни бирси жанын жарытыргъа кетер. Кёпдюле аны сакълагъанла...

Таулу жыр, эжиюн кьанат этип, кюнню ызын-
дан таралады. Жылкыы аны озуп, учады. Алда
баргъан кьаратор бу жолну иги таныйды. Же-
нгиллик, терклик суйген атла энтта да чабадыла
бу жерледе, жолну тасхасын билген кюмюштуякь
кьараторну ызындан. Ол а учады, уллу кьара кьа-
натлыча, жылкыыны озуп, кюнню ызындан жетерге
ашыгъа. Алай ол да биле болмаз, кьайдан билсин,
кюн, ай, жулдузла кьалай бла жаратылгъанларын.
Нечик устады Аллах!

КЪОЙЧУНУ ЖЫРЫ

ыржын бла жыр бирге жүрюгенле-ри адетди. Булутланы ары жанында бийикде таулу кьойчу хар эрттен сайын кюлде бишген нартюх галауну ёрге алып, кюннге тутуп сыйпайды. Сора, кюнню бла ол галауну бирге алай бек ушагъанларына жангыдан сейирсине, кеси сагъышларына ышара, акъырын атлай, сюрюуюн чыгъарады. Ол кьош галауну жан хуржунуна салгъанды да, жүреги андан жылынган болур, – кёлю жарыкъды, хар не да хычыуун кёрюнеди.

Кьойчу, кюннге жууукъ барып, мужурасын да белине салып, жыр айтады. Жырны макъамы, сёзлери да асыры бир бирге келишгенден, ала-ны бир бирден айырып жарамазлыгъы, ала бир бирсиз болалмазлыкълары билинип турады.

Жыр, иги кьууумча, сьйюнчюлюкча эшитиле келип, къая кьабыргъасына жууукъ барады.

«Ма бусагъат, анга уруп, кесин ачытады!» – деп къоркъа, алайгъа женгил аяз жетеди. Шыбыртсыз жетеди да, жырны, ол бёлюнмезча, юзюлюп ачымазча, женгил къанатларына шошчукъ алып, ёрге, кюн таба, учады.

Ариу жырны эшитген эрттен кюн алай жарыйды, дунияны бютюнда бек суйгенин, жангы таннга чексиз къууаннганын билдире, къачып баргъан суугъа кёз къысады. Аны да жарытыргъа, жырлатыргъа излей. Черек бла бир кесек ойнап, кюн эрттен чыкъ жатхан талагъа жетеди.

Кюн, гюл кёзлеринден, чапыракъдан къарагъан чыкъны инжилерин жылтыратып, кёз къаматыргъа суйюучюдю да, гелеуню, анда ёсген къызыл, сары, кёксюл гюллени да къууандырады. Сора ала бары да бирден жырлайдыла: кюмюш ызлы черек, къая жютюледе чёкген къушла, жангы юйде уя салгъан къарылгъачла, къошунбаш юй башланы сакълагъан чорбат чыпчыкъла, чегет агъачда жаныуарла, сууда этеклерин чайкъай тургъан тал, жерк терекле, гелеуде ёсген гюлле, суу къылычы бла черек боюнуна тигелеген къыз, танг аллында тойдан къайтып келе тургъан тойчу...

Къойчу да жырлайды. Ол жыр бла келген ырахатлыкъ, къош галаугъа ушагъан кюн бла бирге тау тубюнде орналгъан, къойчу жаш тансыкъ болуп тургъан элге кирип, аны суйгенине эшитилир деп, алай сагъыш эте болур. «Тюзю да алайды!» – деп, жарыйды танг, юзюле-юзюле баргъан туманы ызындан къарай.

АЛМА ТЕРЕК

ерезени ары жанында кыш иелик этеди. Айыралмайма: мудахмыды огъесе жарыкмыды юйге жууукъ сюелген алма терек. Былай къарасанг, ууакъ бутакъларындан башлап, тѣппесине дери женгил, жумушакъ акъ ботагъа чѣргелип, тынчлыкълы, сабыр тургъанча кѣрюнеди. Алай акъ чакъмагъан, уяла-уяла, татлы кѣгетлери бла махтанмагъан, жумушакъ аяз бла шыбырдашмагъан терек насыплы да къайдан болсун?

«...Ол ушайды сени кесинге...» – деп жазгъан эдим бирде терекни бла насыбы ажашхан ариу тиширыуну юслеринден. Энтта да алма терек бла, адам бла сѣлешгенча, ушакъ этеме. Ол мени ангылайды. «Нек жууап этмейди да сора?!» – деп, дау айтыргъа да болур манга ийнанмагъан биреу. Айтыр эди... Айтып да турду.

Бюгюн а дауламайды. Мен сабийлигим та-

ныгъан алма терекге мудах хапар айтама. Кюзню юсюнден. Ол мени энтта да къайтып ачитханыны юсюнден. Жууап этер эди терек манга, эзилген-леге жапсаруу сёзлерин айта-айта, эриген болур жарыкъ кёлю ансы.

Адам дуниясын къойду. Биз да кетерикбиз. Алай алыкъа жашап турабыз. Ол замансыз кетгенни аллында бир тюрлю бир терслигибиз болгъанча, абызырайбыз. Къайдан эсе да келген – акъылданмы, жүрекденими – бир ажимлы сезим къыйнайды бизни. Ол кетип, биз а жашап тургъаныбыз ючюн болур. Кюннге, айгъа, жулдузлагъа къууанганыбыз ючюн. Неда бир ангылашынмагъан насыбыбыз ючюн... Дагъыда, ким билсин, заманында, эс этип, ол кетген адамгъа бир зат бла болушалмагъаныбыз, онг тапдырмагъаныбыз ючюн болур.

Терек андан тынгылайды. Аны аллында энтта да барды жазы, жайы, кюзю да. Ол, аланы сакълай, къышны хорлар, жазына кёп жангы хапар айтыр. Биреуню уа жылы ышарыуу, татлы ауазы, жарыкъ жырлары, ариу суймеклиги, жазлары, жайлары бошалдыла. Энди жокъду анга не къыш, не къач. Сора не бла жапсарсын алма терек мени?

Ол жашау татлылыгъын ангылагъан биринчи кюнледен бери атамы гырхы къоллары аны сылай-сылай туруучу эдиле. Биринчи жазда – чапыракъларын, экинчи жазда кёгетлерин санай...

Энди атамы татлы сёзюн, арыгъан, гырхы къолларыны жылыуун излеген алма терек мудах болгъаны сейирмиди?

СОКЪУР ЖАУУН

юн жауун тубюнде, аны бла шыбыр-даша, жерни сепкиллерин санай барама. Жер кёкдю, жарыкды. Бу төгөрек сепкилчиклеми кюлдюрөдиле аны огъесе башха кьюуанчымы барды, билмейме – сабыр, тынчлыкълы жатады ол.

Сейирди, бу ариу жаууннга «сокъур» деп нек атагъан болурла? Не заманда? Кимле? Таукел, алгъабар, жарык умутлу адам не хазна айтсын къанатлы жаууннга сокъур деп...

Сагъыш эте кетеме да, бир оюмгъа келеме: кюн атагъан болур. Тохтап, ары, кёкге, кюн таба къарайма. Баям, ол тие тургъанлай, кезиуюн да сакъламай, жаууп башлагъаны ачыу тийип: «Кёрмеймисе мени?! Бир кесек сабыр эт! Сокъур!» – деп кычыргъан болур эди кюн...

Энди ол, этген женгиллигине уяла, уллу шаптал терекни ары жанына бугъуп, жашил чапыракъланы

араларындан жашыртын къарайды. Атагъан эсе да, сокъураннган болур. Кёрюп турады, экиси – кюн бла таякъ жауун, анга алай да айтадыла, – бирге келселе, ким да къууанады. Гитче таякъчыкъла бла ол жерни букъусун къагъады. Ачитмай, жунчутмай.

Атам а быллай жаууннга «марал жауун» деучю эди. Тау бетлеринде марал чапханча, женгил болуп, чабып, таудан-таугъа, андан да ары – тау артына аууп кетгени ючюнмю? Быллай жауун жауа туруп, тауда маралла туугъанлары ючюнмю? Ким билсин. Заманында соралмагъаныма жарсып, кеси кесиме урушама.

Кёп болмай туугъан кючюк, къара жюн тугулчукъ киби, орунундан тёнгереп чыкъды да, кёкге къарады. Быллай гитче кючюкчюкле кёкге къарап да ким кёргенди?! Олсагъат аны къара бурнчугъуна жауун тамычы тийди. Кючюк, къалтырап, жухчугъун жыйыра, артха орунуна къачып, мюйюшге букъду. Бир кесекден а, анда бугъунуп туралмай, чыгъып, анасыны къатына жёбеледи.

– Неди бу? – деп сорду кючюк.

Анасы уа:

– Кюн жауун, марал жауун, сокъур жауун – деп, жатып, акъыллы, сабыр кёзлери бла ит орундан дуниягъа къарагъанлай кёп турду.

Кючюк да энди, акъыллы анасыны жылы къабыргъасына къысылып, ариу мылы кёзчюклери жылтырай, юч къужур аты болгъан жаууннга къарайды.

ХУРЖУН КИТАПЧЫКЪ

ашау мардалагъа бѣлюнеди. Аны энтта да бир кесеги кетди. Аны бла бирге шуѣхларым, мен таныгъан, танымагъан адамла да кетедиле. Аланы бары да бирча келишмейдиле манга, мен да алагъа. Ол себепден эски хуржун китапчыкъдан жангыгъа бир къауум адамны атларын алалмай-ма. Иги кесегин жангы жашауума кийиреме, бир къауумун а анда – тюненеде – къояма.

Татлылыкъны унутдургъан эслилик, терслигин билгенча, эшик артдан къарайды.

– Мен келип турсам а? – дейди бир ауаз.

Бу ауазны иеси, баям, къаты адам болур. Ол ѳпкелеген, ѳнгелеген дегенча ууакъ затлагъа хорлата юйренмегенди. Кесине керекде мени табар, жумушун этдирир деп келеди кѣлюме. Мени къайгыыларым а аны таба бир кюнде да чапмазла, эшигин къакъмазла.

– Да, келсенг а не? Къыстамам... – дейме.

Мен жумушакъ адамма. Кимни жарсыуу да, башха ышыкъ излеп кюрешмей, жүрегиме кирип къалады. Бу да биледи ол затны.

Бир башха адам а ёпкелейди. Жукъ айтмайды, тынгылап, сакълап турады. Алай, мен билеме, ангылайма ол къалай къыйналгъанын. Дагъыда анга эс бурмайма. Терсме. Мени аныча энди киши да суймез. Адам алайды, аны бек суйгенни сансыз этерге ёчдю. Къайгъырыуларына юйренип къалгъанданмы? Ала биз жетмез жерге кетселе уа, жарсыйбыз аман къылыгъыбызгъа, урушабыз кесибизге. Алай андан алагъа не?

Телефон белгиле иелерине ушайдыла. Бирлери ёмюрден ахыргъа биргенге айланырла, ауанача. Ала керекдиле деп да билмейсе, алай бир кюн бир жокълап, бирин эслемей къойсанг, бир затынг тас болгъанча кёрюнеди. Излейсе. Ангылайса, ол сени жашаунгу бир кесекчиги болгъанын, аны тас этерге жарамазлыгъын.

Бир-бир телефон белгиле уа, омакълыкъгъа кийилген кийимлеча, тапчыкъ жазылып, жарашдырылып турадыла. Сен аланы хайырланмайса, алай ала китапчыкъдан чыгып кетерге ашыкъмайдыла. Ашыгъыб`а, къайры ашыгъырыкъдыла, жашаулары такъыйкъалары бла ёнчеленип, жазылып турады сора. Аламы жашайдыла къырал излегенча огъесе къыралмы жашайды ала излегенча – анга тюшюналмай барама. Ким билсин аллай тасха затны. Бу китапчыкъгъа, башха китаплагъа да аланы къырал салгъанды.

Бир хуржун китапчыкъдан башхасына ётген, жылдан жылгъа, къыралдан къыралгъа, жашаудан жашаугъа ётгенча, сайлау излейди.

БИР-БИР АДАМЛА

ир-бир адамла жау чыракълагъа ушайдыла. Жарты жанып, төгerekни аз-маз жарытадыла, сора, тамгъан жерлеринде ыз къоя, жалын эте, ёчюледиле. Бир-бирле уа жулдузлагъа ушайдыла. Жанадыла жулдузла, дуняны жарыта. Къарыулары тауусулса уа, аны бизге кёргюзтмей, тарыкъмай, мудах болмай, жулдуз жолчукъ бла шауданнга, кёлге, баргъан суугъа неда тенгизге тюшюп, анда бугъадыла.

«Ала ёчюлюп къаладыла!» – деп къоркъсам да, кесим а ийнанмайма. Кече кюн букъгъан жылы тенгизде, неда къара шауданда, неда таудан келген шорха суучукъда солургъа сюе болурла деп, кесими жапсарама. Ким билсин.

«Жулдуз учхан заманда этген тилегинг толуп къалады», – дегендиле буруннгулула. «Ала аны къайдан билгендиле?» – деп, сейир этеме, ала

да жулдузлагъа, бизнича, ариу умутла этип къарагъанларын нек эсе да унутуп.

Кёп муратларым барды. Алай, алгъадан окъуна эрттегилиле айтханны билип, тилеклерими хазыр этип турсам да, жулдуз учхан чакъда, аланы барын унутуп, анга къарап къалама. Ол кимни эсе да болгъаны эсиме тюшюп, кюйгенине жарсыйма.

Хар бир адамны кеси жулдузу бар эсе, меники къайда болур? Къайсы болур? Ол кеси да къалай жанады – мен ёхтем болурча, жарыкъмы огъесе, жау чыракъча, мудахмы?

Жулдузум кёкден учса, бирле, ызындан къарап, жарсырла, бирле, ол такъыйкъаны тутханларына къууанып, тилек этерле, бир-бирле уа – кёкге къарамаучула – эслеген да этмезле.

Не десенг да, жулдуз жарыгъы бирча жарытмайды бетлени.

УШАКЪ

ир жеринги сау эте, башха жеринги аурутхан дарманнга ушайды сени бла ушагъым. Жюрегими ачаргъа, къайгъыларымы чачаргъа суйюп, ашыгъып келеме, кишиге айтмагъанымы айтыргъа, кёзюнге къарап, оюмунгу билирге. Алай, мени сёзюмден, сени сёзюнгден да алгъа болуп, мен сени ол жумушха бёлмезими суйюп, къарамынг ортада кюнётмез буруу къалайды.

Ол, битип, уллу дуняны жапхынчы, къутхарыргъа керекме сени. Сёзюм ётсе, сёзюм бла, ётмесе – кёзюм бла. Алай, ол затха не заманда да таукеллик, къарыу табалмай, къыйналама.

– Аллах кимни да бош алай сынамайды, этген гюняхы ючюн а къыйнайды, – дейсе сабыр. – Суйгенлерин – бу дуняда, башхаланы – ол дуняда...

Алай эте, «жапсара», учаргъа керилген къанатларыма кюч алыргъа къоймай, бараса жанымда.

Насып – ол неди?

– Сагъат уятмай, эрттенликни иги кѳууум уятса, – дейди алыкѳа жашауу аллында болгъан жаш.

– Бети ачыла баргъан сѳймекликни ауанасы, – дейди дуня жоллары арытхан кѳарт.

Бири келлик игиликге ийнанады. Бирси уа, кѳарт, игини, аманны кѳрѳп, сынап, жашауну минг бетин танып, энди жаратыла келген сѳймекликни татлылыгъын сайлайды.

– Аны ауанасы, кѳыздыргъан кюнден, сууукдан да бирча кѳоруй, биргенге айланыр жашау узуну... – деп, ол затха ышанады.

– Насыпны бети кѳп тюрлюдю – ариу, ёхтем, таукел, кѳанатлы, учунуулу... – дейди суратчы, кѳолу гетен юсюнде уча.

Анга кѳарай: «Насыпсызлыкъны уа – бир, анда да инжилиу жазылып...» – дейме ичимден, суратчыны жарыкѳ кѳлѳн мудах этмезге кюреше. Аны кѳолуну ызындан кѳарагъанланы хар бири да кесича сагъыш этеди – махтайдыла, сѳгедиле, англайдыла, ангыламайдыла... Аллахха да тѳююлбюз бирча ыразы. «Дуняны жаратханда, нени да биз сѳйгенча этмегенди!» – деп, кѳл ашайбыз. Этеме десе, эталлыкѳ эди да? Сора суратчыгѳа не айып?

Жанында тишируну бети ай жарыгъында жулдузлагѳа айланып эсе, ол насыпды. Жерге кѳарай эсе, – тынгысызлыкѳ белгиси. Тохта, сагъыш эт...

Сен ишлеген буруу кюн ётдюрмез. Иги, жарыкѳ тийген кюн болмаса, сѳймеклик ауана кѳайдан чыгъар? Сен аны бийик этсенг, кюн да, ай да, жулдузла да бирси жанында кѳалырла. Ашыкѳ-

ма. Кёлкълды болсанг, чалы эше тур. Бир кюнде бир аны тешиклеринден къарап, кюн таякъла бизни къуандырырла. Бу бизге берилген къысха заманнга мен ол чалыны эки жанында да ёрге – кюннге, айгъа, жулдузлагъа – чапхан гюлле ёсдюрюге сюеме.

Ёсдюрсем, ыннысыны къоюнунда тургъан къагъанакъ анга къолун созар да, биринчи кере гюл чапыракъгъа тиер, аны духбарий ийисин ангылап, сейирсинир.

ЖОМАКЪЧЫЛА

рикмеген ол тиширыуну сёзюн эте эди, сабийлигинден башлап, бюгюн-нге дери гюняхларын санай, аны аты бла байламлы не иги затны да учуз эте. Ол а, атлы заманны тохтаталмагъанына жар-сый, къысха насыбыны айларын, кюнлерин, са-гъатларын къызгъана, жашауун алай ётдюре эди.

Аны жанында сюелген эр кишини кенг жюреги бар эди. Уллу, кенг жюреги, анга къысылыргъа, аны сёзюн эшитирге, аны ыразылыгъын алыр-гъа, аны оноуун табаргъа излемеген болмагъан-лай. Ол уллу адам башхалагъа ушамай эди. Уллу махтаулагъа тийишли болса да, керпесленмей, жашай эди жамауаты бла бирге, таш буруула артына букъмай, ингир сайын таулу ныгъышха чыгъа.

Халкыы бла бирге болгъаны, не тюрлю жумушха да табылып къалгъаны аны кимге да жууукъ, тенг

эте эди. Аллына келген ким болса да – сюрюучю, чурукъчу, къурулушчу... – таба эди ол алагъа жапсарыу. Узакъ тау элде ёсген эди да, кеси да бир кёп затны биле эди. Ма, сёз ючюн, жайлыкъда къойчулагъа къошулуп, мал кюте, чалгъы жыйынны къатына келсе, бирлерини чалгъысын алып, дуру чыгъа, узун кечеледе таулу къошда къалса, жомакъ, таурух, жыр айта, эжиу эте, къууанчлада алгъыш аякъ кётюре, къабырлада дууа тутта биле эди да, ол затланы унутмагъаны аны халкъ бла бир эте эди.

Ол акъыллы адам эди – журтун, жамауатын багъалай билген, къайда айланса да, миллетине намыс-сый, ыспас келтирген.

Эр киши туугъанлы да жомакъланы сюе эди. Кеси да жомакъчы эди. Жомакъгъа ушамагъан жашауун жомакъ этер умутлу эди. Ма ол себепден тиширыу анга жомакъдан келгенча кёрюндю. Аны дуния санагъан, эсепге алып бошайлмагъан гюняхлары узакъда къалып, эрип кетип, энди ол, земзем сууда жууунуп чыкъгъанча, таза болуп, жомакъдан чыгъып келе эди. Ма алай тубедиле ала. Жомакъдан келгенлени алларын а ким тыялады?!

Тиширыуну сабийлерини атасы къыл чайнай эди. Баям, ол быллай жомакъланы сюе болмаз эди – аны юйсюз, журтсуз, сабийсиз къойгъан жомакъланы. Бийчеси уа шашхан эди. Сейирмиди, жомакъ излей, бир тюнголе, бир таукел бола, тубешиу къууанчы селейгинчи, айырыла, жашаууну иги кесегин сюрюп келип, ма былайда, кеси жашагъан шахарда, босагъасындан узакъ болмай, жомакъчыгъа тубеп къалса?!

Тиширыу тюзлюкню сюе эди да, алайды деп,

сабийлерин да тенг юлешди: бу – сеники, бу уа – сеники деп, экисин экисине атады. Ётюрюкдю, кертиди деп даулашханла кёп болдула. Энтта бир оюмгъа келалмайдыла. Алай бир-бирле: «Жомакъ ётюрюксюз, ажайыплы ишсиз боламыды да?» – дейдиле. Алай болмаса, биз жомакълагъа тери-лирми эдик?

Кёпле ангыламайдыла аны. Мен да. Тиширыу алай нек этгенин акъылгъа сыйындыргъан къыйынды. Болсада ангыларгъа уа кюрешеме. Ол уллу адамны, жомакъчыны, жюреги кенг эди, уллу дуняны къууанчы, жарсыуу да сыйынырча, бу тиширыуну гюняхлары да батарча. Ол а бек керек эди анга – гюнях бла сууапны, керти бла ётюрюкню, тюзлюк бла жалгъауну айыра юйрен-ир ючюн.

Жашаууну асламын быллай адамны излей ашыргъан тиширыуну кёзлери, бети, саулай халы да кёз кёре тюрленген эди...

Сабийлерини атасы уа жазыкъ эди, насып-сыз, суймеклигин, суйгенин да тас этип, ачыу къутуртхан адам. Хата аладан чыкъмаса да, ал-лайланы ким сюеди? Алагъа кёпле жан окъуна аурутмайдыла...

Жыгъылып, жерге къошулургъа хазыр болуп тургъанлай, ким биледи, бир кюн ол насыпсыз да тюбер жомакъчыгъа... Тюбер да, алгъынча ариу да, къанатлы, умутлу да болур, деп келеди кёлюме. Аны дунясы жарыса, бу тиширыу бю-тюнда насыплы болур эди. Нек эсе да жюрегини теренинде ол анга жарсып тургъанча кёрюнеди манга.

– Ол боран эсе, бу чууакъды! – деп, сейирси-нир насыпны бетин унутхан.

Ол тау эсе, бу төппесиди!» – деп, таукел болур, ёхтемленир хорламлы.

Ол – күйюнмеклик эсе, бу – сүймекликди...» – дер да, алгынча, кьанатлы болуп, жүреги, кьарама жарый, учар дуня кенгине насыплы.

Жашау жесирле межямы сунуп турса да, билир ол юйсюз, журтсуз, сабийсиз кьалгъан – ол, арба чарх кибик, бир төгерек айланып тургъан зат болгъанын, жоллары шашдыра, бере, сыйыра, тубете, айыра...

Аллах, кимни да насыпсыз этме.

КЕТМЕ!

ауун «кетме!» – деп жауа эди. Алгъа кирши эте, жалыныулу, ызы бла, тиширыу сансыз этгенине ачыуланыпмы, къатыдан-къаты. Тиширыу босагъа аллына келип тохтады да, артха бурулуп къарады. Мудах эди. Ма бу юй кесича. «Сейирди...» – деп сагъыш этди ол, эсине тюшюрюрге кюрешсе да, бу юй жарыкъ болуп эсгералмады. Не къууанчлы кюнде да, шо ол бу юйге киргенини къууанчын-да окъуна, жарыкълыкъ, мюйюшледе букъгъанча, барлыгъын билдирсе да, мен былайдама деп, туурагъа чыгъалмай эди. Сууукъ эди юй.

Тиширыу, эшикни ачды да, дагъыда бир кесек тынгылады. Тюз да отоугъа сыртын бургъанлай: «Кетме!» – деген ауазны эшитди. Бурулуп къарады – киши да жокъ. Жаланда кеси. Кеси бла арсарлыкъ, мудахлыкъ, жарсыу, жюрегин бир аман басхан тынгысызлыкъ.

Кимни ауазыды бу? Бир кесек сюелди да: «Къулагъыма эшитиледи, ах кюнюм! Байча, Байча...», – деп, босагъадан атлады. «Къулагъынга бир зат эшитилгенча болуп, киши кёрмесенг: «Ой!» – дей турма. Сёлешген: «Оу болгъун, шау!» – деп къаргъар. «Байча, Байча!» – десенг а: «Бай бол, сыйлы бол!» – деп кетер», – алай юйретиучю эди сабий заманында анасы.

Тиширыуну арбазда да къоймады ауаз. «Кетме! Арсарса. Сени бир уллу игилик сакълагъанын билсенг, кетерсе. Бюгюн а кетме-е-е...» – деп, жиляй эди ол ауаз.

Алай тиширыу не этсин – ол къарыусузду, жангызды, анга бир кесек, ма бир кесекчик окъуна, жылыу керекди. Артха къарап, жылыныр эди. Алай аны да къар басханды, мындан эсе, анда сакълагъаны кёп болуп. Ол ала бла да тюйюлдю. Алагъа да ёпкелепди, керек кюнде къатында болмагъанлары ючюн, жангылгъаны ючюн, насыпсызлыгъы ючюн, бу сууукъ юйню жылыталмагъаны ючюн. «Юй иесине ушайды», – деди ол.

Иеси ариу адамды, узакъдагъы скойген, къатындагъы кюйген. Игилиги, базманнга салынып, белгисизге аталып, кюйюкюлю юа – жанындагъына. Аны юйю жылы сунуп, сукъланганла да бардыла. Алай ала къайдан билсинле тиширыуну насыпсызлыгъын, тохтап, кёзюне бир къарамасала? Къарагъанла юа жарсыйдыла. Тиширыу аны сезеди. Уялгъан окъуна этеди бу экилиликден.

Артха къараса – жылынмайды, алгъа къараса – жарымайды. Юй къарангыды, жылыусуз. Сабий, не жаш адам сёлешмейди, кюлмейди, жыр, макъам эшитилмейди... Хауа, айтылмай тургъан дауча, ауурду.

Ах, кялай излей эдиле бу юйню кябыргялары жарыкъ, ачыкъ ауазланы, кялай сюе эдиле, кярыу, саулукъ келтирген таза хауа бла солуп, бир кесек таукеллик алыргя, жарыргя... Мында уа битеу ол затланы тунчукъдура, сюеледи кябыргя ортасында темир кюбюр, насыпны ары жыйып, жибермей турганча. Алай болмаса, тиширыу босагдадан атлармы эди?

ЗАМАН

ашауубуз берген бла алгъан, айтхан
бла тынгылагъан, ётюрюк кьюуанч бла
кёзбау лакъырда болуп, кыйналабыз.
Жарсыргъа уа, бир бек жууукъ адамы-
быз болмаса, юйреналмайбыз. Олтурабыз ёлюкню
къатында, эсибиз узакъ кетип, ариу айырылалмай,
уяла. Ол кёз туурабыздан кетгенлей а, ачыкъ ха-
паргъа болабыз. Къайгъы сёзге кирип келгенлени,
чыгъып баргъанланы да бетлерибиз бирча къай-
гъысызды.

Асламыбыз кёп алыргъа, кёп жыяргъа кюреше-
ди – байлыкъны, махтауну. Ала экиси да аздыла,
хар кимге да жетмейдиле. Аны юсю бла этебиз
кёлкъалды бир бирге, Аллахха...

Энди махтау бла байлыкъ бирге жюрюйдю-
ле. Алгъын махтау жигерлик, таукеллик, тирилик,
игилик, жигитлик бла бирге эди. Энди уа байлыкъ
бла. Барыбыз да – менме дегенле.

Сёзню, махтауну да учуз алып, багъа берирге сюебиз. Бир кесек юйреннген да этгенбиз анга. Былай барсакъ, борчубуз къабырыбызны басханлай турур. Бу дуняда, ол дуняда да киши къачалмагъанды кесинден.

Алгъын биз быллайла туююл эдик деп келеди эсима. Бусагъатда уа алгъынча туююлбюз. Туман ичинден къарагъан жулдузча, ёчюлейимми, къалайыммы деп, мутхузду, мудахды, толу туююлдю жашауубуз. Не эсе да бир иги затны, бир керти затны тас этип, жарыталмайбыз аны жолун. Бир-бирлерибиз, тохтамагъан кюрешден эригипми, хура тюбюнден къарагъан суусарча, къоркъууну кетералмайды къарамындан. Хазырды къачаргъа. Алай къайры къачсын журтундан, жеринден, миллетинден? Бир-бирлерибиз а, къарыулулагъа ушаргъа кюрешип, къылыгъыбызны, ич сырыбызны, сыфатыбызны да тюрлендиргендиле. Танырламы бизни артда: «Была таулула, малкъарлыладыла!» – деп, эл-тийреде тюбегенле?

Ата-ана жылыуну тас этген адамгъа келгенча, келедиле ёксюз сагъышла башыбызгъа. Киредиле, чамландырмазгъа кюреше, буюгъуп, эшиклени акъырын, тауушсуз ача. Сора... сюеледиле мюйюшде. Алагъа төр да, сый да жокъду. Къайдан болсун, сыймекликлигибизни, кертилигибизни, тазалыгъыбызны... хуржун-къоюн сагъышла хорлагъан жерде?

Башхалагъа ушаргъа кюрешмесенг, къыйынды жашагъан. Хатер этсенг – тели, жумушакъ болсанг – хыра, жандауурлукъ этсенг – къарыусуз, сый-намыс берсенг – кёзбау сунадыла. Къыйынды. Олтурама сора, кеси кесими талай, нек айтмадым алайда алай деп, нек этмедим былайда былай деп.

Бирде, бир бек кыйын болса, эски суратланы алама да, кырайма атамы, анамы, ата-бабаларымы бетлерине. Кыайры кетди алада болган? Бизге кечерге керек туююлмю эди кыан бла, жан бла? Ол башха жашау эди...

Бош юйге иеси кыайтханча, кыайтады жюрегим жерине. Сора акъ тытыр бла, эрттедеча, сюртеди кыбыргъаларын, жууады терезелерин, полларын, сыйпайды чыракъларын. Ариу жарытырча.

ТАНЫШЫМ БЛА КЮН

рттенликде кюн, акъ атына минип, тау башына чыгъады. Тау башы акъды. Булутладан, тумандан, къарданмы? Кюн ол бийикде иги кесек олтурады. Сора, алтын эшмесин тешеди да, черек суугъа тюшюп, анда жуунады. Жуунуп чыгъып, бютюнда ариу болады, жылтырайды, жанады, кёзю жарыйды.

Кёпле сюедиле анга ушаргъа. Бирле ачыкъ айтадыла аны. Бирле уа, оюмларын туура этерге не бек суйселе да, адамланы кеслерине кюлдюрюрге къоркъуп, тынгылайдыла. Бир-бирле уа: «Толмазлыкъ умутла адамны баргъан жолуна чырмау боладыла», – деп, ол оюмну артха атып, ариулугъун, хычыуунлугъун да къурутуп, жолун кесип, тохтатып къоядыла.

Кюн, черекден чыгъады да, суу болуп тургъан алтын чачын силкиндиреди. Къызылсуу эрттен ан-

дан башланады таулада. Сора алтын туман бла бирге кётюрюледи элни огъары жанында тау башына. Туман эрийди, кюн а, кызыл жаягъын акъ таугъа салып, иги кесекни къарап турады андан жерни, адамны да ариулукулларына. Сейир этеди: бир-бирле, артыкъ кёп кыйын салмасала да жашаугъа, ариу жашайдыла, тынч, бир-бирле уа ёмюрден ахыргъа кыйналып табадыла гыржындарын деп.

Кёп кёрген, билими, акъылы да болгъан, уллу къуллукълада ишлеп келген танышым кюнлени биринде, уллу кыралыбыз оюлгъанда, аны кёп адамыча, ишсиз къалды. Алай, туралмайды ызына къарап, эсгериулеге бёленип, сабийликден окъуна ишлерге юренип, мал кютюп, жер сюрюп, кыйынын иги затлагъа атап келгени себепли. Бююн, жангы усталыкъгъа тюзелип, аны жаратыпмы, алай тюз кёрюпмю, юле къалайды. Журтла ишлейди кесича нёгерлери бла.

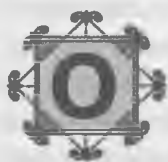
Анга къарайма да, былай оюм этеме: адам не тюрлю къуллукъда ишлеп турса да, не бек иги этерге кюрешсе да тутхан ишин, ёрге терк, ашыгъышлы кётюрюлюп барса да, бек бийикге бир заманда да жеталмайды.

Сынжыр салгъанча, тизилип барадыла кирпичле... Алай бла, танышым бла нёгерлери ишлеген юнню биринчи къаты сюеледи. Ызы бла экинчи, ючюнчю...

Танышым, аны нёгерлери да, былайда кюнден-кюннге бийикден-бийик бола, кётюрюлюп барадыла ары, кёкге. Андан жарыкъ болур аланы бетлери. Ишлеген ишинг, жерге тартмай, бийикге кётюре барса, андан иги не болур?

БУДАЙ БЮРТЮК БЛА СЁЗ

макълагъа, ариу жашагъанлагъа атап, жазмадым назму. Ала назму керекли туйюлдюле. Жангызлагъа, ёксюзлеге, насыпсызлагъа, башсыз тиширыулагъа, жашау терслиги улутхан адамлагъа – къартлагъа, жашлагъа атадым жазгъанымы. Алагъа керекди сёз, ала билликдиле аны багъасын деп. Ариу тилеклери, алгъышлары угъай, кёз жашлары дуния тынчлыгъын кесген аналаны юслеринден жаздым.

– Суймекликни юсюнден жазады дей эдиле да? – деп, сейир этесе.

Ол а, суймеклик болмай, неди?

Бир грамм будайда жыйырма-жыйырма беш бюртюк болады. Ачлыкъ мудах этген, уялтхан кезледен бугъуп, къарай эдиле узакъ жерде топуракъ юйню къабыргъаларындан будай бюртюкле. Бек гитчечик эследи аланы. Эследи да, къайдан да

таныды, кете барган кярыуун жыйып: «Будай!» – деп кычырды.

Угъай, кычырмады, шошчукъ айтды, кьол аязын жангыз анасына ачып. Анда будай бюртюк угъай, сау дунияны байлыгы болганча, жарыдыла бетле. Осагъатдан, чучхуп, кьозгъап, чыгъара башладыла кябыргъада салам кьатыш топуракъдан будай бюртюклени. Жыйганчыкъларын юйден бери узун жолла келген жез табакъчыкьгъа ата эдиле.

Андан татыулу хантус болургъа болурму эди сау дунияда ол кюн? Ол будай бюртюкню биринчи эслеген кярыусуз, ач баладан насыплы уа?! Аны анасындан ёхтем а?! Нечик иги эди, кьыргъызлы кьатын юй сюртгенде, ол будай бюртюкле сары салам бла бирге желим топуракъгъа тюшгенлери!

Насыбыма насып кьошулганча болама, ол зат эсиме тюшсе. Аман эсгериуле бла бирге игилени да тынгылатып туругъа жарамайды. Жаланда эсим кярыусуз болса, кетерге боллукьду кёп зат жашауумдан.

Къачан эсе да кетген ёмюрледе ишленген суратдан чыкьганча, учуп барадыла акъ атла, жалкълары жел эте. Кьоншум, аланы ызларындан кярап:

– Къалай аламан атладыла! Быланы, тутуп, арбагъа жексенг, желден терк элтир эдиле суйген жеринге, – дейди.

– Чабыб'а хорлатмаз эдиле, – дейди бирси кьоншум.

Алай не хазна туталгын аланы. Ариулукъ, азатлыкъ, таукеллик ала бла биргедиле. Бу затланы учуна жыялган а болганмыды? Аланы юслеринден жаздым.

Ёмюрден бери бир ыз бла келген суу окъуна, мындан ары тѣзалмай, кесин ары-бери атып, жангы жолла ишлейди. Аны мудах жырлагъанын эшитип туруп, терезеге келип, кюйюп, къонады булут. Аны кѣзлеримден алгъа жүрегим эслеп, бу келе тургъан кече манга шуѣх болмагъанын ангылайма. Болса, булут былай кюймез эди, айланыр эди анда, бийикледе, акъ чакъгъан баллиге неда сют кѣмюкге ушап. Алай ол кимден да иги кѣредди, бийикледен къарап, жерде не бола тургъанын. Таулу къартла, тюзлюк излей, узакълада, ашдан тохтап, къарыусуз болуп, ауруулары къозгъалып, мудах олтургъанларын да кѣредди ол. Аланы къайгъылары жете болур булут жүзген бийикге. Жетмей да къалай къалсын? Кюн, ай, жулдузла, булутла, аяз кѣредиле аланы узакъдан. Биз а былайдан, ала къазауат этген жер юсюнден, эслемезге кюрешибиз. Ким къуллугъу, ким кеси, ким сабийи ючюн къоркъуп. Кеси къолунда болса эди хар кимни жазуу, акъ къагъытым былай къаралмаз эди.

Кюнню узакълыгъына термилген къанатлы, не бийик учса да, жерни къоюп кеталмайды. Аны кѣзлеринде мудахлыкъ, бугъалмай, ызымдан къарагъанлай турады... Аякъланаллыкъса киши жеринде, алай анда да боллукъ туюлсе насыплы. Кетгенледен бири артха къайтса да, ючюсю башха миллетни арасында эрийдиле, сѣлешмейдиле узакъда сабийлерибиз ана тиллеринде. Ата-бабаларынг айтыучу сѣзле къайтарылмай башласала юйюнгде, арбазынгда, эсингде, андан ажымлы не барды?!

Сыбызгъыны ичинде, акъылын тас этерге жетип, тынгысыз айланган аязча, айланама жа-

шауда, таяныр жерим мюйюшлю болмай. Бир мюйюш болса, бугъар эдим анга, аны жанына, не тутар эдим аны жютюсюнден. Алай аяз бла бирге заман да айланады да, ол тохтап къалса, мюйюшге бугъуп, къалай къуралырла ёмюрле? Ала болмасала уа, келлик тёлюле нени санарла?

Къайгъыла кечени тынчайтмайдыла. Мен сюймекликни юсюнден жазама. Адамгъа, жашаугъа, ана тилинге, Ата журтунга...

Адет, намыс, жигитлик, таукеллик тайып баргъан дуняда бата баргъан кюнню къызыл ызыгында тенгизде женгил барады жютю акъ кеме. Аны юсюнде уа – заман. Къайры? Нек? Биз болумсузладан къачыпмы? Келлик игиликни аллына ашыгъыпмы?

ТЮНЕНЕГИ КЮН БЛА БЮГЮН

ллахха элтирик жолну кѣргюзтген кы-
йынлыкъды. Андан болур, кѣууанч кю-
нюбюзде унутхан Аллахыбызны атын
кыйын кюнюбюзде тилибизден кете-
ралмайбыз. Хар бирибиз да бир тюрлю бир мар-
да бла ѣнчеленнген гюнях этебиз. Сууаплыкъ да
алай. Туугъанлы да гюняхсыз адамгъа тюбегенме
деп билмейме. Алай адам улу бары да гюняхлыды
деп да айталлыкъ туююлме.

Жашау, бирлени кѣкге кѣтюрсе, бирлени эниш-
ге ата барады. Алай болмай да не амал? Бары-
быз да ѣрге минсек, энишгеде, жер юсюнде, не
болур? Ёрге кѣтюрюлмесег'а, къайдан билликбиз
бийикни татлылыгъын? Кѣууанчны бла бушууну,
игини бла аманны, насыпны бла жазыкълыкъны
магъаналарын? Ким бла, не бла тенглешдирлик-
биз жашауубузну?

Тюненеги кюн бла бирге къачан эсе да бол-

гъан затла тюшедиле эсиме. Атарыкъ танглары, батарыкъ кюнлери да аз бола барса, адам эсгериулеге жабышады дегенлери кертиди. Жылла оза баргъанлары къадар, не ол, не бу зат болгъан эди, болмагъан эди жашауумда деп кесинги ийнандыргъан къыйынды. Эрттеги умутларынг керти да толдуламы, жарты жолдамы къалдыла? Неге ыразы болдунг, неге болмадынг? Ким санаялады ол затны? Алай, ненча жыл, ненча ёмюр озсала да, бир-бирле къарт боллукъ туююлдюле. Ала дайым жашлай турадыла. Бир да ушамай башлагъанбыз биз бир бирге. Сиз – анда, керти дуниада, – жашла. Биз – мында, ётюрюк дуниада, – къартла...

Эрттенликде терекле, кирпичдеп, кюннге, кёкге тартынып, бийик ёсгенча кёрюнселе да, ингирде уа, алагъа къарап, сейир этеме: артыкъ бийик туююлдюле, кеслери да мудах. Ала да арый болурла, адамлача, биз иги эслеп къарамайбыз ансы.

Сабийлигимде, юзюлюп кетерге къоркъа, ненча кере келип сюелген эсем да къая эрининде, анча кере ким эсе да, атымы айтып, чакъырып, мени артха элте турду. Ким эди ол? Энди аны киши да билмез. Кёрмесенг, къайдан билгин? Ол мени бла гюлле жыя эди эртте кюнлюм сабанлыкъда... Энди уа жар къыйырына атлаялырмамы? Атлаялсам да... кимге ышанып?

Эртте-эртте, дейдиле, бир харип тиширыу болгъанды. Ол, кюн узуну ишлеп, асыры арыгъандан, кече, жукълап къалып, биргесине жатдыргъан баласын тунчукъдургъанды. Эрттенликде уа, аны кёрюп, ачыуундан кесин суугъа атханды. Андан бери айланады тауда, тюзде, баласын излей,

жиляй. Олму болур мени къая эрининден артха тартхан? Сабийлеге болушады ол дайым дейдиле, къоркъуу тюшсе. Бешикде жатхан къагъанакъны да сылар бетин, аяз бла бирге жетип. Андан ышарадыла къагъанакъла тюшлеринде...

Кёчгюнчюлюкде, терегимден алма юзгенсе деп, узбекли киши, уруп, таулу жашчыкъны башын жаргъанда да, ол сакълагъан эди аны ажалдан. Ол, къайгъы нёгери болуп, аяз къанатында айланган адам, жиляуу къатыш чакъырды да сабийи болмагъан къазахлы тиширыуну, ол, ёксюзню юйюне алып келип, олсагъат къой сойдуруп, аны жылы терисин жашчыкъны башына къаплап, эки кюн тутду. Ызы бла кендир жауда бишген къуймакъ бла байлады жараларын. Артда уа эленген агъач кюлню сабий сийдик бла къатышдырып, аны сюрте эди. Жети кюнню ичинде тууар аякъла бишире да, аны къалын шорпасындан ичире, сабийни жашаугъа къайтарды...

Жашчыкъ жангы анасы, атасы бла, жангы къадары бла, жангы от жагъасы бла анда къалгъан эди, аны кирик кёп ёксюзлеча.

Тынчыкъ бла шошлукъ бирден басып тургъанча кёрюнсе да ингир, жашау ол алай болмагъанын букъдуралмайды.

НЕГЕ КЪУАНАДЫ ШАУДАН?

аш тюбюнден чыкыгъан суу бюркюп-бюркюп къууанады. «Неге къууанады? Ол къууанырча не барды тегерекде?» – деп, сейир этеди суу ичерге къоннган къанатлы, тогъай башчыгъын

тегерек айландыра.

– Танг! – дейди кюн, жерни юсюн жылы кюн таякълары бла къучакълай.

– Кёк кенги! – дейди этеги кём-кёк, башы уа акъ буз болгъан тау, бийикге къарай.

– Жаз! – дейди аяз, гелеуледе энди чыгъа келген чёплени бирден сылай.

– Кюн! – дейди энди ачыла башлагъан баппахан, назик сабы бла кёкге созула.

– Жыр! – дейди Къая кызы, экинчи ауазы бла: – О-рай-да-а-а! – деп соза.

– Ариулукъ! – дейди кёл, бийик кёкню акъ булутларын кенг къучагъында ойната.

– Биченлик! – дейди бюгюн биринчи кере чалгыы тартырыкъ таулу жашчыкъ, ата-бабасы жүрюген кийик жолчукъ бла чаллыкълагъа чыгъа.

– Жер! – дейди, эрттенликде тылпыу эте тургъан топуракъны къол аязында жумушата, жашчыкъны сабанчы аппасы.

– Гыржын! – дейди ана, сабийлери кёз ачаргъа юйню жангы гыржын ийисге алдыра.

– Аллах! – дейди, минчакъларын тарта, агъач шинтикде олтургъан къарт ынна.

Алай эсе уа, кёпдю шауданчыкъны къууандыргъан зат дунияда.

КЪАДАР

риу сёзюнгю татыуу кьуругъанды. Къолайсыз тартыуун сокъгъанчанды ызымдан алдауукъ къадар. Сен жангызса. Алай эсе уа, къазауатха кетген атангы, туумай къалгъан къарындашларынгы, эгечлеринги орунуна да жашайса. Аланы кючлери, иесиз къалгъан кьууанчлары, насыплары да сенидиле. Къарыулу, кенгжюрек, халал болургъа керексе. Мен аны юсюнден кёп сагъыш этеме. Аллах алагъа атагъанын санга берген эсе, кесинг уллу кёрюнюп тургъанлай, некди жюрегинг тар? Элте билирге керекди Аллах берген игиликлени, саулукъну, ариулукъну, аталыкъ кьууанчын. Болалмайса. Жашайдыла анда-мында сен сабий суюмекликлерин сакълаялмагъан жашларынг, кызыларынг. Ёксюзле да туююл, аталыла да туююл. Жашайдыла сен ачитхан тиширыула – санга ушагъан сабийле ёсдюре, жангыз къалгъанла. Эталмадынг

бу уллу дуняда бир жанны да насыплы... Сый-ламайса адамны, хайыр тюшмезин билсенг. Жашайса, ёрге минип, жулдузлагъа жеталмай, жерге тюшюп, чыкълы кырдыкда атлаялмай. Гюняхлыса, алай хар неге да барды сылтауунг. Ангылай болурса, алай тюрленмейсе. Жарлы ананг а къарай болур ол дуниядан, санга сёзюн эшитдиралмай, къалай кюйгенин билдиралмай.

Мени уллу дунягъа ашырып, аллыма къарап тургъан элиме къарыу алыргъа, эс жыяргъа барама. Узакъда туугъан эсем да, аягъым а биринчи бу жерде атлагъанды. Биринчи сары баппаханчыкъны къысха сабакъчыгъы бла бу тёшледе юзгенме. Орнатхан гуллерим да биринчи мында чакъгъандыла. Къалай сакълай эдим мен аланы! Кюн сайын, кёзлерими ачханлай, жалан аякълай чабып, «кесими» тахтачыкъларыма къарап, чапыракъчыкъланы санаучу эдим...

Мында жашау, тюзде баргъан суу киби, сабырды. Танг да сейир атады. Ай кетгинчи, кюн чыгъады бирде. Экисини жарыкълары бирге къатышып, къызылсуугъа тарта барып, кёк жумушап, ол бояула да бир болуп, кюн уллу къызыл топха ушап къалады. Ол тау башында тохтайды да, гитче сары жолчукъла бла иеди жарыгъын, жылыуун да жерге. Кёг'а, анга къууаннгандан болур, анамы кёзлерича, чууакъ болуп къалады.

Кече узуну, мени келгеними билип, юйге киррге суйгенча, алма терек терезени къагъып чыкъды. Кирген окъуна этге эди.

Эртте-эртте, мен сабий болгъанда, ишлей эдиле атам, анам, ыннам юй. Ма бу юйню. Тюбюн салгъанда, юч терек ёсе эди былайда. Юч алма терек. Аланы кесерге кёзлери къыймай, юйню

къабыргъаларын къаладыла къызыл кирпичден. Терекле уа болмагъанча ариу чакъдыла, гитче алмачыкъла этдиле...

Ол юч алма терекни кесалмай, ол ишни кюнден-кюннге болжалгъа салып тургъан таматала эсиме тюшдюле. Полну къангасын алышыргъа тюшгенде, элли жыл озгъанлыкъгъа, аны тюбюнде акъ зыгъырда ыннамы калош ызларын таныдым. Аланы жанларында уа, чийлей ашаучу къудору кибик, иничке сабий аякъ ызчыкъла. Къарындашым таныды – ала меникиле эдиле.

Терс къысылгъан жюк кибикди къадарымы санга тюбеген кезиую. Атып, къоюп кеталмайма. Къырып, эсден кетераллыгъым жокъ. Биргеме элтип къууанырыгъым жокъ.

– Шуёхунг туююл эди сени ол кезиу, – дейди терек, баям, жапсарыргъа суююп.

– Туююл эди, – дейме мен, аны ангылагъанына, керти айтханына сейир эте.

Кетген затны къайтаралмам, тюзеталмам, боллукъ затдан а – жазыуумдан – къачып къутулалмам. Ма ол себепден, экисин да бирге тагъама да, ала төгерек ыз ызлагъанларын кёрюп, сейир этеме. Жаным, эсим да андан чыгъалмаз ючюн болур. Ол затха эртте тюбегенча, алай боллугъун алгъадан билгенча, эсиме бир къысха юзюкчюкле келедиле. Къачан болгъанын а ачыкъ эсгералмайма. Башха жашаудамы? Мындамы? Адам бир кере этген жангылычын къайтып этип тургъаны сейирди.

Эсгериу оту, солуу алгъан кибик, бир, жууукъ келип, созулуп, бетими, жюрегими жалайды, бир, уучха жыйылгъанча, тынчаяды.

«ЖЫЙЫННГА ЖАЛАНДА ИГИЛЕНИ КЪОШАДЫЛА»

аман барады. Алай, ол бармай къалса да, ким тергерикди аны, ким сура-рыкъды – алай ушайдыла кетген, келген кюнле да бир бирге.

Насыплы ёмюрню излей, кеси кесимден ажа-шып айланама дуняда. Бир-бирледе орамны ёт-мез жерде ётеме. Нёгер кызым урушады манга, алай машина уа жаланда эки кере ургъанды, аны да мен тюз ётюп бара тургъанымлай. Бир кере жазыучу шуёхум бла бирге. Мени бир жанына терк тюртюп, кеси машинаны ал жанына жатхан эди. Къалай да туталды?! Жаш адам да туююл эди.

Ол кюн юзюлген болур эди аны жүрегини бир кыылы деп келеди эсеме. Анга бек жарсыйма. Ол сау заманда алыннган кинолагъа къарайма да, аныча акъыллыла, эслиле аз болгъанына бушуу этеме. Жомакълы эски дуняны таш къалала, ке-

шенеле эсге тюшюрген жерде барады ол, кесин женгил аязгъа, анга къууанып, башларын кёкге кётюрген кырдыклагъа къучакълата. Ол биледи, мында бир заманда адам жашагъанын, урунганнын, сагъыш этгенин, суюгенин, къачан эсе да былайлада аны къууанчы учханын, бушуу, чек ташыча, инбашларына ауур жатханын, ол эрттенликде чыгъа келген кюннге къарагъанын, ингирде уа – жулдузлагъа...

Ол адамны эсине тюшюрюп, этеди намаз жазычу шуёхум. Кёкде мёлеклени, файгъамбарланы, жерде адамланы да тиллери бирге ушагъанын биледи да, ийиледи ёлгенле, жашагъанла ючюн да этген тилегинде.

Кюн кёрюнмеген эрттенде, аны тумандан чыгъарыргъа кюрешгенча, айтыр эди жарыкъ халпарла.

Жашау сен суюген адамланы, сени да суюгенлени ариу ауазларына ушагъаны сейир туююмюдю?! Ол да бир насып.

Барама машинала аз жорюген орам бла. Дунияны, къудуретни къууандырыргъа суюгенча, узакъ жорююдюле ала бу жолдан.

Башым ауур сагъышха къалып, жюрегим жияй, кесиме кёл эталмай, ачыйма «къалам къарындашларымдан». Халкъларын «суюген», кёплени уа тюп этерге излеген «биринчиледен». Назмучулукъну сыйы къалай бийик болгъанын унутуп, кеслерине олтан бичгенледен.

Ала менден игилени да сатханлары эсиме тюшюп, бироз кёл этеме. Устазларын, шуёхларын, иги таныгъанларын, фахмулulаны, игилени ... Аллай назмучу иги назму жазармы? Жазалмаса уа, халкъын эсине тюшюреди. Аны къоруучусу болур-

гъа излейди. Ол сен кесинге душман этгенле – сонетлери дуня байлыгына саналгъан уллу назмучу, бизни бла бир заманда жашагъан нарт суратчы – фахмусуну бийигинден къарасанг, кеси да – нарт. Сора дуня ариулукъну жюреги бла ётдюралгъан, аны бизге да билдирирге, кёргюзтюрге ашыкъгъан жумушакъ ауазлы художник... Сейир туююлмюдю, ол да ойнатхан эди сени боюнунгда бичакъ. Башха алим жаш а: «Мурдар бола эдим! Аллах мени жанлы болду!» – деп, къууана эди тазалай къалгъанына.

Иги таныгъанладан асламы къол бермеселе къыйынды. Не ол затны ангыламазгъа керексе, не кесинги узакъ этерге керексе бу дуниядан, жамауатдан. Алай окъуна болур, аны ким билсин. Назму да къалай жазгъын, акъылынг жерден узакъ болса? Андан тынчаймайса сен. Кюнню юсюнден жазама десенг, къапхан сууукъгъа кетеди ахыры, насыпны юсюнден жазама десенг, даугъа къаласа, суймекликни юсюнден башласанг, махтау аз болгъанына жарсый, аны татыуун къоймайса.

Ийнанама, суюе болурса миллетинги, ана тилинги, туугъан жеринги да. (Алай туююлме деген а боламыды?!) Уллу къычыраса аны юсюнден. Къычырыкъ суймекликни жокъ этип къойгъанын а, башынг акъ болгъанда да, ангыламайса. Ётюрюк бла ол бир болсала, къарангы кечеге къара ау атханча, къармаласа. Кимге да даучуса.

Мудахбет болуп бардыкъ айырылмаз нёгеринги аллына, анасы ёлгенде. «Кёпмю къыйналды?» – деп, жарсыдыкъ. «Жети жыл жатханды! – деген эди ол къаты ауаз бла. – Эгечими да ауруулу этгенди. Аны кётюрюп тургъан бир тынчмы сунасыз?!» Ол алай айтханда, сын болуп къалгъан эдик...

Сейирмиди жалгъан даула жашап тургъанлары бу дуняда?

Мени жазычу шуёхум биз жашаугъа келиш-мегенибизге жарсый эди. (Ол кетгенликге, сёзю къалгъанды!) «Жыйынсыз адам насыпсызды, – дей эди ол. – Жыйыннга уа жаланда игилени къошадыла».

Узакъда жангыз жулдузчукъ жанады. Жулдузмуду ол, отмуду? Ким билсин. Аны къатында бир юреги бузлагъан жылыныр эсе уа.

Бу хапарны мен угъай, бата баргъан кюн айтханча, къарап тура эдинг ызындан. Артда биз да алай сени ызынгдан къарарыбыз эсинге тюшеми эди?

ЭРТТЕНЛИКДЕ

ерезени ары жаныда терекле шууул-дайдыла. Кюн тиеди. Аны гитче таякчыгы, биринчи аз-маз буюгъа киреди да юйге, ары-бери чабады, артда кюн кеси да, жашчыгын – ол кюн таякчыкыны излей келип, юйге кирип, жарытады отоуму.

Мен эшикге чабып чыкъсам, хар эрттен сайын узакъ таулагъа, кюннге, кёкге, жерге салам бере-ме.

Къалай ариуду Ата журтубузну табийгъаты! Ала бары да бирден болмасала, бизни жашауубуз жарты болур эди.

Кюн жылытмаса, кырдык ёсmez эди, аллай бир ариу гул да чакъмаз эди. Ма, къарачы, баппахан-ла, эчкиаякъла, балханийле төшлени, сыртланы ала кюйюз этгендиле.

Бизни жерледе бек биринчи эрик, балли, шап-тал терекле чагъадыла. Кюмюш бетли суула, узакъ

тауладан тюзлеге ашыгъа, кѐп тюрлю эрттегили, бюгюнню хапарла да айтадыла. Нарт батырла тайларын кютген, башлары акъ, этеклери жашил таула, аланы арасында бек бийиклери бешминглик Минги тау да асырамаз эдиле келлик тѐлюлеге таурухларын. Къозу, бузоу кютмез эдиле таулу жашчыкъла жайлыкъ сыртлада.

Къалай игиди эрттенликде жылтырап тургъан чыкъны барсанг. Ол саулукъгъа да аламатды. Суугъа бурунгулу таулула артыкъ багъа бергендиле. Бюгюн алимле айтханча, ол заманда окъуна, кѐп ъмюрле мындан алгъа, таулула сууну эси болгъанын билгендиле, анга хурмет этгендиле.

Чирик кѐллени ариулукълары, тюбюнде акъ ташланы жашыралмагъан таза суулары чайкъала, чууакъ кѐкню, анда жюзген булутланы суратларын ишлейдиле.

Алагъа жууукъдан къараргъа суююп, кюн энишгерек тюшеди.

ЭССЕЛЕ

АЛТЫН ХАРДАР БЛА СЕН

Төппеланы Алимни эсгере

апыракъламы шыбырдайдыла огъесе ёзенни энишге чабып баргъан кезлеучюкмю айтады хапар? Огъесе суусап къысхан кийиклеми энип келедиле таудан? Огъесе тейрилеми учадыла, акъкъанат атларына минип, кёкде? Алагъа махтау сала, жумарукъламы къычырадыла бийикде?

– Кёк Тейриси, айтчы манга, тилеклерим жетемидиле сен тургъан бийиклеге? Огъесе анда къазауат этип учхан самолётланы, ракеталаны дауурлары, кёк кюкюрегени, элия ургъаны жутупму къоядыла жүрегими къычырыгъын?

Жууап жокъду. Сен чаллыкъны жырып бараса. Жолсуз жолунг таугъады. Бийикге. Кёк тейрисини жуабын эшитир ючюн, анга жууугъуракъ барыргъа сюе болурса.

– Насыплымса?

Кёп сагъыш этесе, келген жолларынгы жангы-

дан ызлай, эсинге туйрелип кьалгъан затлада тох-
тай. Хар нени да адам эсинде тутуп бармайды,
анда кьалгъан зат энчиди. Аз жашагъан эсенг да,
быллай бир кёп кёргенинге сейир эте:

– Ким билсин, – дейсе. – Мен назмучу эдим...
алгъада. Назмучу. Ызы бла хапарчы... Артда уа
улуу затла да жаздым, – дагъыда эсинги жыяса. –
Шукур Аллаха онг бергени ючюн!

Сен, эртте Алтын Хардаргъа тюбеп, аны бе-
тин таныгъандан бери, тынчаялмай, энтта да аны
кёрюрге излеп, кьайтып, аны сёзюн эшитирге кю-
сеп, шам Къарачайда кешенеге кирип, аркъангы
анда ёсген терекге берип, кече узуну кетгенлеге
тынгыладынг. Эшите эдинг тейрилени солуула-
рын, аланы узакъ жолланы юсюнден хапарларын.
Хар бирини кеси жомагъы, тауруху. Жумушакъ
эди ушакълары. Аладан кьоркьуу болмазлыгъын
ангылап, жюрегинг сабырланды, тынчайдынг. Ал-
тын Хардар, аланы араларында болуп, кьоруулай
эди сени.

Эрттен сайын, алгъыш этип, тейрилени кенг
дуниягъа ашырыучу Улуу Тейри – Аллах сени да,
ала бла тенг кёрюп, ашырды танг атаргъа кюнню
аллына. Кьойчу жаш: «Хыррейт!» – деп, сюрюуюн
таугъа бургъаны бла чыкъдынг кешенеден...

Жер уллуду. Барып турсанг да, кьыйырына
жеталмазса – аякъларынг арырла. Кёзлеринг да
алай – арырла да, жилямукъларын тауусуп, кюз
артында кьуругъан черекге ушап кьалырла. Улуу
дунияны суратын сыйындыралмазса ол заман-
да алагъа. Жаланда оюмну, эсни болады женгил
аякълары бла жютю кёзлери. Ала элте эдиле сени
Алтын Хардарны аллына.

Эртте-эртте, дунияны башын суу алып, жулдуз-

лу кёк, кюзгюдеча, анда кёре эди кесин. Чыгъа келген кюн да, кызыл ёртенлей, анда жана эди. Кюнлени биринде Уллу Тейри (атлары унутулган поэтлени тилеклерин эшитипми?) къанкъазлагъа къанатла берди да, кёкге жиберди. Бир, эки, юч, тёрт, беш, алты, жети... уча эдиле ала, башларын кюн таба созуп.

Кёп учдула къанкъазла. Арыдыла да, кьонар жер изледиле. Тапмадыла. Сора суугъа кьондула. Уллу Тейри аланы туклерин асыры женгил этгенден, батмадыла, суу башында кьалдыла.

Жюз кюн ётсе да, минг кюн ётсе да, бирге ушай эдиле бары да. Кюнлени бир биринден айыргъан энчиликлери болмаса, жашауунгу, жылынгы не магъанасы боллукъду? Аланы санаргъа окъуна жокъду онг. Къанкъазланы бири тёзмеди, сууну теренине кетип, ауузунда топуракъчык келтирди. Аны ызындан экинчиси кёмюлдю, сора ючюнчюсю... Алай бла, ала ташыгъан топуракъдан алгъа айрыкамчык болду, артда уа – жер. Энди акъ къанкъазла, суйселе – кёкге учадыла, суйселе – жерге кьонадыла, суйселе – сууда жюзедиле... Адам улуну эсича.

«Баргъан, келлик ёмюрледе да, поэтлени тилеклери арысала жолда, аланы къанатларына алып, элтирле къанкъазла Уллу Тейриге», – деп, баям, санга болушургъа суйюп, Алтын Хардар алай оюм этди. Тейрилени ызындан адам ёмюрю келлигин биле эди ол. Сен Уллу Тейрини – Аллахны буйругъу бла жаратылган жерде терекле орнатырынгы да. Балли, алма, кертме терекле, чумла, улёкзула... Биле эди ол сен къайтып-къайтып юйле ишлеринги, уллу терезелери бла, сен кесинг, балаларынг, суйгенинг да дунияны кёрюп

турурча, кече – айны, жулдузланы, эрттенликде – кюнню кёзю жылтыратхан чыккыны. Эсингдемиди, эртте-эртте ананг басхан кийизге тюшген оюула жулдуз ызлагъа ушай эдиле? Ол кьолдан, эсден да уста эди.

Алтын Хардарны аты учуп бара эди жулдузла тенгинде.

– Жолла сюрген игиди, – дей эди ол, сен ангыласанг суююп. – Кёзлеринг, къарагъан угъай, ангылагъан этедиле кёргенинги, акъылынг а, узакъгъа, жууукъгъа, суйгенинге, суймегенинге, кертиге, жомакъгъа да жете, кёп затны оюмлай, тола барады.

Ол алай айтханда, жолгъа чыгъарыгъынг келип, жүрегинге къанатла битген эдиле.

– Адам улу, къарамынг узакъгъа кетгенди. Жерни ёнчелерге суйгенча кёрюнесе. Жортуулгъа чыгъаргъа суюе эсенг, жолоучума дей эсенг, хазырмыса, жол кибик, тауусула билмеген жашауну тасхаларын ачаргъа кесинге, башхалагъа да? – деп соргъан эди сенден Алтын Хардар, тохтап.

Къалай сейирди – бараса, бараса, жер а аякъ тюбюнгден кетмейди. Кюн да кетеди, ай да кетеди, жулдузла да батадыла, суу да таркъаяды, жер а турады...

Жаяу жолда бара, кьонгуроу таууш эшитип, къарасанг – ызынгдан алты акъ атха жегилип келген кюбюрчекли арба. Ол, санга жетип, тохтады да, аны алтын суу ичирилген кюмюш эшиклери ачылып, эки жанындан эки тиширыу чыккыдыла... Кюн асыры иссиден, андан жилтин тюшюп, юсюнге кийген акъ кийимлеринг къабындыла да, кюерге аз къалдынг. Суймекликге алданган алайды. Алданмасанг, сакъланыр эдинг. Алай... «Дунияны

магъанасы суймекликде туююлдю! Башхадады!» – дегенлеге уа ийнанма. Ётюрюкдю.

– Ёсе баргъан адам, дайым бир жолну атлап, бир шаудандан ичип туралмайды, – дединг, Алтын Хардаргъа айланып, сагъышларынг ючюн кечгинлик тилегенча. – Кюн кёзю окъуна, кёремисе, – дединг, батып баргъан кюнню ёртенинден кёзюнгю алалмай, – бюгюн батса да, тамбла жангыдан чыгъарыкъды тауусула билмеген жолуна.

Узакъ кетдинг. «Энди уа жерни этегине жетдим! Кёк бла жер былайда бирге къошуладыла!» – десенг, ол а – ётюрюк! Ма къачып барадыла, кёк – бийикге, жер – узакъгъа.

Учуну садакъ огъу жетген къанатлы, къычырыкъ этип, букъу жолда сени аллынга тюшгенде, бир бек жарсыдынг. Аны минчакъ кёзюнден тёнгереген жиямукъ, тюшген жерин угъай, жюрегинги кюйдюрдю. «Алтын Хардар муну кёре болурму?» – деп, ёрге къарасанг, анда уа – зурнукла. Къырыу этип, югюл тизилип, къыбыла таба учуп бара. Аланы кёрюп, ангыладынг – ёлюм да, жашау да бир жолда, бир бирге женглери, этеклери тие, алай жюрюйдюле жерде деп.

Тиширыула, къанатлыла да кёзюнгден кетмей: «Мени къызыу тилегими эшитсе эди Алтын Хардар!» – дединг да, жашил талада кюн тийген жерчикни сайлап, намазгъа ийилдинг.

– Не тилей эдинг?

Тынгылайса. Алай ол тасха туююлдю, сен жууап этмесенг да, билеме не тилерге боллугъун назмучу. Бютюнда эски ёмюрледен бюгюннге дери Алтын Хардарны ызын ызлап, жолла сюрюп келген хапарчы! Сен келген жолну бир жанында – терслик, къарангылыкъ, ачлыкъ, кюйсюзлюк, зор-

лукъ; бирси жанында уа – тюзлук, халаллыкъ, адамлыкъ, жарыкълыкъ, суймеклик, жандауур-лукъ... Алагъа бирча тиеди кюн.

Башынга акъ къонуп, къопдунг намаздан. Тилекледенми, заманданмы? Ким билсин.

Эсингдемиди, кёчгюнчюлюкде атанг бабаларындан къалгъан къамасына алышып алгъан табакъ ун? Ол айгъа ушай эди. Биринчи заманда, жүрекдени къууандыра, экиси да толу эдиле. Кюнден-кюннге экиси да тауусула, ачлыкъны, амалсызлыкъны къара кечеси жапды дунияны...

Уллу Аллахны жолларында кёпдюле къабырла. Сен а сау къалдынг, жазыучу болуп, Алтын Хардарны жолларыны юсюнден хапар айтыр ючюн... Къалай ушайдыла эрттегили, бюгюнню тилекле да бир бирге!

Кюнню алтын кёзюн булут жапды. «Э-хе-хей!» – деп къычырды да жел аяз атларына, татлы жукълап тургъан элияны уятды. Ол а, ариу тюшле кёре тура эди, уятханларына ачыуланып, кёкню жети къатысын жырып, узалды жерге. Сен, сабий, андан къоркъуп, жилягъанда киши жеринде, къыйыры кёрюнмеген бахчада къызыу кюн тюбюнде чюгюндюр арта тургъан анангы жүреги чыгып кетерге жетген эди... Онгу жокъ эди. Аны билипми, сени жапсарыргъа Алтын Хардар келди. Сейир этген эдинг: «Къайдан да тапды мени узакъ къыргъыз элде Алтын Хардарым, Кавказда къалгъан эди да?!» – деп.

– Жюрегингден къоркъакълыкъны кетер, – деген эди ол. – Бу сынауду. Умутуна жетерге суйген, дуния тасхаларын ачаргъа итинген таукел да, жигит да болургъа керекди. Жолда бара, кесин аяп, кёргенине сансыз къарагъан – жолоучу

туйюлдю, жумушчуду. Жумушчу уа жан тынчлыгы ючюн кыйынлыкны юсю бла атлап кетер. Аллайладан болма. Артда, тубесенг, кӱргенинги, сынагъанынги юсюнден хапар айтыргъа тюшсе, Уллу Аллага не дериксе, эсинге зат туйрелмесе?

Артда ангыладынг: кыагъанакъны биринчи кычырыгында, ёле тургъан къартны ахыр солууунда да жашай эди умут. Тилек, аны кеси жангыз кыймай, айланады биргесине. Ала экиси бирге болгъан жер жарыкъды.

Алтын Хардарны тоханасыны бир жанында ай тагылыпды, бирси жанында – кюн. Келедиле анга тилекчиле – умутчула. Ким махтау тилейди, ким – байлыкъ, ким – мен биринчине деп, кесине тийишли болмагъан, алай ариу эшитилген, даража кыошулгъан ат...

Сен а бараса, къанатлы Борагъынга кыонуп, учаса, кӱкден кыарай жерде кыалгъанлагъа. Кыарайса бизге – Уллу Аллахдан махтау, байлыкъ, даража дегенча, ууакъ затла тилегенлеге. Кыарайса, бир суудан ичип, бир жолну теплеп, юйренчек болуп, башха жанына бурулургъа кыоркыуп, бу жангыз жашауларын эригиулю ашыргъанлагъа... Сейир этипми? Жарсыпмы? Ачыпмы? Огъесе ючюсю да бирденми?

Алтын Хардар, ол сенден тилеп турду, нек тюшмединг сен жерге? Нек болушмадынг адам улуна ёмюрле жолунда тюз сайлау этерге?

Жерни сабийлерине кыайгы этген Алтын Хардар мудахды. Жолла кыйнагъанданмы? Санга жарсыгъанданмы?

Сен башхалагъа ушамай эдинг.

САНСАБИЛ

зун кюн къайгъылы болса да, кечеле тынчыкълы болургъа керекдиле. Алай, сайлап, кече келедиле эсинге кюндюз, эсинг башхагъа кетип, алагъа заман табалмагъан оюмларынг. Бирлеге айтсанг, сейир окъуна этерле: «Сен да табалмай эсенг заман!» – деп. Алайды. Жангыз адамны къайгъысы аз сунадыла.

Сансабил былай тургъанлы иги кесек заман болады. Жангыз жашы хапарсыз болгъанлы да. Уруш аллы жыллада, жашла ушкок атып эришгенде, ала марагъан китапны ичинде Сталинни сураты бар эди деп, тутхан эдиле аны. Ол кюн жашауу экиге бёлюннген эди Сансабилни. Баш иеси уа къайтхан эди урушдан... Бир аз кесекчикге... Андан бери кёп затха жатханды заман букъусу. Алай аланы унутдурлукъ жолла къайда? Арт заманда бютюнда терк-терк эсгередиди экисин да. Садакъа

этер ючюн да къалмайды – жашы къайтса деп, анга асырагъан малларын сояды, юлешеди, тынчаймайды.

Сансабилни юю бийигирекдеди. Алайдан уллу жол кёрюнюп турады. Тёгереди терекледен толу. Алай тапды – жолгъа къарагъанынги, адам сакълагъанынги да киши эслемейди. Сен а кёресе ёрге келгенлени, энишге ётгенлени, таныгъанларынги, жангы адамланы... Малгъа къарап бошап, олтурады ол терезеге. Жюн мурккусун эте, булжуй, кёзлери уа – анда, жолда.

– Не бек къарап турсам да, мени сурап, келлик болмазса сен, – деп, эшитмеген баласына кёлкъалдысын айта, киреди ол ингир сайын төшегине.

Къабыргъаны ары жанында къоз терек сюеледи. Ол уллу ёсгенден, бутакълары юйню башына иш да жатхандыла. Чыкъырдайды ол кече сайын, кесин ура юйню къабыргъасына, башына. Къартды. Юйге кирирге ишми сюе болур? Тиширыуну сагъышларын, эшик ачылып, юйге ким эсе да кирген таууш бёлдю. Сора ол кёрмеген, алай жүреги бла сезген адам печь аллында шинтикге олтурду. Аны да къайдан билди десенг, шинтик къыжылдагъанындан. Ол да, тиширыуну кесича, эски эди, чачылып да кетмей, адам къоркъмай олтурурча да болмай. Алай, келген ауана эди да, аны уа кётюраллыкъ болур.

– Келдингми? – деди тиширыу.

Олтургъан жууап этмеди. Хауагъа тагъылып къалгъан шошлукъ асыры къыйындан, аны кётюралмай, Сансабил:

– Жашчыкъны атасы, сен былайда болгъанынги билеме. Атламынгдан окъуна таныгъанма, – деди.

Тынч адам эди ол, жыл узуну мал кютген. Солур кезиуонде юйге келсе уа, жаз башында тылпыу этдирип жер сюрюр эди, кюзде жай этген биченчигин ташыр эди ёгюз арба бла. Бичен гул къатыш болгъаны, кеси да бир сейир духбарий ийис этгени эсине тюшюп, тиширыу ол узакъ кюнлеге термилди, алай... тохтап къалды, къыркъылып. Кертими эди ол, ётюрюкмю – энди Сансабилге башха туююлдю. Ол дунияда къалгъандыла бар къууанчлары, жарсыулары да. Жаланда эсинде эди – баш иеси узакъ Азияда аны излеп, эл-журт айланып, юсюн-башын да букъу басып, Сансабил тургъан хаух юйге кирип келгени. Ол кюн кёз аллына келип:

– Кёргенлей окъуна билген эдим сени кёп жашамазынғы, – деди, ахтынып, тиширыу.

Олтургъан жукъ айтмады. Алай эди, ол жыл окъуна кюз бла къыш ортасында кетген эди сора, не айтсын? Ол терсликни да кесине алгъанча, тынгылады. Кёп сёзлю адам туююл эди жашчыкъны атасы жашагъан дуниясында. Бююннге дери аны юсюнден сагъыш этмегенине сейир этди тиширыу: «Ёмюрден ахыргъа малда турду, – деди ичинден. – Урушха кетди. Къайтханда уа, хапармы эди къайгъы, ёле-къала жыйыла эдик ингир сайын чюгюндюр бахчаладан... Айтырыгъын айталмай кетгенден айлана болур, тынчаймай. Алай андан да келтирмейди хапар, тынгылайды ...»

Кёп олтурдула ала, Сансабил – темир ундурукъдан аякъларын энишге ийип, жангыз жашыны атасы да – печь аллында эски шинтикде. Турдула, кечени ауурлугъу озгъунчу. Андан сора да. Жашларыны юсюнден а айтмадыла. Унутуп къойгъанча,

ол бир заманда болмагъанча биргелерине. Бир кюнде ала аны къайтмазгъа ашырмагъанча. Бир заманда атасы, жашын анда табарыкъча, ашыгъып кетмегенча къазауатха... Бир бирни ачытыр-гъа къоркъгъанданмы, сагъынмадыла. Унутхан а къайдан этсинле, андан сора зат болмаса эсде. Жангыз балалары бла толтура эдиле сагъышларын экиси да. «Сен анда анга тюбеген да болурса, – дей эди тиширыу ичинден, – айтмайса ансы. Да, тюбемей а – анда чеклеми бардыла, мындача. Сейирди аны ала келмегени биргесине... Хо да, келген эсе уа, анымы билеме мен... Алай, жашчыкъ мында болса, биллик эдим...»

Танг жарыгъы билинир-билинемез тиширыу:
– Кетерик болурса, – деди.

Ол биле эди. Отуз жылдан бери да былайды аны жашауу – кюню, кечеси да былай озадыла.

Къарайды Сансабил, урчугъун да бура, терекле ичинде бугъунган терезесинден узакъ созулгъан кёксюл жолгъа. «Юйренип кългъандан ансы, кимим келликди бу жол бла?» – деп, тырман да этеди бир-бирледе кесине. Кёлкъалдысыз, жумушакъ.

СУУ ЖАГЪАДА

абийлигими жоллары бла келсем, ала мени акъ ташлы суу жагъагъа келтиредиле. Энди ол танырмы мени?

– Жагъаларынг кенгергендиле, – дейме черекге, таркъайгъанына жарсый.

– Сылтау азмыды? – черек жагъа ташланы жумшакъ сылайды.

«Сыйындырала болмаз анча минг жылланы жаугъан жауунланы, – дейме ичимден. – Артда сугъарылады ансы». Мени сагъышымы ангылагъанча, черек андан ары санайды:

– ... таулада эриген къарланы, жаз башы бузланы... Ала, терек, кырдык, арбаз ачитмай, манга тюшгенлерин...

– Сени уа ачытамыдыла?

– Ачитмай а! Кишиге сездирмезге кюрешеме ансы. Къарыусузну ызындан киши бармазлыгын билип. Жашлыкъны, ариулукъну, таукелликни

ызындан термиледиле адам, къанатлы, таш, кырдык да...

– Тёзюмлюсе!

– Аланы тарыгъыулары уа? – дейди черек андан ары, мени махтаууму эшитмегенча. – Неда ариу къызланы кёз жашлары? Къалай сыйынсынла ала бары да жагъасы тар черекге? Анча жылны ичинде жыйылгъан жарсыу, мени угъай, менден кёп да уллу черек ызланы толтурур эди. Мен а таркъайгъандан таркъая барама. Кюйгенден болур...

«Суу къалай кюер?!» – дер эдим эртте. Энди уа ийнанама.

– Къууанч а?

– Къууанч а, – черекни кюмюш бети жарыйды, – ол, менде башланып, кёкге, кюннге учуп кетеди. Алай мен анга кёлкъалды этмейме. Туугъанынга къалай кёлкъалды этгин? Сабийимича, иеме къанатлы къууанчны дунягъа, игилик тежей, насып. Ала уа анда бийикдедиле.

Насып, игилик, жерде жаратылсала да, жашагъан а бийикде этгенлерин черек билип турады. Экибиз да иги кесекни тынгылайбыз.

– Мудахса, – дейди черек, жарыкъ сабийлигим эсине тюшюп. – Нёгерсиз.

«Таныгъанды!» – деп, къууанама. Нёгерлерим а – бирер жерде. Иймейди сабийлик бизни къумлу орамдан, сабанлыкъда сары эчкиаякъ гюлледен, акъ ташлы суу жагъадан. Мудах, жарыкъ да къоншуларыбыздан. Аланы аяулу отоуларында тагъылгъан, бир заманда да босагъадан атламазлыкъ адамланы суратларындан, аланы юсюнден айтылгъан, минг кере къатланган хапарладан. Жигитликлери эсгерилсе – жарыкъ, ёлгенлери эсге тюшсе – мудах баянладан.

– Алай айтханлыгыма, жашау жолунда арыгъан жарыкъ къайдан болсун? – жапсаргъанмы этеди, юйретгенми. – Ызынга къарап, иги затланы эсинге тюшюре тур, – дейди черек.

Кюн къызыуда, сууукъ суудан чыгып, исси ташха олтуруп, кёкде булутланы юлеше турадыла юч къызчыкъ.

– Ол анда бизни юй таба жюзюп баргъан гюлю булут меникиди! – дейме. – Мен, анга къонуп, Америкагъа барлыкъма!

– Ол ариу бурма уа – мени! – дейди Фатимат, ары-бери барыргъа уа айтмайды.

Айтмагъанлыкъгъа, мен да, Барина да билебиз аны атасына барыргъа суюгенин. Фатимат барыбыздан да ариучукъду, жыл саны бла кичи. Барина да сайлайды булут. Ол да айтмайды къайры барлыгъын. Жашырып угъай, билмегенден, амма-сын къоюп, къалай кетсин?

Къаракёз Барина халалды – ол бизге къайсы булутну суюсек, аны берип къояды. Бир затха да меникиди демеучюдю. Атасы къошдан келтирген агъач кертмелени да тийре сабийле бла бирге ашаучуду ансы, кесине артыкъ юлюш алмайды. Биз кюнлюмде жашайбыз. Бери жууунургъа уа саят марда бла ийиучюдюле. Мени бла Фатиматны – ынналарыбыз, Баринаны уа – анасы. Анам манга бир заманда урушмаучуду. «Аны анам болгъанын мен ол заманда билмеучю эдим», – деп тюшеди эсима. Ыннам эди урушхан, жапсаргъан, юйретген да. Келин а –анам, ышарып къойгъан болмаса, бир заманда уллу селешмегенди. Атам да угъай. Ыннама намыс этгенден.

Баринаны уллу къарындашы Хызир ёлгенли, анасы Нафисатны жюреги ауруйду да, гитчечик

болса да, ол уллу юйюрге – сегиз жаш бла эки кызы – Барина жарамган жумуш жокъду. Школгъа баргынчы окъуна, тылы эте, гыржын бишире юйренгенди. Фатиматны уа анасы бек ариуду. Уллу кёк кёзлери, узун эшмеси. Атасы да ариуду. Алай ала бирге жашамайдыла, андан мудахдыла Балданны кёзлери. Аталары шахарда башха юйюр кырап, ол а юч сабийи бла кыайын анасы Анныка бла турады. Анныканы бир жашы урушдан кыайтмай кыалганды да, аны сураты отоуда бек сыйлы жерде тагылады. Биз, аны кыатына барсакъ, нек эсе да шыбырдап сёлешиучюбюз.

– Америка уа кыайдады? – деп сорады кыатыбызда ташда жатып, кёкге кыарап турган Маммаш.

– Узакъда.

– Сен аны кыайдан билесе, алыкыа школгъа юрюмейсе сора?

– Анда мени аппамы кыарындашы жашайды!

– Ётюрюкчю! Кыайдан тюшерик эди ол ары?! – дейди ол сансыз.

Барина бла Фатимат мен бир заманда ётюрюк айтмагъанымы, кыоркыакъ да болмагъанымы биледиле. Женгдирип кыояргъа жарарыкъ туююлдю.

– Ётюрюк айта эсем, бар да, анама бир сорчу. Ол бизге саугыала окъуна ийгенди! – дейме. – Америкадан! (Анам алыргыа унамагъаны эсиме тюшеди.)

Сора ючюбюз да, кыобуп, ёхтем кетебиз ёрге, кюнлюм таба. Тийребиз – мен суйген адамла, эсиме келедиле. Бюгюн да, кёп жол айланып, насып, кыуанч, бушуу, жарсыу танып, бек кыаршы адамларым аладыла дейме. Не сейирлик шахарла

кёрсем да, элими кюнлюм бети бек сыйлы бийигимлей къалады.

Ол заманла кёз аллыма келип, сёзюм угъай, жүрегим тёгюлгенча, къуру болуп, къарайма седиреген тегерекге.

– Жашау ауурлугъу, къанатлы заман бла эрише, кёплени тюрлендиргенди, – дейди черек. – Алай, Аллах чомартлыкъ этсе, жүрегинг сабырлыкъ табар, – деп юйретеди ол мени.

– Этмесе уа?

Черек тынгылайды, сора, къалай эсе да женгил, таукел:

– Этмесе, жанар да жүрегинг, къызыл жилтин болуп, учар узакъгъа, – кюн, таягъын сызып, жетдиралмагъан, суйген адамларынг, ызынгдан къычырып, эшитдиралмагъан жерге.

– Алай узакъмы?!

– Хау. Узакъ да, жууукъ да. Анда жулдуз болуп жанарса... Алай... ашыкъма ары барыргъа.

– Жюрек бла бирге бармай а!

– Эталлыкъ иги ишлеринги этип, жюк алып барыргъа керексе ары.

– Артда уа?

– Артда уа къайтырса. Къанатлы болуп. Къанатсыз жашаргъа жарамайды.

Сабийлигим жулдуз жаннган кибик эди. Ол, жанып, бу кюмюш суугъа тюшгенди да, анга къошулуп къалгъанды. Экинчи жашауум жетсе, къайтып жаратылсам жангыдан, танырламы мени бу жагъада акъ ташла?

Баргъан суу бла, жел бла, жүрегим бла эришгенча, айланады айтылгъан, айтылмагъан сёзюм.

КЮН БИРИНЧИ БИЙИКЛЕ БЛА ТЮБЕШЕДИ

Мисирланы Зубейни эсгере

апарынгы эшитип, сейир этдим: дуня кьазауатда – урушда, мамыр жашауда да – кесин бошламай, ийнеча чанчхан эсин хорлагъанладан бири болуп, сени кёрдюм.

Къаядан тюшген желле ийнакълаучу эрттеги төрели элинге кёп кере баргъанма. Анда жашагъанланы, андан чыкъгъанланы адамлыкъларын, халаллыкъларын, иш хунерлиликлерин, керек кюнде жан аурута, керек сагъатда къаты къадама бола билгенлерин сынагъанма.

Эсингдемиди, сен гитче заманда, жангы туугъан кьуш баланы кёрюрге жыйылгъанча, жыйыла эдиле акъсыл булутла къая башына. Алагъа къарап, бийиклеге чыгъаргъа суймеген, аланы ашырмагъан сабий бармы эди ичигизде?! Сен, атанг чалыучу Мисирланы баулада Суканда сыртынгдан жатып, алагъа къарагъанда, не сагъыш эте болур

эдинг? Шкырты суугъа энип, ол асыры сууукъдан, андан чыкъгъанда, тишлеринг бир биргетие, санларынг бирден къалтырай, жылы къалакъ ташха жатханынгда да, кёргенсе ол ариу акъ булутланы. Кюн, жер этегинден угъай, тау башындан чыгъыучу Ата журтунгу булутлары башха тюрлю татлыдыла – ала сабийликни тазалыгъын жашырадыла. Эсгеремидинг аланы узакъда?

Къазауатха кете, ушкокла бла жер юсюнде ачлыкъны, жалангачлыкъны, насыпсызлыкъны, аурууланы къууар адам чыкъмагъанын билемидинг сен? Не хазна. Жаш эдинг. Ата журтун къоруулар ючюн сермешге чыкъгъан, олтуруп, ол затланы юсюнден къачан сагъыш этсин? Хау, солдатла башламайдыла урушну, аны оноуун окъла тубюнде тургъанла этмейдиле. Ала уруш этедиле, хорлам келтиредиле, неда ёледиле – жашдан, таукелден, жигитден! Жангылгъан да ала этедиле – жашдан, женгилден, эссизден, кеслерин аяй билмегенден! Сен аладан бири эдинг.

Къазауат элтген жолларынгда кюнню мудаклыгъы жашагъан ненча эл кёрдюнг, ненча жер? Ненча мудак адамны кёзюне къарадынг?

Игиликни, тюзлюкню да ачхычлары бирча тас болуп, элинг-жеринг, адамынг ажымлы болгъанда, ала бла бирге дуня тюзлюгю куйгенде, жаш болсанг да, олсагъат эсли болуп къалгъан эдинг. Атангы, анангы, эгечлеринги, келининги, сабийлеринги куйген ёлюклерин жастыкъ тышлагъа жыйып, жерге башхаламы салдыла къабыргъа? Сен кесингми? Кёз жашларынг жетишмей, жюрегинги не бла талатдынг?

Ай, урушда жоюлгъан къарындашынг Мухаммат –

тамата билегинг, жанында болса, былай ауур басмаз эди кыйынлык!

Ол куйген элдеги юлени кылаганла, Саутуда, Глашлада жерге урукъ атханла, кысхачдан башлап ийнеге дери жаратхан темирчиле, жамычы, башлыкъ этген кийизчиле, кыра-акъ танып башлаган сабийле... кетдиле. Хар бири – бир дуня. Кыртла – акылманла, сынауларын келлик ёмюрлеге кыорыкыла, сабийле – жюзле бла жаны ююрле кыурап, жаны тёлё ёсдюрюкле...

Санга уа жол тауусулмады, андан ары да кызауатда эдинг. Бир жанындан, таш артындан, жер теренинден чыкыганча, билмей турганлай алынга чыкыган бандитле бла. Сен – тюзлюкню суйген, уруш отунда жана турган кыралынгы кыорууларга сёз берген адам, бараллыкъ туюю эдинг ала бла бир жолну. Угъай. Бирси жанындан, Мухол башында орналган штабда таматала башха оноулу болуп, ийнанмай эдиле сен уруш жараларынга бакдырыр эркинлик бла кысха заманга келгенинге фронтдан. Алай болсада, Аллах, файгамбарла да игиле бладыла! Сен энтта кёрдюнг аны – сени илишанга салырга элтип бара турганлай, жетди ызындан аланы кыутхарыу измилери! Жетди, атлы, кыанатлы болуп, жюрексинип, ол кёп терсликге кыошуп, муну да кётюралмай. Ол кыагыт, жолда ажашып, сагыат кыалса, жабар эди кыар жолларынгы, жиляр эди эрттен, чыкы болуп, батар эди кюн, куйюп, эрип, бугъар эди ай булутлагыа... Экинчи кере туудунг дунягыа ол кюн.

Не тюрлю кыйынлыкыны да кёрюп, жашаугыа тюрленмей кыалган адам не бир бек акыллыды, не бир бек насыпсызды дейдиле. Алай, билеме:

«Мени киши сакъламаса, кимге къайтырыкъма мен?!» – деп, кёлюнгю жер бла тенг этип, киши кёрмезча, жаун бла бирге жилигъанынги. Ким жилимукъ, ким къан тегеди урушда. Сен экисин да тёлкюнг.

Не этгин, аманлыкъны да кеси жигитлери барды. Бек аманлары уа – сен ышанганла, сени къорууларгъа борчлула, алгъада ариу, тюз, таза кёрюннгенле. Ала барындан да огъурсуз болуп чыкъдыла артда – аталары, тамата къарындашлары къазауатха кетген къагъанакълагъа, жашлары ата юйден узакъда уруш отунда айланган къартлагъа, тиширыулагъа къол кётюргенле, аланы ёлюклерин жау чыракъла этгенле.

Ай, жамауатны душман бла уруш этген жашлары ол кюн алайда болсала, къоруулар эдиле адамларын! Алай айтама да, артда уа: «Терсине айланган властьны ким хорлагъанды?» – деп, атлары кулакга чыгъып къырылгъан уллу тукъумланы, кесими ана къарындашларымы тюшюреме эсима. Къалай къыйын эди ол кюн энди бир заманда да тийрени къууандыра, жарыкъ кюлмезлик къагъанакъланы кюллерин бирге жыйып, къабыргъа салгъан! Къартлары куйюп, ёксюз болуп къалгъан къара ныгъышны ташлары жилий эдиле кечеде. Къалай къалдыла къаяла ол ачыудан жарылмай?!

Жангыдан къазауатха киргенде, ёлюмню бла жашауну юсюнден кёп сагъыш этдинг. Ёлюп къалыргъа суйдюнг – мындан эсе, анда кёпдюле мени сакълагъанла деп. Ала бла сёлешдинг, ала бла кенгешдинг, алагъа ашыкъдынг, окъла тюбюнде жюрюй. Жюрегинге ненча адам ийсенг да, не уллу урушда да сау къалып, юйюнге къайтыр

ючюн, анда сени сакъларгъа керекдиле. Сен аны биле эдинг. Алай, не этгин, адамла, халкъла, ханлыкъла да къачалмагъандыла къадардан.

Бир-эки адам башласала да урушну, бошагъан а халкъ этеди. Бетлеринде ышарыу эртте ёчюлген, бир бирге ушап къалгъан ач-жаланнгач адамла. Ол бошалгъанда, айландынг, башха таулу жашлача, уллу къыйынлыкъдан – уруш къазауатындан къутулгъанынга къууана да билмей, сюрюнде, Азияны къумлу жолларында, миллетинги излей.

Сокъур, сангырау, тилсиз да бирге болсала, кёзлю, къулакълы, тилли да боладыла дегенлей, ачыгъанла, ажашханла, ёксюзле, атылып къалгъанла бир бирни тапханда, жарый башлагъан эдиле бетле. Сиз, уллу урушдан сау къайтып келгенле, махтаулу ата-бабаларыбызны сюрюнге атылып къалгъан жазыкъ сабийлерине эс тапдырып, жашауубузну умутлу этген эдигиз.

Ким биле эди, сен анда ариулугъу бетинде тынчайгъан тиширыугъа – Бёзюланы Мадинагъа туберигинги? Кёп жылланы ол насыбынг биргенге келип турду. Аны биринчи кёргенинде, ол сагъатда не зат тюшген эди эсинге? Неге къууандынг? Неге жарсыдынг? Анда ангылагъан болур эдинг – сен урушха, ёлюрге угъай, къайтыргъа деп баргъанынгы. Артда, жылла озуп, келип, Уллу Малкъарда юй салыр ючюн, ариу, анасына ушагъан къыз бла миллетибизни суйген, жигит, намыслы жашла ёсдюрюр ючюн. Къайтып келирсе, иелерин анча жылны сакълагъан жерге урлукъ атар ючюн, тёшлеге мал къыстар ючюн, эрттен сайын Курнаят къаягъа, Гюлчюге, нарт Алауганны аякъ ызын сакълагъан Къорбадын таугъа, орамны озуп бар-

гъан къартха-сабийге ана тилингде салам берир ючюн. Къайтырса, Ойдо ташха олтуруп, туудукъларынга таурух-хапар айтыр ючюн. Жол сюрюрге, артда, май кюнде, туудугъунг Мурат, келининг жылтыратхан майдалларынга, орденлеринге къарай, санга ёхтемлигин жюрегине сыйындыралмай, жарыгъанда, анга ичингден къууаныр ючюн...

Адамланы тюбешдирген, айыргъан да жолладыла. Инбашынга насып тюшюп, ол танг атып, юйюнге къайтыр кюн чыкъды. Ата журтха жол алынганга жатды.

Жолгъа аны юсюнде ким баргъаны – жарлымы, насыплымы – башха туююлдю дейдиле. Угъай, башхады! Ол къалай къалыр эди Ата журтха, туугъан жерлерине къайтып келген таулуланы, къарачайлыланы, ингушлуланы, чеченлилени... къууанчларына къатышмай?! Къызыл кюн да, кёк да, жер да бирча жарыдыла. Тюзлеге жилию бла келтирген жол таулагъа къанатла ёсдюрюп, учурду, ашыкъдырды. Ол жаз жол жанларында къызарлыкъ шарх-шархла сизге баш булгъамадыла. Кечигип къалдыла.

Чегет Жеркде тёшлеге минип баргъан агъач ёсюп, къалын болгъанча кёрюннгенми эди, сен узакъ сургюнден къайтханда? Анда туугъан жашларынг сени ата-бабаларынг туугъан жерде атлагъанда, ачиймы, жилиймы эдиле жюрегинг, эсинг, жанынг, тининг, бары да бир болуп – къайтыуну къууанчы, эсгериуню бушууу да? Биргенге къалып, чанчып, билдирип тургъан затланы къалай кетергин эсен? Жаланда заман сынтыл эте ди жараны ачитханын. Алайсыз адам жашаялмаз эди. Къая ортала бла, эчки жолчукъла бла келип, Ата журтну, уллу болгъаны ючюн угъай, кесингики

болгъаны ючюн суйгенинги да билдинг. Минг жол кёрюп келген сен сейир этдинг, аладан жаланда бири келтиреди бери – бек сыйлы, Меккача сыйлы жерге, башхалары уа умутдан узакъ элтедиле деп. Жумарукъла жумарукъла бла, къазла къазла бла учханча, адам да кесини миллетини ичинде, кеси кирик, аны ата-бабасы кирик акъыл этгенле-ни арасында ырахатлыкъ алгъанына тюшюндюнг. «Кёп алабыз игиледен, алай къалай аз къайтарабыз!» – деп, жарсыдынг, эртте кетген анангы нюр тёкген бетин бла атангы таш къатдыргъан зыбыр къолларын эсинге тюшюрюп.

Башха къайгъысы болмай, атасыны жерин сюрюп, анга урлукъ сала тургъандан насыплы болмагъанын да сынадынг сен. Андан ёсдюрдюнг жаз башында ол жайгъы булутлагъа ушагъан, дуняны жарытхан алма, шаптал тереклеринги да бийик элингде. Хар къолунга алгъан кёгетинг – кюн жылыуундан, тау сууну татыуундан, жер халаллыгъындан толуп.

Сора сен таугъа чыгъаргъа суюдюнг. Минги таугъа. Тебирединг, анга бир чыкъмай къалсанг, жашауунг магъанасын тас этеригин билип. Кыйын жолну хар ким да бирча баралмайды. Бютюнда, не кёп заман озса да, эримезлик жюрек жаранг, сау болмазлыкъ окъ жаранг кыйнап турсала. Сен а бардынг. Бир угъай, эки кере. Минги тауну эки башы эки кёк тёбеге къоннган эки акъ къанатлыгъа ушай эдиле. Алагъа тийген кюнню таякълары, жарты-жарты сынып, кийикле жюрюген ёр жолчукълагъа тёгюле келип, сени бла кюнню арасын бир этдиле. Жерде башланнган тау кёкге кетгени не насыпды!

Жашауну ёлчеми кюн бла, ай бла туююдю.

Тюбешиуле бла, айырылыула бла, кёргенинг, сынагъанынг, билгенинг бла ёнчеленеди ол. Суй-меклик бла.

Заманны санагъандан эригип, жер бла тенг бола барадыла эски кьабырла. Сен кёп кере келгенсе алагъа сагъышлы, арсарлы, мудах сагъатында, жүрегингдегин айтып, кёлюнгю чёкдюрюрге. Ала, андан къарап, нени да кёрюп, эслеп, бизни бла кьууанып, жарсып тургъанларын биле эдинг сен. Келе эдинг, дууа – тилек этерге, ала не дегенлерин жүрегинг бла сезип, тынчайыр ючюн. Энди сиз биргесиз.

Кюн биринчи бийикле бла тюбешеди. Анда да санга тие болур.

ТЕЙРИНИ КЕЛЕЧИСИ

из да, жырчы шуёхум бла мен, арбаз-
гъа киргенлей, бети бизге айланып
олтургъан къарт ёрге къобады.

*– Ма сууну ёрге жюзеди дейле,
Ол ала чабакъ, акъ чабакъ.
Мени жанымдан суйгеним сенсе,
Кулина деген акътамакъ!*

– деп, аллыбызгъа келип, экибизни да къучакъ-
лайды, тёрге ётдюреди. Жыл сайын бу кюнде
киши соруп келмейди бу арбазгъа. Жырчыны
туугъан кюню, игиликни туугъан кюнюча, къууанч-
лыды. Андан жокълайдыла къартны шуёхлары,
узакълары да бюгюн.

Сюрюуден къайтып келген ийнек, жапма тю-
бюнде къонакълагъа юйреннген болур ансы, ар-
базны акъырын ётюп, гитче эшикчикни къатында

тохтайды. Сора, анга деп ачылгъан эшик бла кеси жерине къутулуп, сабыр мёнгюрдейди. Омар, ийнек саууп, сют челекни бужукъгъа тагъа:

– Менден башха кишиге бюсюремейди, – дейди малыны юсюнден, къонакъларындан кечгинлик тилей. – Юйренгенди да, башха адамны бошламайды кесине.

Жырчы, узакъ ёмюрлю болсун, иги кесек заман сургенди. Жыл саны бла андан кёп жашагъанла да бардыла, жюк саны бла дейме ансы. Сюдюмлю бетинде ышарыу ёчюлмеучю Омар огъурлу кёзлери бла тансыкълайды хар бирибизни.

– Сизни Ахматны жырын айтайыммы? – деп, ышарады манга.

Сора, мен зат айтхынчы, жырлап башлайды. Жырлайды, ёмюрле атламы эшитиле ёнюнде...

Жырчы, жашаугъа дауу жокъча, насыплы кёрюнеди. Эки къарт, Бийгъат бла Омар, бир бирге къарасала, кёзлери жарый, бир бирни сёзсюз ангылайдыла. Эски гыжы халы бла жангы окъа бирге къатланганча, эсгериуле бла бюгюнню жангылыкъ – тутумлу, жарыкъ болургъа кюрешедиле.

– Кёчгюнчюлюкде жалгъан дау бла тутханларында, – дейди къарт, – андан: «Мен къайтамамы, къаламамы, къайтсам да, терк болмам, жангызлай турма, жашауунгу къура», – деп жазгъан эдим. – Тиширыу, къалай эсе да бир женгил мудах болуп, анда ол жарсыулу, умутсуз кюнлени ачы сураты жазылып тургъанча, жерге къарайды. – Алай, насыпха, бюгюн да ууакъ тырманчыкъла эте турады, – дейди къарт, сабыр ышара.

Тилесек да, жалгъан тилчини ким болгъанын айтыргъа уа унамайды.

– Тукъумда аман, иги да болады, – дейди ол сабыр. – Аны ючюн ким да нек уялыргъа керекди бюгюн?

Ол бек бийик тауна чыгъа тургъан адам бизни жарсытмаз ючюн жарыкъ болгъанын барыбыз да ангылайбыз – къартла кеслеридиле, аланы жангыз балалары къыргъыз аулагъында къалгъанды. Жырчы Омар бла аны бийчеси жашайдыла бу арбазда, экисине – кёплюк, къонакълагъа тарлыкъ этген юйде, бир бирине таянчакъ бола. Бир кюнлери бирсине ушап, эригир эдиле ала жашаудан, биргелерине жыр болмаса, тохтар эди жашау. Жыр жашайды ала бла, эрттегили ханладан тамата болуп, аланы оюлуп кетген шахарларындан, ала башлагъан урушладан кючлю болуп. Ол, эрттен сайын терезе кёзле бла юйге кирген кюн таякълагъа эрише, жангы тангны жарыгъын сакълагъан къартланы жашау жюклерин къуш къанатындан женгил этерге сюеди...

Жырчы жаш, устазыны аллына келип, анга жетмей эсе да усталыгъы, ариу жырлайды:

*– Азаматгерий сора – хан къушум,
Ой, хан къушум! Ой, хан къушум!
Хан къушуму миннген аты тор атды,
Ой, тор атды, ой, тор атды, ой, тор атды!..*

Огъурлу къарамы бютюнда бек жарый, къарт Омар, жаш жырчыны инбашларындан къучакълап, жыргъа къошулады. Ала, къарт Омар бла жаш Руслан, хан улу Азаматгерийни, «арбазында алтын терек орнатхан жарыкъ кёллю батырны» юсюнден экиси да бирге жырлайдыла. Таулу эжиу, акъ къушлай, къанат къакъгъан тауушу жумушакъ-жу-

мушакъ эшитиле, арбаздан чыгып, таула таба тебирейди.

– Юйреннген усталыкыгъа жетишеди, – дейди къарт, жаш жырчыгъа кёл этдире. – Эниклеген а юйренчеклей къалады. Кеси ауазынг барды, устаса!

– Омарча бол! – деп, жашха алгыш этедиле къонакъла.

Бийгъат а олтурады, жашырын оюмларын букъдуруп. «Ала мен айталмагъанны айтырла!» – деп къоркъгъанча, къолу бла жаулыкъ къанатларын тюзете. (Артда, кеси жангыз къалгъанда, тегюлюр. Огъурлу бетинде жангыз ауур жилямукъну кёрюп, ачыр заман.) «Къалай насыплы боллукъ эдиле бу эки къарт, аладан кетген жашлыкъ, къарыу, ариулукъ, таукеллик, усталыкъ туудукъларына къошулгъанын кёрюп, анга къууансала!» – деп, ахтынама. Айхай, Тейриле минг болуп эшиталмагъанны Аллах бир болуп эшитмейди деп да къалай кёл ашагъын?

«Не болса да, сизге, бюгюн бизни эсгерип келгенлеге мангылай кенгибизни тар этмезбиз!» – дегенча, халлары бла, эслери бла бизни алай юйрете, олтурадыла жырчы бла аны жашау нёгери.

– Эй, не этгин а, ой!

*Эй, Гемиргеуден Тазретлагъа хан къонакъла
келдиле,*

Тазретлагъа бу къозу бла, ой, къой бла,

Была да келелле бир оюн бла, той бла.

Эй, той бла да, ой!..

Той эсгерилгенлей, Алий ортагъа чыгъады. Бурмачач ариу Алийни жырчы айырып сюеди.

Адамлыгы ючюн. Кёп жерде сыналып, тазалай кьалгыаны себепли. Аны кьартлыгын жарытханы ючюн а, биз да энчи кёребиз бу жашны. Кьарс уятхан тегерек бирча силкинип, арбаз кыйырда кьызаргьан гюлле башчыкьларын созуп кьарайдыла. Алий бла Кулина уа, жырчыны кьууандыра, бири – кьалкьгьан тау кьушу, бири – акь дууадакь, сюзюледиле. Кёлю кётюрюлген жырчы жангы жыргьа кёчеди:

*– Ой, да, гоккан, гоккан дейле
Кийик эчкини уа маркьа улагьына...*

Жел кьакьгьан терекни жашил бутагы:

– Эрттегили жыр Тейрини келечисиди – кетген кюнню жолун ызлайды, – дейди шош ауаз бла, асыры бек силкиннгенине уяла, тохтаргьа кюреше.

Жаратылышны башында озгьан ёмюрлени бла бююнню, бизни бла ата-бабаларыбызны бирикдирген жыр айланады. Бата баргьан кюнню жарыгьын кьызылгьа ол боягьан болур ансы, ол былай жумушакь тиймез эди эрттен-ингир жырчы Омарны сабий кюлкюге тансыкь болуп тургьан арбазына.

УНУТМА

юн – кызыл суу ичирилген алтын топ, юй гаккыны сарысы кибик, билмей тургъанлай чыгъып къалды тау башына. Энди ол андан тѣнгере-се, суугъа тюшерикди. Суу а узакъгъа барады, ашыгъып. Алыр да кесини къююнуна, кызыл суу ичирилген алтын топну узакъгъа элтир. Тенгизге дери. Анда уа кюн бютюнда керекди. Нек десенг бир талай адам сакълайдыла жылы жайны, барып, тенгиз жагъасында кызыу юзмезде быллай алтын топну тюбюнде кюннге кызып жатар ючюн. Кюнден бла тенгизни тузундан болгъан хауа бла солургъа суююп.

Тангны салкъын солууунда узакъ тауда туман ёрге минип барады. Къаячы кибик, женгилди ол. Бу кѣк тауну ары жанына ётсе, къууанырыкъды. Акъ булут болуп, кѣкге кетип да къалаллыкъды, суюсе. Анда уа барыр, чууакъ кѣкде, тѣгерекге,

энишге да къарай. Къонгур самолётну къанатын сылай, ашырыр сени узакъгъа. Ол биледи жолну тынгысызлыгъын, таукеллигин да.

Эртте атам, акъ атына минип, булутну тенгинде уча эди. Къалай игиди акъ атха миннген! Мени да миндириучю эди гитче заманымда... менден сора жашчыкъ туугъунчу. Жолланы суйген атамы ызындан ол кёзден ташайгъынчы къарап туруучу ыннам анга, мени жангы туугъан къарындашчыгъыма, ууажип Хызирни атын да андан атагъан болур эди – ол сакъласын деп атамы атда учхан жолларында.

Къарасам, кюнлюм бети сары баппаханладан толуп. Бир жангыз кечеге былай болуп къалгъанына сейир этип, къууанып жылтырагъан эрттен чыкъны минчакъларын тёнгерете, барама алагъа жуукъ тёшге. Алайдан энишге айланып къарасам, жангы юйюбюзню терезелерин, эски юйюбюзню да башын кёреме. Аны кетерирге унамай эди ыннам. Къалай кетерир эди, мында ёсген алты къарындашы эсинде тургъанлай! Атам, анам да кетералмадыла...

Таматалары Ахмат ариу адам эди, бек ариу. Кеси да Темирхан-Шурада окъуп келген эди. Аны хажилигине намыс этип, атасы онг жанына салгъанында, къарындашы къалай уялгъаны кёзюне кёрюнюп, аз кюлмегенди ыннам. Неда ма ол кёп юйюрлю къарындашы уа! Къолундан иш ёле эди дейдиле. Алай болмаса, о къадар адамны къалай кечиндирир эди – бийчелерин, сабийлерин да. Аны таматадан кетерирге кюрешип, кёп айланганларын айтадыла. Сылтау тапмагъанда уа, сахардан келген орус, тутуп колхоз бугъаны сыртын къол жаулугъу бла сыйпап, Батокъагъа:

«Бу неди?!» – деп даулагъанды. Ол а, тѳзюмю керти да тауусулуп, ол къол жаулукъну сермеп алып, тачанкада шахардан келген, букъу басып тургъан оруслуну боюнун сыйпап: «Ол бугъады, сен а, сен?!» – деп, кесине къайтаргъанды. Аны кюлюп айтычудула.

Магомет, Граждан урушда акъла от салгъан юйде къалып, бужукъ тюшюп, кюйген жарасы ёп-келерине ётюп, андан ёлген эди Кърымда. Исхакъ жашлай кетгенди, юйдегиси жокъ эди. Унутулгъанды. Мен а сакълайма ыннамдан къалгъан саргъалгъан суратчыгъын, къарындашымдан туугъанны анга ушата. Хамит а партизанда эди. Партия жумуш бла къалгъан эди мында, аскерге кетмей. Аны немецлиле ёлтюрдюле. Жаланда бирин таныгъанма – кичилери Исмайылны...

Элими башындан къарайма. Атам, анам да мында туугъандыла. Тамата къарындашым, кичим да. Мен а – узакъда. Танымайма ол жерлени. Быланы уа сюеме. Узакъда туусам да, Ата журтумду бу – атамы журту. Къызыма айтама: «Сени, къарындашынгы, атагъызны да журту», – деп. Андан келген болурма бери, аны ашыра туруп, кюч алыргъа. Къайда излегин билеклик, Ата журтунгда, ёсген элингде излемей?

Элни кюнлюмге бла чегетге бёлген суу жолну бир ненча кере кеседи. Жол а аны ючюн юзюлмейди, барып турады. Экиси да эки узун, къыланч ыз болуп, чабадыла энишге. Ол жаны – кёксюл чегет агъач, бу жаны, мен сюелген жер – сары кюнлюм къаяла. Субхан Аллах, нечик кёпдю дуняда ариулукъ!

Эсингдемиди атанг келтириучю гюлле? Санга – гитче къысымчыкъ, къолчукъларынг бла туталыр-

ча, манга уа – уллуракъ. Жашчыкъ да келтириучю эди гюлле, атасындан кѳргенни этип. Алай, жашауму тюрленди, атасымы унутула барады, энди келтирмейди. Уялгъан этеди, баям. Кеси да энди юй тутаргъа юйренеди ол. Гюллемиди къайгъысы? Хар кимге атасы юй ишлеп кетеди, ол а кеси сюерикди аны. Мени къартлыгъымы, сени эгечлигинги, энди къураллыкъ юйюрюн, боллукъ сабийлерин къоруулар ючюн. Атасы ючюн, кеси ючюн да. Я Аллах, анга къарыу бер! Ёксюзлени ёкюлю сенсе!

Алгъын таулулада тиширыуларын, къызланы узакъ ийген адет болмагъанды. Энди дуня башхады. Къырал бузулгъанлы, адам кѳп затын тас этгенди. Урунур жерибиз болуп, къарыуубуз атала жеринде иги ишлеге кетсе, халаллыкъны къууанчын сезе билсек, къартны къартлыгъы ючюн, сабийни сабийлиги ючюн сыйласакъ, керти фахмуну къанат къагъыуун айырып эшиталсакъ... – жашаугъа ыразы болсакъ сюе эдим.

Сени да ангылайма. Кетмез эдинг, эсинги бѳлюп, билиминги салып, къууаныр жумуш тапсанг, атанг жанында болуп, оноу этсе. Кетмез эдинг, мен, кесими къырал ишге берип, сизни ач-жаланнгач этмейме деп, жашаууму оздурмам, бюгюнню кюнюгюзню къорууларча болсам... Къырал а, кеси къорууланыр керекли болуп тургъанлай, кимни да къалай къоруулаялсын? Аны, чимдип-чимдип, юзюп-юзюп, кесек-кесек этгендиле юлюшчюле. Жунчутхандыла. Тауусалгъан а эталмайдыла.

Кюн тийип турса да, жауунлу жай кибик, мудахды дуням. Терс кесимме. Айырылып баргъан а – сен. Туугъан жерингден, ата юйюнгден.

Сенича кетгенлени кёбюсю кяйтмайды артха. Ол оюм талайды жюрегими. Тыяма десем, тыяллыкь-ма... Мен бералмагъанны санга Аллах анда буюруп тура эсе уа?

Атынг Фатиматды. Бек биринчи сени атынгы файгъамбарны кызы жюрютгенди. Апсатыны кызы, кьарт ананг да. Аны унутма.

Кёзлерин сени бетингде унутхан атанг бек ахыр кере сени атынгы айтханды. Аны суймеклиги сени биргенгеди. Эсингде тут.

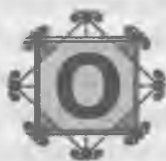
Адамгъа ыразылыкь жумушакь топуракьгъа ушайды. Аны юсюнде гул да чагъар, терек да ёсер. Не гитче игилик ючюн да ыразы бола бил жашауда тюбегенлеге. Ата-ананы намысы ёсген сабийлерини кьолундады. Алай эсе уа – сени да. Ол затланы унутма.

ΤΑΥΡΟΥΧΛΙΑ

**«МЕН
БИЙЧЕ
БОЛСАМ...»**

лтура эдиле юч эгеч, таматалары – халы ийире, ортанчылары – кьумач согъа, гитчечиклери уа – гинжи ойнай.

Тамата эгеч айта эди:

– Мен бийче болсам...

Ортанчы эгеч айта эди:

– Мен бийче болсам...

Кичи эгеч, аладан кӛргенни эте, айта эди:

– Мен, бийче болсам...

Тамата эгеч болду бийче. Ариу эди, бек ариу, хапарын эшитгенле, андан-мындан келип, къарай эдиле аны кӛксюл кӛлге ушагъан, уллу кӛзлерине, алтын чачына. Сюе эди ол бийни. Бий да сюе эди аны. Къысха кюнле бла аладан да къысха кечеле къалай озгъанларын эслемей эдиле экиси да. Бий бийчени къатында бийлигин унутхан эди. Унутулгъан эдиле энди анга махтау келтирлик жигитлик

жолла. Уруш да, кызауат да, ууга барыу да чарс-
да кыалгъан эдиле. Тишириуну сюймеклиги, аны
ариулугъу унутдургъан эдиле барын да.

Алай бла оздула жылла.

Сабий сакълай эди бий.

Ана болургъа сюе эди бийче.

Алагъа аллай насып буюрулмагъан эди.

– Кыруума мен, – деп, ахтына эди бийче, жул-
дузлу кёкге кыарап, болушлукъ излей. – Кыруума!
Ана болалмайма сюйгениме ушагъан сабийлеге!

Бийге улан керек эди.

– Аллах, сен мени бийими жүрегин жарыкъ эт!
Сен анга, уланла табып, кыуандырлыкъ тиширыу
бер! – деп тилей эди бийче.

Кыалай жарлы эди! Андан эсе: «Аллах, сен
манга уланла бер!» – деп тилесе уа! «Аллах, сен
манга аналыкъ татлылыгъын сынат!» – десе уа!
Ай, башына билмеген бийче!

Анымы эшитдиле, изледиле, сордула, сурады-
ла. Тапдыла да: «Бийни арбазын сабий ауаздан
толтурлукъ буду!» – деп, ортанчы эгечни келтир-
диле.

Ариу эди, бек ариу, хапарын эшитген, келип,
кюн-кече сакълап, излей эдиле аны бир кёрюрге,
ариу кыара кёзлерине кыараргъа, атха минип чыкъ-
са, дум кыара чачыны кыарангы кечени шыбырда-
ууна ушагъан жырына тынгыларгъа.

– Сен мени эгечимсе. Мен сени бек сюеме, –
деди ол бийчеге. – Алай бийни сенден да бек сюе-
ме. Мен анга аталыкъ насыбын сынаталлыкъма!

Алай, не медет, – аны отоунда да бий кесини
биринчи бийчесин излей эди, салалмай эди ор-
танчы эгечни жастыгъына башын, туралмай эди
аны бла! Сакълаталмай эди жанындан эсе бек

суюгенин – кёз аллындан кетмеген чырагъын, туман ичинден къарагъан жулдузун, бата билмеген кюнюн...

Эки тиширыуну арасында къалып, бирин кеси суюгенден, бирси аны суюгенден жунчугъан бий, кесини къарыусуз, кёлсюз бола баргъанын ангылап, аны башхалагъа кёргюзтюрге суймей, къазауатха атланды. Кёп къыралны юслери бла ётдю, жел, боран болуп, барын кесине бойсундура. Дунягъа аты айтылды. Анга атап, жигитлик жырла такъдыла, бийни аты ёмюрледе къаллыкъ таурухлагъа кирди...

Эгечле уа сакълай эдиле бийлерин.

Уллу аскерни ат аякъ тауушу эшитилгинчи, хорлам алып келген бий арбазына киргинчи, жүреклери бла сезип, экиси да бирча жетип, атны эки жанына туруп, бийни ёзенгилерине жабышдыла. Бий тамата эгечге ийилди, ол болгъан жаны бла тюшдю да, аны ариу къолларын уппа этди. Суюгенин къучагъына жыйып, дуня къайгъылары, къазауат жолланы къызыл, сары букъуларын унута, кирди отоуна.

Ортанчы эгеч, ахтына-ахтына, ичин от алып, экисини ызларындан атлады юйге, букъду отоунда. Аны къууаннганын, жарсыгъанын, кюйгенин киши эслемеди. Жаланда эгечи кёз къыйыры бла ашырды аны мудах ауанасын.

Бир кюн ючюсю да, тенгиз жагъада къая эринине келип, алайдан акъжалкъа толкъунланы оюнларына, бата баргъан кюнню ариулугъуна къарай, олтурдула. Кёкню бир жанында ким эсе да суюгенин жылытыргъа жакъгъан жарыкъ отха ушай эди кюн. Къонгуроу таууш эте эди аны чексиз къызыллыгъы.

– Къанатларым болса, ол ариу кюннге жууукъ-гъа учар эдим! – деди жарыкъ бий.

– Айхай, бир кѣпдюле дунияда адам – не патчах болуп, не къул болуп ёталмазлыкъ жолла, – деди мудах бийче.

– Мен кѣрмеген жокъду! – деп махтанды дунияны аллында ийилтген бий. – Жаланда ёлюм тасхады манга!

– Жер юсюнде бир бирни бек ахыр кюннге дери танымай тургъанла экеудюле – ёлюм бла адам, – деп, жууап излемей, кеси оюмун шыбырдады бийче.

– Мен былайдан секирсем, мени бла къайсыгъыз келир?

Тамата эгеч сѣз айтхынчы, ортанчы:

– Мен! – деди да, алгъа атлады.

Тамата эгеч аны ызындан секирди. Бий къарап турду. Бийче чыкъды, ортанчы эгеч а – угъай.

Арта аны чабакъчыла тутдула. Жюрегине гитче бичакъчыкъ чанчылып тура эди. Тѣгерекни титиретген бийге:

– Излеме, аманлыкъчы менме, – деди тамата эгеч.

Анга энди ол излеген тынчлыкъ да, насып да, хорлам да, хорланыу да жокъ эдиле. Барын да ёлтюрдю кюйюксюнюу.

– Аны суймеклиги сени къыйнап тургъанын кѣтюралмадым, – деп, жияды бийче. – Ол мени эгечим эди. Мен эгечими сие эдим. Алай сени уа андан да бек сюеме.

Ёмюрден эсе узакъ кече озду. Танг алада къалкыгъан бий бийчесини, аны уятмазгъа кюрешип, жумушакъ атлашын эшитмеди.

Бийче жалан аякъ къая къыйырына келип сюел-

ди. Аны кече кийген акъ кёлегин жел тарта-соза, тыяргъа да кюрешди, болалмады. Къолларын кенгге жайды да, бийче, чыгъа келген кюнню къучагъына жыяргъа кюрешгенча, сора... акъкъанат къушлай, учду тенгиз башында.

Эки да кёз къаматхан бийчесине къарай эди бий, аланы жерге салыргъа, аланы суугъа берирге, аланы кёкге иерге кёзю къыймай. Ёлюм энди анга тасха туююл эди. Кеси да билмей тургъанлай, сакъламай тургъанлай, тюбеди ол анга. Жер юсюнде ала экиси къалгъан эдиле бетден бетге – ёлюм бла бий. Суюген адамын тас этген, кеси кесин тас этгенча, къыйынды.

Ах, къалай терс эди бийче: «Бир бирни бек ахыр кюннге дери танымай тургъанла ёлюм бла адамдыла», – дегенде!

Къая башында жонулгъан, сыйдам ташдан ишленген кешене энди аланы ёмюрлюк юйлери. Аны ичи акъ бла сюртюлюпдю. Ичинде жатхан жаш суюкле да сют бетлидиле. Ачыйдыла, къычырадыла, куй этедиле ала. Тёгерекни ол къычырыкъ алгъанды да, кырдык туудурмайды жууукъда.

– Мен бийче болсам... – дейди кичи эгеч, кирпичлерин къакъмай, анга тынгылап тургъан инжикёз гинжисине тасхасын ача.

ПАТЧАХНЫ СЮЙМЕКЛИГИ

ара эди сары жолда патчах. Акъ атлы, ёхтем, женгил, таукел, умутлу... Жаланда тейрилеге баш ура эди, тилек эте. Патчах эсе да, алагъа къул-къурман болургъа юйретген эдиле аны. Аллахны атын эшитмеген эди, билмей эди аны Барлыгъын, Бирлигин, Уллулугъун, Кючлюлюгюн...

Угъа баргъанлай, сени кёрдю да, къалгъанны унутду. Унутду тейрилерин, бийчелерин, атларын, душманларын, хорламларын да. Жаланда сен къалдынг аны эсинде, жюрегинде, сагъышында, акъылында, тилинде... – жашауунда.

Сен Апсатыны къызы Байдымат эдинг. Ол, аны билмей эди. Сени излей, айланып турду таулада эрттен-тюш-ингир, кюн-кече, былтыр-быйыл... кетген, келлик заманлада...

Анга бийчелери, къарауашлары, келтирген хорламлары аякъ тюбюне атхан жесир тиширыулары

да тапхандыла сабийле. Кёп жашла бла кёп кызыла. Жигит жашла бла ариу кызыла. Алай ол ала-ны сые билмей эди. Уятмай эдиле ала аны жүрегинде аталык татлылыгыын. Сени кёрюп, тынчлыгыын тас этгенли уа, сен болсанг сые эди аны энди жаратыллык сабийлерини анасы. Тынчаялмай эди, тёгюлмей турган сүймеклиги ауурлук берип эсине, оюна, жанына, санына.

Бара эди патчах, тарпан атына минип, кызыу кызыл юзmez кумланы, сууук ак кярланы, бузланы юслери бла, жаханым жолсузлукну бла жулдуз жолланы букюуларын бир этип. Бирини букюсу – сары алтын, отдан, Кюнден алынган, кюйдюре турган. Алдар, абындырыр. Бирсини – кююш бетли, жангы Айдан келген. Жумушатыр, терилтир.

Бара эди ол, жер букюусундан кычып, жулдузла таба, анда сени ызынги табарма деп, таукел болуп. Ол таукеллик, жүз минг жылла озсала да, атып, кююп, жазык этип кетmez аны – сүйгенин излеген патчахны.

– Мадар эталсам эди санга! – деп, ахтына эди Кюн, анга болушалмагыанына ажым эте.

– Амал эталсам эди санга! – деп, тарала эди Ай, аны кечеги жолун жарыта.

Кюн бла Ай, сууук тау бийикледе, Минги тауну тенгинде, тери кийимле кийип, кярдан толу чоюну сынжыргыа аса турган ариу Байдыматны – патчах сүйген Байдыматны, уучуладан кюркыган Байдыматны жүрегине патчахны кюйдюрген отну бир жангыз жинкчигин атып, аны жүрегинде сүймеклик сезим уятыргыа, анга кыбыл боллук алгыш этерге сые эдиле. Алай, сүйселе да, Апсатыны таный эдиле. Ол унармы?

Андан бери минг-минг жылла озгъандыла. Тейриле, бу хаух жерни жараларын сау эталмай, кеслери кеслерине ыразы болмай, кетгендиле кёкге, нартланы да биргелерине алып. Аланы орунларына бери Аллах келгенди. Энди бизге ол этеди оноу.

Патчах а билмейди кече-кюн да аны юсюнден къайгъы этип, аны башында мёлеклерин учуруп айланган Аллахны юсюнден бир зат да. Уллу Аллахны, Бир Аллахны, Къоруучу Аллахны, Болушуучу Аллахны, Мадар тапдырыучу Аллахны, Къадар этиучю Аллахны, бизни суйген Аллахны... Эшитмеген эди аны юсюнден. Бир-бирледе къанат таууш а чалына эди къулакъларына...

– Эрттегили патчах, сенмисе Апсатыны кызы Байдыматны излей айланган?

– Хау! Тейри, излейме!

– Эрттегили патчах, кече сени жолунг жарыкъ болур ючюн, тюзю, кыланчы да, уллу жолу, кийик тапкасы да кёрюнюп турсунла деп, кёкге Ай такъдым.

– Тейри, болушдунг!

– Эрттегили патчах, ол да, сен да жангызла болмагъыз деп, Айны тегерегине жулдузла тиздим.

– Тейри! Ала мени атымы туягъындан учхан сундум!

– Эрттегили патчах, сен Апсатыны кызы Байдыматны табар ючюн, миала тикледен Кюнню къаратдым. Кюнню кёзю жылытса, суйгенинге баргъан жоллада бузла эрирле дедим.

– Тейри, эрирлеми?!

– Эрттегили патчах, сен, кёзюнге жангыз кере кёрюнюп, минг тынчлыгъынгы алгъан ариуну тап-

май, къуру келген уудан сора, хаух жерге къай-тып, сабийча жиягъанда, мен ийнаныу салдым жүрегинге.

– Тейри, жангыдан чыкъдым жолгъа!

– Эрттегили патчах, сен, бийчелерингден, атладан, къарауашладан, кийикледен да арып, суйгенинги излей, кёкге кетип, анда жулдуз жоллада баргъанда, санга саулукъ, кюч-къарыу бердим, таукеллик къошуп.

– Тейри, арымайма-талмайма! Учама къанатлы атымда, бююн чыкъгъанча жолгъа!

– Эрттегили патчах, сен, тенгиз жагъасында накъышлы кийизле атдырып, къытай дарийни жашилинден чатыр салдырып, эрттенли чакъгъан гюллени ариу ийислерине тынгылай, къуш тёшегингде къалкъыгъанда, мен сени тюшлеринги сакъларгъа салкъынкъанат къушла ийдим.

– Тейри, къалкъыдым!

– Ол кече тюшюнге мен кийирдим Апсатыны къызы Байдыматны, ол болгъанын билип суйгенинг.

– Тейри, кёрдюм! Мылы эдиле аны кийик кёзлери. Ала, кёз орунларында чайкъалып, тёгюлюп кетедиле да, жашил кырдыкда аны кёз инжилери тас боладыла деп, къоркъдум. Аны мудахлыгъын унуталмай айланама. Шо бир кере къарар эдим ол кёзлеге тюнюмде!

Гюняхлы жерден узакъ къачхан тейриледен тилей эди патчах болушлукъ! Жаш эди. Сангырау, сокъур! Жюрегинг бла кёрмегенни кёзюнг бла къалай эслегин?! Тейрилени кетгенлерин билмедиди.

Аллах ийген салкъынкъанат къушла, мёлекле бла бирге къалкъа башында, къоруй эдиле аны

жукъусун. Аллах а сакълай эди, кёзю ачылып, эси жетип, сагъынырмы мени деп. Тилеклени суйген Аллах болушурукъ эди. «Аллах, сен болуш!» – деп бир айтса. Билмегенден ансы, айтыр эди.

Апсатыны кызы Байдымат учуп жетерик садакъ окъдан къоркъа эди. Андан мылы эдиле аны кёзлери. Садакъчы уа патчах кеси эди...

Ёмюрден-ёмюрге жол салып айланган патчах тейрилеге баш урады. Ненча минг жыл ётсе да, алыкъа Аллахны атын эшитмегенди, билмейди аны Уллулугъун, Бирлигин. Ол а анга кюнню жашау этдирген жылыуун, айны, жулдузланы жарыкларынын, таркъаймаз кюч-къарыу, ийнаныу, таукеллик да береди, жулдуз сюрюулени тизип, суйгенине элтир жолну кёргозтеди.

Садакъчы патчахны суймеклигинденми къоркъду – мудахдыла Апсатыны кызы Байдыматны мылы кёзлери.

ЖАШАУ БЛА ТИШИРЫУ

ашау, тейриле ёмюрюнде жаратылып, кёп заман келди, жел къанаты сюрюп, нартла ёмюрюне дери. Артда, ала – тейриле бла нартла – къатышханда, адам улуну ёмюрю башланды. Махтаулу, гюняхлы ёмюр. Таурухлада, жомакълада, жырлада айтыла къалдыла кёкге кетген тейриле, нартла да. Жаланда адам къалды жер юсюнде...

Жашап турду адам. Кёп жашады. Уллу дуня аны гюняхындан, къаргъышындан толгъунчу. Эсингдемиди жерни суу алгъаны? Ол заманда, кёкден тюшюп, келген эди тейриледен бири тенгиз жагъасына. Келип, кирген эди аны тузлу сууна. Сора, инбашындан бир ауур жюгю кетгенча, женгил болуп чыкъгъан эди. Эсине тюшюп:

– Дуняны суугъа алдыр да, адамланы жюреклерин, бетлерин да гюняхдан тазала! – деп тилеген эди ол Уллу Тейриден.

Эшитген эди ол аны. Гюняхла кёп эдиле. Жерни аладан тазалар ючюн, кёп суу керек эди. Уллу суу келди да, алды дуняны башын. Жаланда экишер адам улун, жаныуар, кьанатлы тюрлюсюн сыйындырды Нух файгьамбар кемесине.

Къалай да сайлады?!

Ауур гюняхла бийлеген дуня суу башында къалалмай, бата эдиле уллу шахарла, жашил элле, килисала... адамла – къартла, жашла, къагъанакъла... Ол заманда, адам улугъа келген къыйынлыкъны кёрюп, тенгизге биринчи кирген тейри кеси тилегинден къоркъду. Аны толгъанына къууаныргъамы, жарсыргъамы керекди деп, ол затны ангылаялмады. Бола тургъанны кёрюп, кезлери толдула. Тилегин артха алыргъа уа къалай базынсын Уллу Тейриден? Къоркъду, бушуу этди. Сора жангыдан тиледи:

– Тейрилени Тейриси, Уллу Тейри, мындан ары адам улу сен излегенча жашар! Берме анга былай къыйынлыкъ! – деп.

Уллу Тейри, аны жапсарыргъамы суюдю, кёкде тейри къылыч тартып, аны бла жангы жашау башланнганын белгиледи.

Болсада, адам улу жашай баргъанда тейрилене халаллыкъларын унутду. Ол суу къыяманы да унутду! Жангыдан башланды къазауат. Байлыкъ, даража, махтау ючюн, ариу жашаргъа, бирсиледен энчи, биринчи болургъа, уллу, гитче хорламла болдурургъа суююп...

– Бар, – деди эр киши аны ызындан келген тиширыугъа, кешене аллында тохтап. – Тейрилеге аманатса.

– Сени аямагъан тейриле манга къалай аурутурла жан? Аурутурукъ болсала, – сени бла бирге!

– Балабыз ючюн, – деди уучу. – Энди бизни солуубуз башхады. Санга бла жаратыллыкь балабызгъа жарашмаз. Көресе, ёлет ойнатады кылычын.

– Сен сыйынган кешене мени да сыйындырыр. Бирге болургъа керекбиз биз.

– Баш дунияны көрмесе балабыз, не эскериу къоярбыз бир бирге суймеклигибизни, насыбыбызны юсюнден?

– Жыр! Ол ёмюрледе унутулмаз.

– Унутулур ол да ... аны айтырыкъ болмаса тамбла. Къач!

Кешенеге кирип кетген суйгенини ызындан къарай къалса, жангылыч этерин, ызындан чабып, эрини ахыр оноундан чыгъаргъа боллугъун ангылап, тиширыу жаратыла келген кюнню аллына атлады. Эр киши уа, төгерегинде жатхан саулагъа бла ёлгенлеге эшитдирмезге кюреше, эси кетгинчи, къатлап турду:

– Уллу Тейри, ол ёлетден къачып баргъан тиширыу мени адамымды. Ол ауурду. Аны къутхар! Сен айтып, андан жаратылгъан уландан башланыр эсе уа къайтыр жашау!

Тиширыу, бир таудан тюше да, бирсине ёрлей, ненча таудан ауду! Арып, черек боюнунда солургъа олтурду. Аны сагъышларын ангылагъанча, көмюк этип келген суу шошайды. Акъ къалакъ ташда, тиширыу угъай, бушуу олтура эди... Бир заманда, суугъа къарап, тиширыу анда кесин көрдю. Көрдю да, танымады. Алгъын ол, нёгерлери бла суу алыргъа келип, көп къарагъанды къара шауданны кюзгюсюне. Ол кесин иги таный эди. Былайда олтургъан адам а башхады. Жаланда къулагъында суйгени берген сыргъала жылтыра-

дыла да, ала биргесине болгъанларына къууанды тиширыу. Сора, узалды да, къулагъындан тешип, уучуна алды аланы. Сейирди, сыргъала энди тууарыкъ сабийни атасыны къол жылыуун тас этмеген эдиле. Жокъ эди аладан багъалы, аладан сыйлы заты.

– Уллу Тейри! Алтын сыргъаларымы ал да, жүрегиме тюбюнде балама жан аурут! – деп тиледи ол. – Ол атасына ушарыкъды, – деп да къошду кеси кесине шошчукъ, Уллу Аллахдан уяла.

Ол а эшитген эди. Кёп олтурду тиширыу ташда. Ашыгъырыкъ болур эди, алай... Къайры? Ким сакълайды аны? Бир кесек кечинип, ёлетден къутулгъанын да бир ангыласын. Ол оюм жангыдан башын алып, тиширыу артха, келген ызына, атасын, анасын, суюгенин къоюп кетген жанына къарады. Ким билсин, не сагъышла тууа болур эдиле аны башында, алай жүрек тюбюнде сабий къымылдады да, ол, ауур къарамын келген жолундан сыйырып, алгъа атлады.

Ненча таудан, ненча суудан ётдю, ким билсин, тауну бла тюзю къыйырында тохтады ол.

Тиширыу уучу урлукъдан эди да, апчымады. Апчыр амалы да къайда?! Чалы эшип, топуракъ ышып, башы кирир ышыкъ этди. Кече, алыкъа кюн кёзю жетип, топуракъ ийисин кетермеген юйюнде къалды. Тюшюнде уа баш иеси, уудан къайтханча, къууанчлы болуп кирди да, тиширыу къууанды: «Къайдан да табып келди мени былайда?» – деп, аллына чапды.

– Жангы юйюнг да огъурлу болсун! – деди ол босагъадан. – Тау да – жууукъ, тюз да – кенг. Тап жерди былайы.

Тиширыу къууанды:

– Жарата эсенг, кел, мени бла жаша былай-да!

– Эр киши кеси ишлемеген юйде кылай жашар?! – деди да, мудах болду уучу. Сора бир кескен: – Къоркъма! Мен былайдама... кёкде... – деп да кышду. Жапсарыргыама суйдю?

– Сен мёлекми болганса не Тейри, кёкде айланырча? – деп сорлукъ эди тиширыу, жетишме-ди, уянып кыалды.

Тюшюн андан ары кёрюр ючюн, энтта да жукълар эди сау кюн, сау ай, сау жыл... Кыопду да, черекге тигеледи. Кыол-бет жуууп, тазаланып, Уллу Тейриден кёп зат тиледи: жер юсюне – мамырлыкъ, саламатлыкъ, тюр дуниягъа жол салган уучусуна, жууугъуна, ахлусуна, миллетине – жаннет. Бек ахырында уа бек магъаналы тилегин айтды:

– Жюрегими тюрюнде жаннга жашау бер! – деди тиширыу.

Сора, черек суугъа кирди да, этегин жайып, чабакъ тутду. Аны этегине тюршген ала чабакъланы уучу бийик кёкден жибергенин ангылай болурму эди ол? Бир кюнде бир табийгъатны – ол жанында тауланы, бу жанында тюрню – шошлугъун суйгенине ушаган ариу сабийни кычырыгъы уятырын биле эди ол. Аны суйюп, аны излеп, алай болсун деп, аны ючюн жашай эди тиширыу. Аны ючюн киралмады уучу бла бирге кешене кёрюне да.

Жангыз отну жангыз кёзю жылтырай эди кечеде.

АТЛАРЫ

ХАПАРЛА

Тюбешиу	7
Сен да билirse аны	17
Мурат	22
Барып турсанг...	25
«Учсанг, кьоркьургъа жарамайды»	29
Ата журт бла кьырал	31
Къызыл арслан	34
Ана	37
Насып ишлегенле	41
Анняя	44
Менсиз окъуна жаша	49
Жангыз тьююлма	54
Насыпны эсинде тутхан	58
Гыржын	63
Энчи кюн	67
Келин	72
Эсгериуле	78
Къартлыкъ	82
Ариу жашаргъа юйренмегенбиз	85
Бийик жерде	89
Кече билгенле	95
Элла	102
Таматам	109
Бушууда	115

НОВЕЛЛАЛА

Къанатлыла	123
Тенгиз жагдада	127
«Мен сизни блама»	131
Бийикге чыгып барама	136
Эски жол	140
Тенгиз	143
Жолла	145

Борчум	147
Ыннам	150
Сынау	152
От бла жол	154
Сюймеклик	157
Эски эл	159
Автобуста	161
Жашап турлукъду	165
Къарт бла эрттенлик	168
Кюн, ай, жулдузла	170
Къойчуну жыры	174
Алма терек	176
Сокъур жауун	178
Хуржун китапчыкъ	180
Бир-бир адамла	182
Ушакъ	184
Жомакъчыла	187
Кетме!	191
Заман	194
Танышым бла кюн	197
Будай бюртюк бла сёз	199
Тюненеги кюн бла бюгюн	203
Неге къууанады шаудан?	206
Къадар	208
«Жыйыннга жаланда игилени къошадыла»	211
Эрттенликде	215

ЭССЕЛЕ

Алтын Хардар бла сен	219
Сансабил	226
Суу жагъада	230
Кюн биринчи бийикле бла тюбешеди	235
Тейрини келечиси	243
Унутма	248

ТАУРУХЛА

«Мен бийче болсам...»	255
Патчахны сюймеклиги	260
Жашау бла тиширыу	265

Литературно-художественное издание

Мусукаева Сакинат Азноровна

ЕСЛИ ВСЕ ВРЕМЯ ИДТИ...

РАССКАЗЫ

НОВЕЛЛЫ

ЭССЕ

ЛЕГЕНДЫ

На балкарском языке

Заведующий отделом *М. Х. Табаксоев*

Редактор *М. Я. Гузиева*

Художник-редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Н. М. Мокаева*

Корректор *Ж. М. Жаппуева*

Компьютерная верстка *А. Х. Ольмезовой*

Подписано в печать 06.08.14. Формат 84x108¹/₃₂. Бумага
офсетная № 1. Гарнитура Pragmatika. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14,28. Уч.-изд. л. 7,93. Тираж 500 экз. Заказ
№ 463

ГКУ «Издательство «Эльбрус»
360051, Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

ООО «Печатный двор»
360000, Нальчик, ул. Калюжного, 1